

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЧЕРГІК НАТАЛІЯ ЮРІЇВНА

УДК: 930.2:[069.7:94(477)](043.5)

**МУЗЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ХІХ –ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК
ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Чергик Н. Ю.

Науковий керівник –
Мільчев Володимир Іванович,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя 2023

АНОТАЦІЯ

Чергік Н. Ю. «Музеографічні публікації XIX – початку XX століття як джерело з історії України» – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» – Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, 2023 р.

Наукове дослідження присвячене комплексному аналізу музейних видань XIX – початку XX ст. як історичних джерел. Основним завданням було дослідження процесу зародження та становлення музейних джерелознавчих студій на українських теренах, виявлення джерельного потенціалу вітчизняної музеографії означеного періоду.

Дослідження проведене із дотриманням принципів об'єктивності, історизму та багатофакторності. Філософські (діалектичний, герменевтики) та загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, типологізація, статистичний) методи пристосовані до потреб джерелознавчого дослідження. Використано ряд спеціально-історичних методів (евристика, історико-генетичний, історико-порівняльний, текстологічний, біографічний).

У дисертації проаналізовано такі види музеографічної продукції: каталоги, описи, альбоми, вказівники, звіти музеїв, програми, збірники, монопублікації. Аналізом охоплено переважно музейні видання другої половини XIX – початку XX ст. Поза увагою залишились видання листового формату (листівки, об'яви, афіші), інформативні властивості яких відносяться до галузі маркетингу, а не джерелознавчих студій. Окрім музеографії, джерельну базу дослідження склали архівні джерела (рукописи музеографічних творів, ілюстративний матеріал до музейного видання, журнали цензурних комітетів, описи архівних справ, листи), опубліковані епістолярні джерела, маргіналії, предмети музейних колекцій. Загально джерельна база становить 145 позицій.

В дослідженні історіографії проблеми показано, що протягом XVI – на початку XVIII ст. описи храмових цінностей та приватних колекцій подавались у формі посилань на авторитетне джерело (тексти Старого Заповіту) та у вигляді передруку музеографічних робіт інших авторів. Протягом XVIII – на початку XIX ст. опубліковані колекції розглядались в якості рекомендованої літератури для наукового розвитку і розширення знань про дари природи та артифікації. З другої половини XIX ст., на тлі поширення ідей позитивізму, музейні каталоги та описи наділили статусом інструмента історичної науки – довідкового видання, яке дає первинні знання про пам'ятки, що зберігаються в музейних колекціях і можуть бути використані в дослідженнях історії суспільств. Вчені-позитивісти рекомендували звертатись до каталогів та інвентарів на етапі пошуку джерел та визначення теми наукового дослідження. Власне погляд на вітчизняні музеографічні твори XIX – початку XX ст. як на історичні першоджерела проявляється в роботах вчених СРСР з другої половини XX ст. Їх дослідження сфокусовані на проблемі розвитку музейної справи в Україні. Розглядаючи цей процес з точки зору марксистсько-ленінських задач побудови радянського суспільства, джерельний потенціал музеографії дорадянського періоду явно недооцінений, переважно представлений в якості хиб та помилок наукової, колекційної та експозиційної роботи «буржуазної інтелігенції». Науковці незалежної України розкрили джерельну роль музеографії для дослідження регіональних процесів становлення музейної та бібліотечної справи, церковної історії, археології, антикознавчих та мистецтвознавчих студій в Україні. Українські дослідники запропонували новий погляд на музеографічний доробок XIX – початку XX ст., проаналізувавши його через призму націотворчого руху в Україні. Результат дослідження представлений в параграфі 1.2, а також у параграфі 2.2 та в Розділі 4.

Важливий напрямок дисертаційного дослідження стосується терміну «музеографія», процес становлення якого на українських теренах представлений в контексті розвитку дефініції в європейському та українському

науковому просторі. В роботі продемонстровано злам етимологічної дефініції в європейському музеологічному дискурсі, де з другої половини ХХ ст. «музеографією» називають практичні дії з музейною колекцією (наприклад, створення експозиції). Тим часом, в СРСР, у пострадянському науковому дискурсі та в Україні поняття хоча й отримало розвиток, проте залишилось на «етимологічних» позиціях. Так, в більш широкому розумінні, музеографія розглядається як галузь музеєзнавства і являє собою *вид наукової роботи, направленої на опис музею та / або його колекцій*; у вузькому розумінні музеографія – це *публікації про музей та його колекції*. В даній дисертації поняття «музеографія» ужито в другому значенні. Автором дослідження відзначене слабе уведення слова «музеографія» до наукового лексикону вітчизняних музеєзнавців, істориків, музейних працівників. Результат дослідження представлений в параграфі 1.1.

Процес становлення та розвитку музеографічного видавництва в Україні досліджений у персонологічному вимірі, в контексті економічних, політичних, соціокультурних змін в Російській імперії. До уваги взято розвиток капіталістичних відносин, процеси урбанізації та міграції, цензурне законодавство, воєнно-революційні рухи. В параграфах 2.1 та 2.2 показано, що українські музеографи діяли в несприятливих суспільно-політичних умовах, лавірували між патріотичними поривами та необхідністю підкорятися вимогам імперської машини щодо національного питання та національної історико-культурної спадщини. В таких реаліях розквіт музеографії відбувся завдяки титанічній праці усіх долучених до музеографічного процесу осіб. Їх персональні фінансові внески, фізичні зусилля, витрати часу на збір, наукову атрибуцію, збереження та оприлюднення пам'яток – обернулися на вдалий старт вітчизняної музеографії, започаткували музейне джерелознавство в Україні.

Етап функціонування музейних видань прослідкований від часу їх виходу у світ до сучасних археологічних, історичних, музеологічних, етнографічних, культурологічних студій (параграф 2.2). Даний блок дослідження демонструє

віднесення музейних видань до наукових публікацій та висування до такого інтелектуального продукту високих вимог як щодо змісту (атрибуцій), так і щодо оформлення (музеографічної ілюстрації). Виявлено пролонговану затребуваність музейних видань XIX – початку XX ст. у дослідженнях різних галузей знання та в мистецьких практиках. Доведено їх успішне використання як по свіжих слідах, так і в пізніші часи, в тому числі в сучасних наукових та творчих проектах.

Вагома частина дослідження стосується виведення типових рис музейних видань та класифікації вітчизняного музеографічного доробку другої половини XIX – початку XX ст. (Розділ 3). Враховуючи принцип єдності змісту та форми, до уваги взято формальні ознаки видань (формат, кількість сторінок, наявність або відсутність ілюстративного додатку, періодичність виходу) та суттєві ознаки (зміст, структура, стилістика викладу матеріалу, повнота музеографічних описів). В результаті аналізу 84 зразків музеографічної продукції, запропонована наступна їх класифікація: *каталоги*: 1) комбінований каталог – охоплює колекції різного хронологічного та видового сегменту; 2) профільний каталог – описує пам'ятки певного виду; 3) каталог виставки – його структура залежить від теми, виду презентованих пам'яток, об'єму виставкової площі, кількості учасників заходу; *описи*: 1) опис-каталог – публікація у вигляді каталожного переліку; 2) опис з каталогом – розповідь про колекцію доповнена каталогом; 3) опис-оповідь – чисто оповідний твір про музей або колекцію; *альбоми*: 1) ілюстрований альбом – містить виключно ілюстрації, текст присутній тільки у службовому апараті видання (титул, видавництво, цензурна відмітка, об'яви та оголошення, підписи до ілюстрацій); 2) альбом-опис – ілюстрації доповнені оповідним твором, який є органічною частиною публікації; 3) анотований альбом – до ілюстрацій додано анотації щодо кожного опублікованого предмету; *путівники*: 1) путівник стаціонарної музейної експозиції; 2) путівник тимчасової виставки; *звіти*: 1) звіт приватного музею – зазвичай не містить фінансових показників; 2) звіт музею громадського статусу – фінансова звітність становить важливу частину публікації; *програми* – чітко

окреслена перспектива роботи музею, спонукальний твір до громади брати участь в розбудові музею; *збірники*: 1) комбінована публікація – презентація колекцій кількох власників або музеїв; 2) моновидання – під титулом «Збірник» опубліковано твір одного автора або монографічне дослідження кількох авторів; *моновидання* – книга або брошура, яка містить розповідь про музей або наукове дослідження щодо певного предмету колекції.

Переважна частина дисертації присвячена виявленню джерельного потенціалу музейних видань. Джерелознавчий аналіз проведений за двома напрямками: музеографія як історіографічне джерело становлення музейного джерелознавства; музеографія як показник становлення музейного джерелознавства збірок запорозької тематики.

Перший напрямок представлений в параграфах 4.1 та 4.2. Дана частина дослідження демонструє рецепцію до музеографічної роботи позитивістських концептів історіописання та позитивістських методів історичного дослідження, а саме: зосередженість музеографів у більшому ступеню на соціально-економічних та соціокультурних явищах, в меншому – на військово-політичних подіях та індивідуальній історії; опора на історичний факт, зафіксований у джерелі (археологічній знахідці, творі мистецтва, пам'ятці писемності, предметах етнографії); націленість на виявлення причинно-наслідкового зв'язку, пошук чинників прогресу та стагнації культурного розвитку суспільств; залучення досягнень природничих наук до історичного дослідження; дотримання принципу об'єктивності, фактографізму, використання методів індукції, порівняння та параметрії. Теоретичне осмислення музеографами предмета колекції як історичного джерела продемонстроване діапазоном понять, якими оперували автори для означення музейних пам'яток. Показано, що музеографи не занурювались у проблему поняттєвої різниці слів «речі», «предмети», «знахідки», «матеріали», «вироби», «старожитності», «старовина», «пам'ятки», «сліди», «залишки». Однак, вони ясно вивели джерельну роль музейних пам'яток як первинного та вторинного носія інформації про безпосередні (об'єктивні) факти минулого. Крім того, вітчизняні музеографи

другої половини XIX – початку XX ст. відзначили здатність пам'яток відображати ментальні риси населення, виступати втіленням його смаків та естетичних потреб.

Другий напрямок представлений у параграфі 4.3. Проаналізовано музейні видання, в яких уведено до наукового обігу предмети запорозької старовини та пам'ятки дотичні історії запорозького козацтва. Встановлено ступінь репрезентативності та достовірності музеографії у відображенні цілого ряду фактів колекційної діяльності в другій половині XIX – на початку XX ст. В дисертації показано, що музейні видання достатньо повно презентують речовий світ матеріальної та духовної культури запорожців. Описами охоплено предмети побуту, одяг, зброю та обмундирування, предмети особистого вжитку, народний живопис. Досить інформативні музеографічні твори для відтворення соціального портрету колекціонерів запорозької старовини та фондоутворювачів музейних колекцій запорозької тематики. Недоліками відзначається атрибутивна складова музеографії, а саме: неповноцінне інформування про географію та способи надходження запорозьких старожитностей до музейних збірок; помилки в описах фізичних параметрів предметів (не вірна передача кольору, форми, розмірів, часто повна відсутність таких даних); сумнівні висновки щодо призначення предметів, галузей та способів їх використання.

Крім суто фактографічних показників, в параграфі 4.3 розкритий джерельний потенціал музейних видань для дослідження історії запорозького козацтва. Об'єктом аналізу виступили предмети колекцій, які відображають розтиражовані характеристики запорожців: віднесення себе до православного віросповідання та усвідомлення себе захисниками християнського світу; ототожнення запорожців із гайдамацьким рухом, здобичництвом, холостякуванням та відповідним такому стилю кінцем життєвого шляху; образ здорових чоловіків з візуальною ознакою належності до запорожців – «оселедцем-чуприною»; образ запорожця-хлібороба на фронтірі. Дослідженням встановлено, що музеографічні твори не завжди подають точну

інформацію про запорозькі старожитності. Тож, залучення їх в якості історичних джерел потребує перевірки атрибуцій.

В цілому, дисертаційним дослідженням встановлено, що музейні видання другої половини XIX – початку XX ст. характеризує високий ступінь фактографізму, який може бути задіяний у дослідженнях матеріальної культури населення України від найдавніших часів до початку XX ст. Значний джерельний потенціал стосується розвитку колекційної та музейної справи в Україні в зазначений період часу. Музеографічні тексти володіють потужним інформативним ресурсом для вивчення тенденцій історіографічної та джерелознавчої роботи в Україні. Сукупно усі означені показники демонструють особливості становлення музейного джерелознавства на теренах України, а саме: осягнення інформативної ролі музейних пам'яток для історичного дослідження, відпрацьовування методів роботи з такими джерелами, оформлення поліграфічної традиції їх опублікування та уведення до наукового обігу.

Автор дисертаційного дослідження наголошує на непересічній ролі музейних видань XIX – початку XX ст. в якості доказової бази належності певного артефакту (музейної пам'ятки) до музейного фонду України, що особливо актуалізувалось в умовах нищення, викрадення, псування культурної спадщини України в ході військової агресії Російської Федерації на терени України 2014 – 2023 рр.

Ключові слова: музеографія, музейне видання, джерелознавство, музейне джерелознавство, концепти позитивізму, запорозьке козацтво, запорозькі старожитності, музейна пам'ятка, колекція, музей.

ANNOTATION

Cherhik N. U. «Museographic publications of the XIX th – beginning of the XX th centuries as a source of the history of Ukraine» – qualification study on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy on the speciality 032 «History and archeology» – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia 2023.

Scientific research is dedicated to a complex analysis of museum editions of the XIX th – beginning of the XX th centuries as historical sources. The main task was to study the process of origin and formation of museum source studies in the Ukrainian territory and identify the source potential of native museography of the specified period.

The research was performed in compliance with principles of objectivity, historicism and multifactority. Philosophical (dialectal, hermeneutical) and general scientific (analysis, synthesis, induction, typologization, statistical) methods which are adjusted for needs of modern source study. A number of specifically-historical methods were used (heuristics, historical-genetic, historical-comparative, textological, biographical).

The next types of museographic items were analysed in the dissertation: catalogues, descriptions, albums, pointers, museum reports, programmes, digests, mono publications of the second part of the XIX th – beginning of the XX th. Publications of sheet format (postcards, ads, posters), informational qualities of which are related to marketing but not to source research, were left without attention. Together with museography a source database of the research was taken from archives (manuscripts and museographic works, illustrative material for museum editions, registration and accounting logs of censorship committees, letters), published epistolary sources, marginalities, items of museum collections. The source base consists of 145 positions in total.

In the study of historiography of the problem it is shown that during the XVI th

– early XVIII th centuries descriptions of temple values and private collections were presented in the form of references to an authoritative source (texts of the Old Testament) and in the form of museographic reprints of other authors. During the XVIII th – early XIX th centuries museum works were considered as a recommended literature for scientific development and expansion of knowledge about the gifts of nature and artification.

From the second part of the XIX th century, against the background of spreading ideas of positivism, museum catalogues and descriptions were given the status of a historical science tool – reference edition which gives primary knowledge about tokens which are kept in the museum collections and can be used in the society history studies.

Positivists recommended to consult catalogues and lists on the stage of sources search and definition of the scientific research topic. Actually, a view on the domestic museographic works of the XIX th – beginning of the XX th centuries as on the historical primary sources appears in the works of the USSR scientists from the second part of the XX th century.

Their researches were focused on the problems of museum work in Ukraine. Considering this process in terms of Marxist-Leninist problems of building Soviet society, the source potential of the pre-Soviet period museography was obviously underestimated. It was mostly presented as faults and mistakes of scientific, collection and exposition work of «bourgeois intelligentsia». Scientists of independent Ukraine have revealed the source role of museography for the study of regional processes of the formation of museum and library work, art studies in Ukraine.

Ukrainian researchers have offered a new view on the museography work results of the XIX th – beginning of the XX th centuries having analysed it from the point of view of the national formation movement in Ukraine. The result of the research is presented in paragraph 1.2.

An important direction of the dissertation research concerns the term «museography» which process of formation in the Ukrainian territory is presented in

the context of definition development in the European and Ukrainian scientific space.

The work is demonstrating the breakdown of the etymological definition in the European museological discourse where beginning with the second part of the XX th century practical actions with a museum collection (e.g. creating an exposition) are called «museography»; and unchanging perception of museography as a scientific work aimed at the description and/or its collection – in the USSR, and the post-Soviet museological discourse and in Ukraine.

There is noted a poor introduction of the word «museography» into the lexicon of domestic museum scholars, historians, museum workers. The result of the study is presented in paragraph 1.1.

The process of formation and development of museographic publishing in Ukraine has been investigated in the personological dimension, in the context of economic, political, socio-cultural changes in the Russian Empire. The development of capitalist relations, processes of urbanisation and migration, censorship legislation and military-revolutionary movements are taken into account.

In paragraphs 2.1 and 2.2 it is shown that Ukrainian museographers acted in the adverse socio-political conditions thinking «in the system of the hierarchy of numerous dedications», manoeuvred between patriotic gusts and the necessity to obey to the requirements of the imperial machine on the national question and national history-cultural heritage.

In such realias the flowering of museography was due to the titanic work of all persons involved in the museography process. Their personal financial contribution, physical efforts, time spent on collection, scientific attribution, preservation and publication of monuments – turned into the successful start of domestic museography and launched museum source study in Ukraine.

The stage of museum publications functioning is traced from the time of their release to modern historical, museological, ethnographic and cultural studies (paragraph 2.2). This bloc of the research is demonstrating the attribution of museum publications to the scientific publications and setting up the high standards to such an intellectual product for both its content (attributes) and design (museographic

illustration). The prolonged demand for museum publications of the XIX th century – beginning of the XX th century in studies of different fields of knowledge and in art practices has been revealed. Their successful usage has been proven both without delays and later in time including modern scientific and art projects.

A significant part of the study refers to the definition of typical treats of museum publications and classification of domestic museographic heritage of the second part of the XIX th – beginning of the XX th centuries (Chapter 3). Taking in consideration the principle of unity of content and form formal features of publication (format, number of pages, presence or absence of an illustrative appendix, frequency of publishing) and significant attributes (content, structure, stylistics of the material presentation, completeness of museographic descriptions) have been taken into account.

In the result of analysis of 84 samples of museographic items next classification has been proposed: *catalogues*: 1) combined catalogue – covers collections of different types and different chronological segment; 2) profile catalogue – describes items of a certain type; 3) exhibition catalogue – its structure depends on the topic and type of presented monuments, volume of exhibition square, number of participants of the event; *descriptions*: 1) descriptive catalogue – a publication in the form of a catalogue list; 2) description with a catalogue – a description of a collection complemented with a catalogue; 3) description-story – a purely narrative work about a museum or collection; *albums*: 1) illustrated album – contains only illustrations, the text is present only in the back matter of the publication (title, publishing house, censorship mark, ads and ads, signatures for illustrations); 2) the album-description – illustrations are supplemented with a narrative work, which is an organic part of the publication; 3) annotated album – annotations have been added to the illustrations for each published object; *guides*, are distributed on a formal feature: 1) a guide to a stationary museum exposition; 2) a guide of a temporary exhibition; *reports*: 1) a private museum report – usually does not contain financial indicators; 2) the report of the museum of public status – financial statements are an important part of the publication; *programs* – a clear

prospect of the museum's work, the motivating work towards the community to participate in the development of the museum; *digests*: 1) combined publication – presentation of collections of several owners or museums; 2) mono publication – a work of one author or a monographic study of several authors has been published under the title «Collection»; *mono-publication* – a book or brochure which contains a story about a museum or scientific research on a particular collection object.

The most part of the dissertation is dedicated to the identification of the source potential of museum publications. Source analysis was carried out in two directions: museography as a historiographical source of formation of museum source studies; museography is an indicator of the formation of museum source study of Zaporizhzhia topics.

The first direction is presented in paragraphs 4.1 and 4.2. This part of the study demonstrates the reception for the museographic work of positivist concepts of historiography and positivist methods of historical research, to be more specific: a focus of museographers to a greater degree on socio-economic and socio-cultural phenomena and less – on military-political events and individual history; reliance on a historical fact recorded in the source (archaeological find, work of art, writing monument, ethnography); focus on identifying causal relationships, searching for progress and cultural development stagnation factors of societies; involvement of the achievements of the natural sciences in historical research; adherence to the principle of objectivity, factual account, usage of induction methods, comparison and physical traits of objects. Theoretical comprehension of collection object by museographers as a historical source is demonstrated by a range of terms which authors operated for definition of the museum monuments. It is shown that museographers did not dive into the term difference between words «things», «objects», «findings», «materials», «products», «antiquities», «antiquity», «monuments», «traces», «remains». However, they clearly outlined the source role of museum monuments as a primary and secondary carrier of information about the direct (objective) facts of the past and also noted the ability of monuments to reflect mental traits of the population, their tastes and aesthetic needs.

The second direction is presented in paragraph 4.3. Those museum publications are subjected to analysis in which objects of Zaporizhzhya antiquity and monuments connected with the history of Zaporizhzhia cossacks are involved in the scientific circulation. The degree of representativeness and authenticity of museography is established in displaying of the number of facts of collecting in the second part of the XIX th – beginning of the XX th centuries. The dissertation shows that museum editions have sufficiently fully presented the real world of the material and spiritual culture of the Cossacks. The descriptions include household items, clothing, weapons and uniforms, personal objects, folk painting. Quite informative museographic works are for reproduction of social portraits of collectors of Zaporizhzhia antiquity and funders of museum collections of Zaporizhzhia topics. Disadvantages are an attributive component of museography, to be more specific: inferior informing about the geography and ways of receipt of Zaporizhzhia antiquities to museum collections; mistakes in descriptions of physical parameters of objects (incorrect transmission of colour, form, size, often a complete absence of such data); doubtful conclusions about the purpose of objects, industries and ways of their use.

In addition to purely factual indicators, paragraph 4.3 reveals the source potential of museum publications for the study of the history of the Zaporizhzhia Cossacks. The object of analysis became the objects of collections that reflect the widely reproduced characteristics of the Cossacks: attributing themselves to the Orthodox religion and awareness of themselves as defenders of the Christian world; identification of Cossacks with the Haidamak movement, brigandage, bachelorhood and an appropriate for such a lifestyle end of the life path; the image of healthy men with a visual sign of belonging to the Cossacks - «the chub-oseledets»; the image of a zaporozhets-grain grower on the frontier. The study found that museographic works do not always provide accurate information about collections objects. Therefore, an implication of them as historical sources requires the check of attributions.

In general, the dissertation has found that museum editions of the second part of the XIX th – beginning of the XX th centuries characterise the high level of factualism which can be involved in the research of material culture of the Ukrainian

population from ancient times to the beginning of the XX th century. Significant source potential considers the development of collecting and museum business in Ukraine in the determined time period. Museographic texts have a powerful informative resource for studying tendencies of historiographic and source study work in Ukraine. All together these indicators demonstrate the peculiarities of the formation of museum source studies in the territory of Ukraine, namely: comprehension of the informative role of museum monuments (mainly material and graphic) for historical research, working out methods of work with such sources, design of the polygraphic tradition of their publication and introduction to scientific circulation.

The author of the dissertation emphasises the extraordinary role of museum publications of the XIX th – beginning of the XX th centuries as an evidence base of belonging of a certain artefact (museum monument) to the museum fund of Ukraine, which was especially became actual in the conditions of destruction, theft, spoilage of Ukrainian cultural heritage during the war aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine 2014 – 2023.

Key words: museography, museum publication, source study, museum source study, positivism concepts, Zaporizhzhia cossacks, Zaporizhzhia antiquities, museum monuments, collection, museum.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ

**Статті у фахових виданнях України, включених до міжнародних
наукометричних баз**

1. Чергік Н. Ю. Становлення та розвиток терміну «музеографія» в європейському науковому дискурсі XVIII – початку XXI століття. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. Випуск 2 (54). С. 1–8.
2. Чергік Н. Ю., Мільчев В. І. Термін «музеографія» у вітчизняному науковому дискурсі XIX – початку XXI століття. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. Випуск 3 (55). С. 190–195.
3. Чергік Н. Ю. Труд музеографа: підготовка музейного видання в Україні (кінець XIX – перша третина XX століття). *EMINAK: науковий щоквартальник*. 2021. № 2 (34). квітень – червень. С. 296–305.
4. Чергік Н. Ю. Оформлення українських музейних видань як джерельний ресурс музеографії (кінець XIX – початок XX століття). *EMINAK: науковий щоквартальник*. 2021. № 4 (36). квітень – червень. С. 183–194.
5. Чергік Н. Ю. Українська музеографія на хвилях цензурних коливань (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2021. Випуск 32. С. 17–28.
6. Чергік Н. Ю. Музейні видання другої половини XIX – початку XX століття в дослідженнях вітчизняних науковців. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: збірник наукових праць*. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2021. Випуск 16. С. 74–79.
7. Чергік Н. Ю. Запорозькі старожитності в українській музеографії другої половини XIX – початку XX століття. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2022. Випуск 6 (58). С. 59–67.
8. Чергік Н. Ю., Мільчев В. І. Методика підготовки музеографічних

публікацій вітчизняними дослідниками другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* Ужгород, 2022. № 2 (47). С. 172–180.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробації: статті, тези доповідей

9. Чергик Н. Ю. Термін «музеографія»: проблема дефініції. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку: матеріали міжнародної наукової конференції* (м. Харків, 21–22 листопада 2019 р.). Харків: ХДАК, 2019. С. 75–77.

10. Чергик Н. Ю. Музейні видання як джерело досліджень у площині біографістики. *INSULA: наукове електронне видання Національного заповідника «Хортиця».* Запоріжжя, 2020. № 1. С. 49–66.

11. Чергик Н. Ю. Традиционная культура на страницах музейного издания. *Аўтэнтычны фальклор: праблемы захавання, вывучэння, успрымання (памяці антраполага Зінаіды Мажэйкі): зб. навук. прац.* Мінск: ІВЦ; БДУКМ, 2020. Выпуск XIV. С. 99–100.

12. Чергик Н. Ю. Музейні видання як біографічне джерело: мемуари, епістолярії. *Музей – платформа суспільного діалогу: матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 6 листопада 2020 р.). Львів, Дрогобич: Коло, 2020. С. 377–385.

13. Чергик Н. Ю. Музеографія в системі наукового знання: український контекст. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку: матеріали міжнародної наукової конференції* (м. Харків, 26–27 листопада 2020 р.). Харків: ХДАК, 2020. С. 62–63.

14. Чергик Н. Ю. Видання українських музеїв у фокусі уваги науковців. *Науковий вісник Національного музею історії України.* Київ. 2021. Випуск 7. С. 457–461.

15. Чергик Н. Ю. Класифікаційні ознаки українських музейних видань кінця ХІХ – початку ХХ століття. *A prima facie: Студії з історії Європи:*

колективна монографія / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т. імені Павла Тичини; за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї. Київ: КНТ, 2021. С. 85–95.

16. Чергік Н. Ю. Музейні видання кінця XIX століття як джерело мистецьких проєктів. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, історії, психології та педагогіки*. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. Випуск 21. Том 2. С. 114–116.

17. Чергік Н. Ю. Українські музейні видання кінця XIX – першої третини XX століття: діалог з читачем. *INSULA: наукове електронне видання Національного заповідника «Хортиця»*. Запоріжжя, 2021. № 2 (1). С. 1–14.

18. Чергік Н. Ю. Музеографічна ілюстрація: види, призначення, джерельний багаж. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції молодих учених (м. Харків, 22–23 квітня 2021 р.)*. Харків: ХДАК, 2021. С. 31–34.

19. Чергік Н. Ю. Українська музеографія початку XX століття на сторожі народних традицій. *Традиційна культура в умовах глобалізації: свята і святкування: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Харків, 25–26 червня 2021 р.)*. Харків: друкарня Мадрид, 2021. С. 295–300.

20. Чергік Н.Ю. Музеографічні видання кінця XIX – початку XX століття як історичне джерело: перші досвіди наукової критики. *Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації: збірник наукових матеріалів науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 15–16 жовтня 2021 р.)*. Запоріжжя: Тандем, 2021. С. 429–449.

21. Чергік Н. Ю. «Опис колекції народних писанок лубенського музею К. М. Скаржинської» в дослідженнях вітчизняних науковців. *Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття: матеріали II міжнародної наукової конференції (м. Рівне, 05 листопада 2021 р.)*. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021. Том 3. С. 95–97.

22. Чергік Н. Ю. Музейні видання кінця XIX – початку XX століття як носій культурної спадщини: ціна та цінність. *Grail Of Science. Nternational Scientific Journal: матеріали II Міжнародної конференції «Science of Post-*

Industrial Society: Globalization and Transformation Processes» (м. Вінниця, м. Відень, 19 листопада 2021 р.). Обухів: ФОП Гуляєва В. М., 2021. С. 544–551.

23. Чергік Н. Ю. Музейні видання як аргумент проти військових злочинів. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, історії, психології та педагогіки*. Київ: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2022. Випуск 45. С. 57–59.

24. Чергік Н.Ю. Концепти позитивізму у вітчизняних музеографічних роботах XIX століття. *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації: матеріали III Міжнародної наукової конференції* (м. Хмельницький, 13 травня, 2022 р.). Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 556–558.

25. Чергік Н. Ю. Предмет музейної колекції як історичне джерело: номінації та інформативна роль. *Scientific progressive methods and tools: збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Рига, 16–18 червня 2022 р.). Рига, 2022. № 112. С. 256–262.

26. Чергік Н. Ю. Музеографічні твори другої половини XIX – початку XX століття як джерело соціальної історії запорозького козацтва. *INSULA: наукове електронне видання Національного заповідника «Хортиця»: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»* (м. Запоріжжя, 15 – 16 грудня 2022 р.). Запоріжжя, 2022. № 4 (1). С. 48–66.

ЗМІСТ

Вступ	с. 23
Розділ 1. Концептуальні засади, сучасний стан та методологічне підґрунтя дослідження проблеми	с. 32
1.1. Термінологізація поняття «музеографія»: XVIII – початок XXI ст.	с. 32
1.2. Стан наукової розробки проблеми	с. 43
1.3. Методи та методологія дослідження проблеми	с. 63
Розділ 2. Умови виникнення та специфіка функціонування музейних видань другої половини XIX – початку XX ст.	с. 73
2.1. Історико-культурний контекст розвитку музеографії в Україні	с. 73
2.2. Продукування та функціонування українських музейних видань	с. 90
Розділ 3. Класифікація української музеографії другої половини XIX – початку XX ст.	с. 128
Розділ 4. Інформативний потенціал українських музеографічних творів другої половини XIX – початку XX ст.	с. 153
4.1. Відображення концептів позитивізму у вітчизняних музеографічних роботах	с. 158
4.2. Музейна пам'ятка як історичне джерело: методика роботи з колекцією	с. 168
4.3. Запорозькі старожитності в українській музеографії	с. 179
Висновки	с. 211
Список використаних джерел та літератури	с. 216
Додатки	с. 293

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БУМ – Бібліотека українського мистецтва
- ДАОО – Державний архів Одеської області
- ДНІМ – Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького
- ДОУНБ – Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія
- ЗНТШ – Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка
- ЗОУНБ – Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека
- КДА – Київська духовна академія
- ЛНУ ім. І. Франка – Львівський національний університет імені Івана Франка
- Інститут історії України НАН – Інститут історії України Національної академії наук
- ЛННБУ ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника
- м. – місто
- НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
- НБУ ім. Ярослава Мудрого – Національна бібліотека імені Ярослава Мудрого
- НЗХ – Національний заповідник «Хортиця»
- НІБУ – Національна історична бібліотека України
- о. – острів
- ОННБ – Одеська національна наукова бібліотека
- ОНУ ім. І. Мечникова – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
- ОТІС – Одеське товариство історії та старожитностей
- ПКМ ім. В. Кричевського – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя

Кричевського

р. – рік

РГБ – Російська державна бібліотека

РГО – Російське географічне товариство

РГАДА – Російський державний архів давніх актів

с. – село

св. – святий

СПБГУ – Санкт-Петербурзький державний університет

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – століття

ПКДА – Праці Київської духовної академії

ХОУНБ – Харківська обласна універсальна наукова бібліотека

ЦНБ ХНУ ім. В. М. Каразіна – Центральна наукова бібліотека

Харківського національного університету імені В. М. Каразіна

ЧОІМ ім. В. В. Тарновського – Чернігівський обласний історичний музей

імені В. В. Тарновського

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Для України XIX – початок XX ст. в багатьох аспектах відзначений переламними процесами. Багатовимірний соціокультурний феномен, відомий під назвою «українське відродження», ознаменувався становленням вітчизняної історичної науки та освіти. В означених хронологічних рамках пройшов процес інституалізації історичного джерелознавства як наукової та навчальної дисципліни, виділилась теорія джерелознавства як частина загального джерелознавства [321, с. 14, 65, 110]. Традиції української історіографії, закладені вченими середини XIX ст., уже в останній чверті XIX – на початку XX ст. остаточно сформувались та затвердились в якості окремої від російської та польської історіографії української національної історичної науки [296, с. 38 – 39]. Новим явищем, тісно пов'язаним із щойно означеними процесами в науковій сфері, було заснування різнопрофільної музейної мережі та виведення колекційної діяльності із приватного простору у публічний. Одним із поширених засобів комунікації у XIX ст. були друковані видання, серед яких продукція музеїв посіла особливу нішу і отримала номінацію «музеографія».

Науковий доробок українських музеографів XIX – початку XX ст., як перший базовий внесок у розвиток вітчизняного музейного джерелознавства, на сьогодні все ще недостатньо вивчений. Між тим, осмислення проблем сучасного музейного джерелознавства не можливе без опанування досвіду, набутого у цій галузі попередніми поколіннями – колекціонерами та вченими, які першими комплексно увели до наукового обігу писемні, речові та образотворчі пам'ятки, колекції копалин, флори і фауни, остеологічний матеріал.

Варто відзначити в цілому незначну кількість фахових досліджень з проблем музейного джерелознавства. Сьогодні цю галузь науки прийнято розглядати в якості музеєзнавчої дисципліни, яка розробляє теорію та методику

роботи з музейними колекціями [317; 518]. Такий дисциплінарний формат звів роль музеографії до сфери музейної справи. Більш широкий погляд на музеографію, як інтелектуальний продукт епохи, в якому закарбувався процес становлення музейних джерелознавчих студій у відповідній історіографічній ситуації, залишається слабо розробленим.

Актуальність вивчення джерельного ресурсу вітчизняних музейних видань XIX – початку XX ст. також зумовлена вельми стереотипним поглядом на їх інформативний потенціал. Перший жвавий інтерес істориків до публікацій музейних пам'яток, спостерігався, так би мовити, «по свіжих слідах» на тлі поширення позитивістських стандартів наукового дослідження. Відповідно, й перші критичні відгуки показали одностайне сприйняття музеографічного продукту в якості науково-довідкового ресурсу, який служив дороговказом до справжніх історичних джерел (образотворчих, речових, писемних). Крім цього, лише поодинокі рецензії озвучували погляд на музейне видання як на джерело біографічного характеру, в якому закарбувались смаки та наукові пріоритети колекціонера.

Нечасте звернення науковців радянського періоду до музеографії «дореволюційного» часу було продиктоване необхідністю показати «позитивний і прогресивний» вплив партійного керівництва на розвиток музейної справи. Тож, повноцінно розкрити джерельний потенціал музейних видань дорадянської України вченим завадило налаштування на виявлення в них «недоліків буржуазної науки».

Другий сплеск наукового зацікавлення комплексом ранніх музеографічних публікацій відбувся у 1990-і роки, на тлі відкриття «білих плям історії», і був продиктований необхідністю «дооцінити» здобутки вітчизняних джерелознавчих досліджень XIX ст. Між тим, і сучасні вчені переважно торяють магістральні лінії, намічені колегами у XIX ст.: піддають аналізу кількісні показники складу музейних збірок та звертають увагу на якість атрибуцій предметів колекцій. Лише спорадично музейні видання були використані в процесі наукових досліджень інтелектуальної атмосфери в Україні. Під новим

кутом зору, в якості першоджерела, музеографія розглядається виключно тоді, коли йдеться про втрати музейного фонду XIX ст. під час буремних подій XX ст.

Потреба зламу стереотипного погляду на музеографію, необхідність поновому оцінити перші вітчизняні музейні видання, вимагають проведення узагальнюючого дослідження, присвяченого аналізу вітчизняного музеографічного фонду як інтелектуального продукту епохи та виявленню джерельного потенціалу музейних видань.

Таке дослідження набуває особливої гостроти та вагомості в умовах військової агресії Російської Федерації 2014 – 2023 рр. Збройне вторгнення позначене чисельними випадками псування, нищення, експропріації та крадіжок музейного фонду України. В умовах варварського ставлення до культурного ресурсу України музеографія отримує статус доказової бази належності конкретних музейних пам'яток до українського культурного спадку [582].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету «Джерела з історії Степової України XVIII – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0118U000381). Особистим внеском дисертанта в розробку теми є аналіз музеографічного доробку з точки зору відображення позитивістських концептів історичного дослідження, а також встановлення ступеню репрезентативності та достовірності музеографії як джерела історії запорозького козацтва та Півдня України, в цілому.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі українських музейних видань XIX – початку XXI ст. як джерел з історії України; з'ясуванні специфіки їх створення та функціонування; розкритті джерельного потенціалу музеографічних творів; з'ясуванні внеску вітчизняних музеографів у процес становлення та розвитку практики музейного джерелознавства.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

- здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми;
- визначити основні теоретичні та методологічні засади дослідження;
- провести евристичну роботу в архівах, бібліотеках, музейних установах України, направлену на виявлення музейних видань XIX – початку XX ст.;
- дослідити процес створення та побутування музейних видань різного типу;
- з’ясувати ступінь затребуваності музейних видань в історичних студіях протягом другої половини XIX – початку XXI ст.;
- дослідити структурні особливості музейних каталогів, описів, альбомів, путівників, звітів, програм;
- здійснити класифікацію української музеографічної продукції за суттєвими ознаками, такими як зміст, структура твору, стилістика, співвіднесення текстового та ілюстративного матеріалу;
- здійснити текстологічний аналіз публікацій в сфері музеографії з точки зору відображення ознак позитивістської історіографічної традиції;
- визначити інформативні можливості музеографічних робіт у відображенні історії запорозького козацтва та Півдня України в період XVII – XIX ст.

Об’єктом дисертаційного дослідження є комплекс музеографічних публікацій українського походження, що були продуковані протягом XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження зосереджений на інформативному потенціалі українських музейних видань XIX – початку XX ст. та процесі зародження і становлення музейних джерелознавчих студій на українських теренах.

В більшій мірі нами задіяно видання, які презентують розвиток музейного джерелознавства на історичному матеріалі – так званих «старожитностях». Зважаючи на достатньо повно досліджений сучасними науковцями сегмент пам’яток рукописних збірок (О. В. Ставнюк, М. О. Федоренко), пам’яток

античності (О. Г. Кузьміщев), нумізматичних колекцій (З. О. Зразюк), які, серед іншого, були зафіксовані в музейних виданнях ХІХ – початку ХХ ст., в даній роботі джерельний потенціал музеографічних творів продемонстрований на прикладах атрибуції пам'яток, пов'язаних з історією запорозького козацтва, які ще не були предметом окремого музеографічного дослідження.

Музеографія творів мистецтва та натуральних колекції досліджені нами в контексті аналізу видового розмаїття музеографічної продукції. Однак, їх джерельний потенціал, через галузеву специфіку (мистецтвознавство, природознавство) не досліджувався, оскільки він вимагає використання відповідного методологічного апарату.

Методи дослідження зумовлені поставленою метою та завданнями. Робота базується на загальнонаукових та історичних методах дослідження. Методологічною основою дисертації став міждисциплінарний підхід у вивченні музеографії як історичного джерела. Дослідження спирається на базові принципи історичної науки та гуманітарного знання.

Хронологічні межі дослідження. Дослідження переважно охоплює музеографічні джерела другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. Нижня хронологічна межа відноситься до періоду засвоєння вітчизняними науковцями принципів позитивістського історичного дослідження. Саме в цей час активізувалась науково-публіцистична діяльність музеїв в Україні. Верхня хронологічна межа охоплює перші 16 років нового століття, що обумовлене кризовим явищем, яке негативно позначилось на випуску музеографічної продукції – початком та поширенням бойових дій Першої світової війни на терени України. Прихід більшовиків до влади, впровадження ними ідеологічних штампів та марксистської парадигми історичних досліджень вплинули на трансформацію змісту та форми української музеографії. Це дозволяє впевнено констатувати завершення попереднього періоду наукових студій в сфері музеографії. Між тим, динаміка музеографічного процесу в Україні простежена від початку ХІХ ст. та сягає означеної верхньої хронологічної межі. Враховуючи пролонговану затребуваність музейних видань означеного періоду, їх

використання в якості джерел досліджено включаючи сучасні наукові та мистецькі проєкти. Дослідження процесу формування терміну «музеографія» проведене від першої публічної фіксації слова у XVIII ст. до початку XXI ст., з огляду на злам дефініції у XX ст. та сучасні термінологічні запозичення.

Географічні межі дослідження охоплюють ту частину українських земель, яка у досліджуваний період перебувала у складі Російської імперії. Обмеження територією «підросійської України» продиктоване двома факторами. Перший: особливості адміністративного управління. Наприклад, цензурний тиск українського друкованого слова в Російській імперії, а також тенденція відсепаровування потенційних музейних пам'яток, ще на стадії експедиційних матеріалів, за принципом «кращі артефакти – до столиць, решта – периферійним музеям». Другий: специфіка інтелектуальних процесів. Наприклад, розвиток історичної науки та історичного джерелознавства проходили у полі наукових традицій Російської імперії, відмінних від українських терен, що перебували під впливом національних історіографій Австрії, Польщі, Румунії [321, с. 17]. Обидва фактори відчутно позначились на українському музейному видавництві, відбилися на формі та змісті музейних видань, сформували «лице» перших зразків вітчизняної музеографії.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що музейні видання вперше стали предметом спеціального джерелознавчого дослідження. Зокрема, у дисертації вперше:

- визначено чинники створення музеографічної продукції в Україні;
- проведено класифікацію музейних видань;
- з'ясовано ступінь дотримання музеографами позитивістських принципів історичного дослідження;

дістали подальшого вивчення:

- рецепція терміну «музеографія» в європейському та вітчизняному науковому дискурсах;

уточнено:

- видовий асортимент музейних видань українського походження у другій

половині XIX – на початку XX ст.;

додовнено:

– новими історіографічними фактами процес становлення та розвитку джерелознавчих студій в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.;

– музеографічними джерелами комплекс інформаційних ресурсів з історії запорозького козацтва та південного українського краю у XVII – XIX ст.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані для написання: узагальнюючих праць з джерелознавства України; навчальних посібників з історії української історіографії; підручників з музеєзнавства; відповідних лекційних курсів для закладів вищої освіти. Також, результати даного дослідження можуть служити базою досліджень джерельного потенціалу вітчизняної музеографії наступних історичних періодів або іншого регіонального сегменту.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному вирішенні наукової проблеми. Наукові висновки та положення, сформульовані у дисертації, належать здобувачу та є його особистим науковим доробком. Тези та виголошені на конференціях доповіді є самостійними. 8 публікацій у фахових виданнях є самостійними. Дві із них написані у співавторстві із науковим керівником, доктором історичних наук, професором В. І. Мільчевим: 1) в статті «Термін “музеографія” у вітчизняному науковому дискурсі XIX – початку XXI століття» Н. Ю. Чергик дослідила поширення ключового терміну дисертаційного дослідження на теренах України, спираючись на енциклопедичні статті, публікації в наукових часописах XIX ст. та музеєзнавчу літературу XX – XXI ст., В. І. Мільчев дослідив шляхи уведення поняття «музеографія» до наукового лексику членів наукових товариств Російської імперії, спираючись на часописи Товариства археології, історії та етнографії при Казанському університеті та публікації Одеського товариства історії та старожитностей; співвідношення авторських текстів склало 60 та 40 % відповідно; 2) в статті «Методика підготовки музеографічних публікацій вітчизняними дослідниками другої половини XIX – початку XX ст.»

Н. Ю. Чергик дослідила методи роботи з колекцією, В. І. Мільчев – принципи уведення до наукового обігу речових джерел; співвідношення авторських текстів склало 60 та 40 % відповідно.

Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження пройшли наукову апробацію у формі доповідей, повідомлень, участі в дискусіях під час проведення: Міжнародної наукової конференції «Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку» (Україна, м. Харків, 21 – 22 листопада 2019 р.); XIV-ї Міжнародної наукової конференції «Автентичний фольклор: проблеми збереження, вивчення, сприйняття» (Білорусь, м. Мінськ, 12 – 14 червня 2020 р.); III-ї Міжнародної науково-практичної конференції Львівського історичного музею «Музей – платформа суспільного діалогу» (Україна, м. Львів, 6 листопада 2020 р.); Міжнародної наукової конференції «Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку» (Україна, м. Харків, 26 – 27 листопада 2020 р.); Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю «Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи у XVIII – XIX ст.» (Україна, м. Умань, 27 листопада 2020 р.); Всеукраїнської науково-теоретичної конференції молодих учених «Культура та інформаційне суспільство XXI століття» (Україна, м. Харків, 22 – 23 квітня 2021 р.); Науково-практичної конференції з міжнародною участю «Традиційна культура в умовах глобалізації: свята і святкування» (Україна, м. Харків, 25 – 26 червня 2021 р.); X-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика» (Україна, м. Київ, 27 серпня 2021 р.); II-ї Міжнародної наукової конференції «Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття» (Україна, м. Рівне, 5 листопада 2021 р.); II-ї Міжнародної конференції «Наука постіндустріального суспільства: глобалізація та процеси трансформації» (Україна, м. Вінниця, – Австрія, м. Відень, 19 листопада 2021 р.); Науково-практичної конференції «Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації» (Україна,

м. Запоріжжя, 15 – 16 жовтня 2021 р.); III-ї Міжнародної наукової конференції «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (Україна, м. Хмельницький, 13 травня, 2022 р.); XIV-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика» (Україна, м. Київ, 20 травня 2022 р.); I-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові прогресивні методи та інструменти» (Литва, м. Рига, 16 – 18 червня 2022 р.); X-ї Науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» (Україна, м. Запоріжжя, 15 – 16 грудня 2022 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 26 наукових працях. Серед них: 8 статей опубліковано у виданнях, включених до списку фахових видань України з історичних наук (група В), із них 2 статті написані у співавторстві із науковим керівником. Зміст дисертації додатково розкривають 18 публікацій.

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (687 позиції, 76 сторінок), 8 додатків (47 сторінок). Загальний обсяг дисертації становить 340 сторінок машинопису, з них основна частина (вступ, чотири розділи, висновки) становить –192 сторінки.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Осягнення процесу становлення музейного джерелознавства на теренах України передбачає з'ясування ряду проблем, пов'язаних із об'єктом даного дослідження. Першочергової уваги потребує поняттєвий апарат, оскільки терміни акумулюють зміст досліджуваного процесу, відображають зміну поглядів на суть та роль музеографії. Не менш важливо прослідкувати процес уведення музейних видань до наукового простору. В зв'язку із тим, що музеографія становить специфічний вид наукової публіцистики, важливо визначитися із принципами та методами її дослідження. З огляду на вищезазначене, даний розділ складається із трьох параграфів, які по чергово розглядають представлені проблеми.

1.1. Термінологізація поняття «музеографія»: XVIII – початок XXI ст.

Сучасні темпи євроінтеграційних процесів в Україні, орієнтація на західноєвропейські стандарти наукової діяльності вимагають роз'яснення ключового терміну даного дисертаційного дослідження – поняття «музеографія». Проблема в тому, що в науковому дискурсі пострадянських країн, в тому числі – в Україні, термін зберігає етимологічне розуміння (опис музею), в той час як в Європі протягом XX ст. поняття перетерпіло докорінних змін [593; 594].

В даному параграфі продемонстрована динаміка формування та розвитку дефініції впродовж XVIII – початку XXI ст. Оскільки поняття «музеографія» набувало оформлення у двох напрямках: контекстуальному (визначення не окреслене, а виведене із контексту уживання слова) та дефініційному (чітке або більш-менш ясне визначення) – об'єктом аналізу обрано наукові твори, а також словникові та енциклопедичні видання. Географічно охоплено західноєвропейський, російський та український науковий доробок.

Першою публікацією, в якій було ужито слово «музеографія» вважається робота Каспара Фрідріха Енкеля (С. F. Neickelio) «Музеографія або посібник до правильного розуміння і корисного устрою музею чи раритеткамери» (1727). Хоча робота й не дає чіткого визначення поняття, однак, із контексту видно, що цим словом охоплено описову і практичну діяльність колекціонера. Енкель подав переліки відомих на той час кабінетів рідкостей та бібліотек; виклав правила показу та збереження колекцій; представив бібліографію з питань колекціонування [673]. В зв'язку із цим, варто відзначити, що протягом XVI – XVIII ст. висловлювались чисельні пропозиції щодо ідеального вмісту музейної збірки. Зазвичай вони включали природничий матеріал, зразки медичних препаратів, вироби ремесла, механічні прилади, монети, карти, гравюри із зображенням міст та відомих баталій, художні твори [158, с. 9 – 27]. Тож, посилання на «Музеографію» Енкеля знаходимо в роботах різних за тематикою.

Наприклад, Фрідріх Крістіан Лессерс у «Грунтовному доказі існування і найповнішій характеристиці божественного істота, від природнього духовного споглядання равликів та молюсків» (1744) описав «вишукані колекції подібних істот», при цьому неодноразово послався на книгу Енкеля [656, с. 9, 46, 50, 52, 57, 58]. Відзначимо, що книга Лессерса з доповненнями перевидавалась принаймні двічі (1756, 1770) і кожного разу стабільно в ній фігурує «Музеографія» Енкеля [657, с. 56, 77, 78; 658, с. 56, 77, 78].

Значно в ширшому контексті робота Енкеля була використана при укладанні «Нового європейського історичного подорожнього лексикону» (1744), де в алфавітному порядку представлені європейські міста, включаючи інформацію про їх сади, бібліотеки, зброярні, ратуші та наявні в них колекції натуралій, книг, монет. Протягом усієї роботи автор зробив більше 50 посилань на «Музеографію» [674]; що правда, її автором назвав не Енкеля, а Йогана Канольда (Johann Kanold) – співавтора та редактора книги, який доклав зусиль, щоб «Музеографія» Енкеля була популярною [158, с. 22]. Це варто враховувати, оскільки чимало авторів XVIII – XIX ст. в своїх роботах указали саме Канольда,

а не Енкеля.

Наприклад, Канольд, як автор «Музеографії», указаний у «Великому універсальному лексиконі королівств, князівств, республік» (1747) в тексті із інформацією про бібліотеки та пам'ятні місця провінції Утрехт [637, с. 1058]; а також в «Детальній географії усього світу і Європи» (1755) – в контексті інформації про церкви та шляхетні двори Болоньї з їх скарбами природного та рукотворного характеру [625, с. 1031].

Хоча названі книги не містять авторського уживання поняття «музеографія», вони демонструють, що це слово охоче було сприйняте науковою спільнотою для означення дій, пов'язаних із колекціонуванням, при чому не тільки зразків рослинного і тваринного світу, а й різного роду історичних старожитностей.

У тому ж таки XVIII ст. з'являються роботи, в яких поняття «музеографія» та однокореневі слова більш-менш дефініційовані. Наприклад, в роботі Карла Ліннея «Ботанічна бібліотека» (1736) означено поняття «музеографи» (*musaeographi*) – ті, хто збирають, реєструють, зберігають і вивчають різні курйози Царства природи [659, с. 55, 59, 61]. В рев'ю книги «Ботанічна, фізична, економічна бібліотека» (1774) [631, с. XLII, 271] та у «Систематичному покажчику усіх творів, що стосуються природознавства» (1784) [682, с. VII, 39] «музеографія» означена як опис зібраних природничих колекцій та кабінетів.

Варто відзначити, що на початку XIX ст. розвиток терміну відобразився не тільки у сформованих визначеннях слова, а й у насиченні поняття галузевими відтінками. Наприклад, в роботі австрійського дослідника Карла Еренберта Фрейхерн фон Молла «Щорічник гірничої справи та металургії» (1801) зустрічаємо фразу «мінералогічна музеографія», подану в контексті детального аналізу колекцій мінералів та копалин [663, с. IV, 378 – 379].

Якщо у XVIII ст. становлення терміну «музеографія» проходило в атмосфері домінування інтересів до виявів природного походження, то від 30-х років XIX ст. це поняття усе більше поширилось на колекції ненатурального

походження. Показовою з цього приводу є лекція Карла Августа Боттігера, опублікована у німецькому збірнику «Невеличких трудів К. Боттігера археологічного та антикварного змісту» (1838), в якій вчений зазначив, що його археологічні бесіди, присвячені огляду ряду європейських музеїв, варто називати не застарілим словом «перігезія» (опис місцевостей та земель), а цілком прийнятним для даної теми словом «музеографія», оскільки вони супроводжуються аналізом творів мистецтва, які складають інвентар та зміст музеїв [629, с. 4, 23].

Німецькі вчені охоче сприйняли термін і поширили його не тільки на археологічні артефакти, а й на нумізматичний матеріал, твори мистецтва, етнографічні колекції. Підтвердженням цього служать спеціалізовані періодичні видання «Журнал класичних досліджень», «Археологічний вісник», «Західнонімецький журнал історії та мистецтв», в яких виділено окремий розділ «Музеографія».

Показовим фактом розвитку терміну є уведення до професійного лексикону авторів середини XIX ст. виразу «музеографічний твір», яким стали позначати особливий вид наукової публікації – описи музейних колекцій та нових археологічних знахідок [662, с. 228; 684, с. 110].

Аналіз статей, опублікованих у вищеназваних журналах, демонструє певний канон подачі інформації. Наприклад, музеографічні матеріали «Західнонімецького журналу» добре структуровані, ілюстровані, авторизовані, мають вказівки на рік та місце виявлення артефакту, називають музей або приватну колекцію, до якої предмет надійшов; описи колекцій подані за географічним, предметно-тематичним та хронологічним принципами [640; 654; 678; 679]. Тож, можемо впевнено говорити про формування окремого музеографічного жанру історико-джерелознавчих публікацій, починаючи з другої половини XIX ст.

На кінець XIX – початок XX ст. на теренах Західної Європи у застосуванні поняття «музеографія» виділились регіональні риси. Так, німецькомовний науковий дискурс можна назвати стабільним: «музеографія» –

це опис предметів музейного значення. Названий статус-кво добре простежується за публікаціями «Західнонімецького журналу» [647; 680]. Так само у «Звітах про хід досліджень римо-німецької комісії» предмети представлені за чітким географічним, хронологічним та видовим принципом [668; 669].

Інша картина спостерігається у французьких дискусіях початку ХХ ст. На відміну від німецької стабільності, тут простежується метаморфоза дефініції. Зі стенограми засідання комісії, яка інспектувала роботу периферійних музеїв Франції, видно, що одним із пунктів обговорення була доцільність уведення музеографічного курсу. Контекст дискусії показує, що мова йшла не про описи музеїв, а про оволодіння музейними працівниками *практичними* уміннями щодо збереження колекцій [655, с. 306].

І все ж, зважаючи на контекстуальну різницю, протягом ХІХ – початку ХХ ст. поняття оформлюється дефініційно, причому і в німецькому, і у французькому варіанті однаково – етимологічно. «Музеографія» представлена як *опис музеїв та раритетів* і в «Новішому та найбільш повному словнику іноземних слів» (Лейпциг, 1856) [667], і у «Енциклопедичному словнику» (Париж, 1923) [666]. Відзначимо також, що у цих же словниках з'являється визначення слова «музеограф» – *той, хто описує музей* [664; 665]. Формування обох дефініцій закарбувало два факти: по-перше, поширення сфери застосування музеографії на музеї різного профілю (природничі, археологічні, побутові, нумізматичні, мистецькі колекції); по-друге, виведення дефініції категорії професій демонструє сприйняття музеографії як особливого виду фахової наукової діяльності.

Друга половина ХХ ст. відкриває новий етап у історії розвитку терміну. Пов'язано це із тим, що у повоєнній Європі «музеографію» почали розглядати у зв'язці із поняттям «музеологія», при цьому відійшли від початкової етимології слова. Доказом зміни дефініції служить перший номер міжнародного видання «Museum» (1948), у вступній статті якого авторів та редакторів журналу названо «лідерами серед музеографів». При цьому, їх було представлено як спеціалістів

у різних галузях музейної справи, а не в якості тих, хто описує музейні колекції [670]. Свідомий відхід від першого значення слова, та наділення його іншим змістом, яскраво простежується за опублікованими тут матеріалами. Аналіз статей показав, що фразами типу: «просування музеографії» [627, с. 44 – 45, 102], «музеографічна активність» [685, с. 36], «музеографічні ідеї» [681, с. 55], «музеографічні починання» [628, с. 84], «музеографічна точка зору», «музеографічна мова» [638, с. 119; 687, с. 108, 109] – автори означили не музейні публікації, а практичні дії, направлені на модернізацію експозиційного простору та проведення інших робіт пов'язаних із музейною колекцією. Привертають увагу фрази, якими музеографія наділена фльором науковості: «музеографічна наука» [687, с. 108, 109]; «навчання музеографії», «курс теоретичної і практичної музеографії» [624, с. 38, 39], «закони музеографії» [641, с. 18], «музеографічні принципи та прийоми» [627, с. 44 – 45, 102; 677, с. 10], «музеографічні методи», «музеографічні плани навчання», «знання з музеографії» [686, с. 106, 107, 108]; «музеографічні задачі» [675, с. 28], «музеографічні проблеми» [646, с. 88]. В зв'язку із чим виникла необхідність окреслити місце музеографії в системі наук.

Цій проблемі було присвячено кілька заходів, проведених Міжнародною радою музеїв протягом 1958 – 1969 рр. Прийняті рішення віднесли музеологію до сфери науки, а *музеографію* – до *сукупності технік*, направлених на вирішення задач музею [158, с. 65; 630, с. 227, 228]. Між тим, як показують опубліковані в журналі «Musuem» матеріали, станом на 1987 р. демаркаційна лінія між обома поняттями все ще не була проведена [630, с. 227; 636 с. 262]. Тільки на початку ХХІ ст. в європейському дискурсі нарешті встановився консенсус: за музеологією закріпили теоретичний напрямок досліджень; за *музеографією* – *музейну практику*, прикладний аспект музеології, сукупність методів, розроблених для виконання музеальної діяльності [402].

Завершуючи огляд європейського ареалу розвитку дефініції, зауважимо, що слово «музеографія» до опису музеїв та їх колекцій тут уживається побіжно і зрідка. Наприклад, в статті Ференца Сікоші «Музеологія та історіографія

новітнього часу» музеографія подана серед документальних джерел про музей [683, с. 253]. Власне видавнича діяльність музеїв переважно озвучена авторами як «наукова публікація», «публікація досліджень» [626, с. 234; 642 с. 225].

До наукового дискурсу Російської імперії термін «музеографія» входить у другій половині XIX ст. Поняття отримує роз'яснення у словниках та енциклопедіях, де зазначено, що це іноземне слово походить від грецьких слів *museion* – музей та *grapho* – пишу, і буквально означає опис рідкостей, що знаходяться в будь-якому музеї [404], опис музеїв [401; 403], опис музеїв та рідкостей, що в них містяться [405], опис музеїв та предметів, що в них зберігаються [407]. Очевидно, певною мірою знайомство вітчизняних науковців із новим поняттям відбувалося на тлі тісних контактів з європейськими науковими колами, де «музеографія» отримала розповсюдження в середовищі археологів. Озвучений факт підтримує, наприклад, публікаційна співпраця Г. Є. Кізеріцького, Б. В. Фармаковського з німецьким журналом «Археологічний вісник» [364].

В Російській імперії, подібно до європейського наукового дискурсу XIX ст., слово «музеографія» використовувалось у наукових часописах для означення рубрики з переліками нових надходжень до музеїв. Наприклад, такий розділ присутній у «Відомостях товариства археології, історії та етнографії при Імператорському Казанському університеті». Варто відзначити, що «Відомості» виходили з 1878 р. і майже в кожному томі публікували описи предметів старовини. Однак, огляд видань показав, що рубрика «Музеографія» присутня лише у випусках 1894 – 1896 рр. До цього часу і після музеографічні роботи розподілені по різних рубриках без використання терміну [578].

На сторінках цього видання музеографія не відзначалась уніфікацією структури. Наприклад, в роботі Д. Лобанова «Найновітніші придбання Музею Уральського товариства любителів природознавства» предмети упорядковані за датами надходжень [379]. В укладеному П. Чуприним «Списку антропологічних, археологічних, історичних та етнографічних предметів Барнаульського гірничого музеума» пам'ятки представлені за заявленими у

назві категоріями [603]. Автор «Старожитностей Мінусинського краю, що надійшли до Мінусинського музею», Н. Март'янов, зосередився на матеріалі предметів, виділяючи вид металу (мідь або бронза) [387].

З огляду на ілюстрацію етапності поширення терміну «музеографія» в інтелектуальному просторі Російської імперії, варта уваги стаття «Археологія», розміщена у «Новому енциклопедичному словнику» (Санкт-Петербург, 1911). Тут поняття «музеографія» також виступає у зв'язці із археологічними дослідженнями, однак не тільки в етимологічному значенні, а й як *метод устрою*, оснащення та поповнення музеїв предметами, як *спосіб їх розміщення*, інвентаризації та каталогізації [165, с. 877]. Очевидно, що науковці університетських міст Російської імперії були в курсі французьких віянь щодо переорієнтації дефініції «музеографія» з науково-описової діяльності на практичну роботу з колекцією.

І тим не менш, в той час як в Європі поступово відійшли від етимологічного використання слова «музеографія», в Російській імперії, і далі в СРСР, європейський формат дефініції не прижився [594]. Різниця у поглядах яскраво виявляється порівнянням російськомовних та англомовних варіантів статей журналу «Museum»: термін «музеографія» та словосполучення «музеографічний стандарт» [660, с. 6], «музеографічна діяльність» [644, с. 26, 27, 29], «флюїдна музеографія» [649, с. 67], «музеографічна програма» [623, с. 114], «музеографічний текст» [661, с. 142], «музеографія технологій» [645] – в російськомовній версії замінені поняттями «музейна справа» [381, с. 6] та «експозиція» [261, с. 26, 27, 29; 375, с. 16; 149, с. 66; 262; 386, с. 18] в різних варіаціях.

В сучасному музеологічному дискурсі музеографія розглядається в структурі музеєзнавства, як описовий напрямок діяльності та публіцистична справа музею, що зафіксовано в ряді словників музейних термінів [232; 257; 406].

Між тим, глобалізація наукового діалогу сприяє дефініційним запозиченням. Деякі автори пострадянського простору уживають поняття

«музеографія» в характерному для Європи значенні. Наприклад, В. Г. Ананьєв, розповідаючи про чеського музеолога Збінека Збіслава Странського, назвав організовані ним виставки в Моравському музеї «важливими віхами в розвитку чехословацької музеографії» [158, с. 80]. Ш. К. Смайлова говорить про «музеографічні засоби», маючи на увазі інтерактивне експозиційне обладнання в Музеї-меморіальному комплексі жертв політичних репресій і тоталітаризму «АЛЖИР» (Казахстан) [513, с. 178].

Подібного роду «перетікання» дефініцій спонукають науковців досліджувати мовно-ментальні особливості термінологічних систем. Відмінності російського та європейського музеологічних дискурсів проаналізувала А. Лещенко. Результати її досліджень стосуються і терміну «музеографія» [376, с. 44 – 45].

Очевидно до лексикону українських вчених поняття «музеографія» увійшло в XIX ст. через контакти із західноєвропейськими та загальноімперськими науковими колами. Одним із шляхів можна вважати регулярний обмін виданнями. Наприклад, Казанський університет підтримував такий зв'язок із Київським університетом Святого Володимира (далі – св. Володимира), Історичним товариством Нестора Літописця, редакцією «Київської старовини» [520, с. 10]. Аналогічний обмін організувало Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТИС), що яскраво відображено у «Звітах» товариства. Аналіз цих видань показав, що налагодження контактів тривало в геометричній прогресії. Кожний випуск «Звіту» демонструє активне поповнення бібліотеки ОТИС загальноросійськими та іноземними музейними виданнями, науковими збірниками та монографіями, серед яких є й позначені терміном «музеографія». Тобто, можемо впевнено говорити, що цей термін був знайомий вченим, які пов'язали свою діяльність з музейними колекціями [578].

Проте, у власне українському науковому видавництві другої половини XIX – початку XX ст. він не був уявлений. Огляд потенційно можливих текстів-носіїв терміну «музеографія» показав, що він відсутній у «Працях Київської духовної академії», «Київській старовині», «Археологічному літописі

Південної Росії» – при тому, що видання містять інформаційні матеріали про музеї та їх збірки. Не виявлений цей термін й у «Записках» та «Звітах» ОТІС – при тому, що переліки нових надходжень до музейних збірок Одеського, Феодосійського, Мелек-Чесменського музеїв містяться у кожному випуску [578]. Можливо цей факт можна пояснити тим, що сплеск вітчизняної музеографічної діяльності проходив на тлі зацікавлення, в значній мірі, французькою школою соціології [185, с. 144, 149, 404, 409] – країни, в якій уже від початку ХХ ст. поняття «музеографія» набуло іншого змісту.

Потягом ХХ ст. на теренах радянської України входження терміну до наукового лексикону залишалося на рівні попереднього століття. Музейники України читали той самий російськомовний «Museum» із «музеографією» заміненою іншими фразами та словосполученнями. Таким чином, на фоні нівелювання термінологічної різниці зарубіжного та радянського музеологічного дискурсу, поняття «музеографія» залишалось чужим, іноземним і фактично вийшло із ужитку.

Між тим, на початку 1990-х років слово «музеографія» входить до наукового лексикону істориків. Показовим у цьому процесі є підручник «Спеціальні історичні дисципліни», автори якого подали «музеографію» у зв'язку із музеєзнавством і означили етимологічно – опис музеїв; а перші музеографічні твори охарактеризували як початкові спроби теоретичного осмислення практичного досвіду музейної справи [519, с. 209].

Активне уведення терміну до вітчизняного наукового дискурсу відбулося уже на сучасному етапі. «Музеографія», в прив'язці до музеєзнавства, фігурує у термінологічних посібниках з історичних дисциплін таких як «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник» [426] та «Всесвітня історія і історична наука, історія України, історіографія, архівознавство, музеєзнавство та бібліографія: термінологічний, понятійний словник-довідник» [220]. Роз'яснення місця музеографії в структурі музеєзнавства, її роль у становленні музеологічної думки та вплив на розвиток музейної справи представлений у монографіях з історії музейної справи Р. В. Маньковської [384, с. 94 – 106;

385, с. 32, 34, 49 – 53] та І. В. Шидловського [609, с. 66 – 67]; в учбових посібниках з музеєзнавства кийвських авторів О. О. Салати [487, с. 112], В. В. Шевченка та І. М. Ломачинської [607, с. 274 – 275], запорізьких авторів М. В. Белікової та В. М. Зайцевої [173, с. 10 – 11, 13, 83 – 84], львів'ян О. С. Климишина та І. В. Шидловського [325, с. 19 – 20, 145 – 146; 326, с. 27 – 28, 194]. Особливості поняття «музеографія» як полісемічного слова іноземного походження представлені у термінологічних дослідженнях І. М. Фецько [566, с. 218; 567, с. 205; 568, с. 93 – 94, 435 – 436, 602; 569, с. 274 – 276]. Лаконічні визначення слова запропоновані у словниках музейних термінів команди львівських авторів на чолі з Р. Б. Микульчиком [409] та співробітників Національного військово-історичного музею України [408].

Відтак, виходячи із представленої в названих дослідженнях інформації, сукупно маємо такі визначення поняття «музеографія»: 1) *розділ музеєзнавства* – галузь наукової роботи, об'єктом дослідження якої є музеї як установи, музейні колекції, історико-культурне та експозиційне середовище; 2) *друковане слово* – видання музеїв та публікації про музей, уведення музейних пам'яток в якості джерел до наукового обігу шляхом їх оприлюднення засобом друку [588].

Завершуючи зазначимо, що багаточасова і різноаспектна діяльність над музейним виданням, яка включає відбір пам'яток для публікації, проведення атрибуції, підготовку тексту та ілюстрацій, роботу типографів – тобто, перше із наведених вище визначень – в даному джерелознавчому дослідженні ми означили більш конкретно – поняттями «*музеографічний процес*», «*музеографічна діяльність*». В той же час, терміном «*музеографія*» оперуємо в другому із вище наведених значень – комплекс видань музеїв про їх колекції та публікації про музей. Це узагальнене поняття охоплює доволі широкий асортимент видань: каталоги, путівники, альбоми, описи, звіти музеїв, публікації у вигляді збірників, статей, нарисів, есе, заміток в часописах та періодиці, а також музейні листівки та афіши. В даній роботі увага зосереджена на більш специфічних музейних виданнях – каталогах, альбомах, описах,

путівниках, звітах, програмах. Поняття «музейне видання» використовуємо синонімічно поняттям книга, брошура випущена музеєм – готова музейна друкована продукція. Музейне видання з акцентом на змістовну цілісність текстової та ілюстративної частин називаємо «музеографічною роботою», «музеографічним трудом», «музеографічним продуктом». Текстову частину таких видань, в залежності від стилістики викладу матеріалу, називаємо «музеографічним твором», «музеографічним текстом», «музеографічним описом», «музеографічною розповіддю / оповіданням». Поняттям «музеографічний фонд» підкреслено ціннісний аспект музеографії – музеографічну спадщину в її сукупності. Усіх долучених до створення музейного видання осіб (власник колекції, автор твору, упорядник описів, художник, оформлювач, типограф) називаємо «музеографами».

На нашу думку, уживання слова «музеографія» переважно в контексті музеєзнавства та музейної термінології дещо збіднило її джерельну функцію, обмеживши історією музейної справи. Вважаючи музейні видання не тільки носієм інформації про музей, а й носієм інформації про розвиток наукового знання, в даній дисертаційній роботі музеографія виступає джерелом дослідження процесу становлення музейного джерелознавства в Україні.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Активне уведення музейних публікацій до джерельних баз наукових досліджень вимагає ретроспективного погляду на їх місце в інформаційному просторі різних епох. З'ясування ролей, які відігравали і відіграють музейні видання в науковому середовищі, сприятиме їх якісному джерельному аналізу на сучасному етапі. Представлений в даному параграфі аналіз стану наукової розробки проблеми, в контексті джерелознавства, направлений на реконструкцію динаміки формування наукового статусу музейних видань, розвитку методологічних засад дослідження музеографії протягом XVI – XXI ст.

Незначна кількість спеціальних досліджень, присвячених джерельному потенціалу музеографії, спонукає до розширення меж та вивчення публікацій, в яких музеографія не представлена окремим пунктом, однак мається на увазі у

класифікаційних схемах історичних джерел та методичних рекомендаціях щодо проведення історичного дослідження. Означений підхід є цілком виправданим, оскільки розвиток джерелознавчого знання вузької тематики (музеографія, музейне джерелознавство) є складовою загального процесу теоретичного осмислення способів актуалізації історичних джерел.

Очевидно витоки наукового зацікавлення публікаціями музеографічного характеру слід шукати в епосі Відродження. Захоплені зверненням до культурного надбання античності, історики-гуманісти підхопили ідею «ad fontes» – шукати і спиратися на автентичні грецькі, античні, давньоєврейські писемні джерела. Новий підхід до викладу історичної думки став поштовхом до зародження дипломатики, палеографії, археографії – історичних дисциплін, які сприяли виробленню правил дослідження текстів на предмет їх первинного змісту. Основним принципом наукової публіцистики стає посилення на виявлені або відомі автору джерела [454, с. 113; 537, с. 29 – 30].

Прикладом такої роботи в галузі музеографії, можна назвати труд Самуеля фон Квікхеберга «Титули та заголовки всеохоплюючого театру» (Мюнхен, 1565) [643], яку сучасні науковці вважають першим трактатом з музеєзнавства [158, с. 9]. Означивши «театром» збірки різного роду колекцій, С. Квікхеберг не тільки подав власний варіант їх систематизації, а й послався на біблійні повідомлення про коштовності храму Соломона та скарбівні царя Єзекії, очевидно вважаючи їх зразками колекційної діяльності [643, с. 40, 55]. Автор не аналізує названі сюжети Старого Заповіту з точки зору «музеографічного» опису. Однак, звернення до текстів-переліків колекційної тематики свідчить про зацікавлення писемним матеріалом, частину або основу якого складала публікація пам'яток, зібраних у публічних музеях, церковних сховищах, приватних руках.

Закладену в Ренесансну добу традицію піететного відношення до джерел підхопили «історики-антиквари» XVII – XVIII ст. Специфікою їх роботи стало оприлюднення писемних джерел із супроводом коментарів. Публікаційна діяльність антикварів охопила майже усі країни Європи. Наприклад, у Польщі

протягом 1732 – 1739 рр. побачили світ шість томів збірки законів та сеймових конституцій Речі Посполитої. В Російській імперії видавалась багатотомна «Давньоросійська вівліофіка» (1773 – 1791). Серед українських видань можна назвати видання «Києво-Печерського Патерика» (Київ, Лаврська друкарня, 1661), редагуванням якого займався Інокентій Гізель [537, с. 53 – 56].

На тлі активізації археографічної діяльності, каталоги та описи музейних колекцій звернули на себе увагу як на необхідну складову знань про минуле для освіченої людини. Власне уведення до наукового обігу музеографічних публікацій на початку XVIII ст. проходило двома способами.

Наприклад, Міхаель Бернхард Валентині *компілятивно* включив відомі йому твори про кунст- та вундеркамери у свій труд «Музей музеїв» (Франкфурт на Майні, 1714) [672], чим зробив їх доступними, так би мовити, під однією обкладинкою [158, с. 20]. Серед них, ряд музеографічних праць Йогана Даніеля Майора: «Каталог або алфавітний вказівник творів мистецтва, старожитностей, скарбів, кабінетів природничої історії, музеїв, репозиторіїв» [672, с. 19 – 25], «Показник кількох кабінетів мистецтв та природознавства в Америці та Азії» [672, с. 26 – 40], «Показник ряду кабінетів мистецтв та природознавства в Африці та в межах Європи» [672, с. 40 – 60], «Показник кількох кабінетів мистецтв та природознавства в Італії, Неаполі та Старому Римі» [672, с. 61 – 76].

Інший підхід обрав Карл Лінней. Його труд «Ботанічна бібліотека» (Амстердам, 1735) [659] – робота *бібліографічного характеру*, в якій музеографія подана в інформаційному полі широкої тематики. Сповідуючи думку, що «усьому на світі свій час» – час рости і руйнуватись, автор приходить до необхідності надати упорядкований перелік праць з ботаніки для тих, кому цікава така наука [659, с. 3]. Літературу Лінней розподілив багат шарове: спочатку на два класи – «ботаніки» і «ботанофіли», а потім ще на 16 груп. В підсумку до рекомендованого читання увійшли не тільки книги про рослинний світ різних країн, а й роботи з лексикографії, астрології, хімії, біології, фізіології, та інших напрямків знання. *Музеографи* віднесені до класу «ботаніки», під-класу «колекціонери», групи «курйози» [659, с. X, XII]. В

розділі «Музеографи» зазначені опубліковані у XVII – на початку XVIII ст. каталоги та описи європейських музеїв (всього 18 творів). Серед них каталог приватного зібрання Оле Ворма «Музей Ворма», в якому предмети колекції розподілені та описані за «сходами мудрості»: мінерали, рослини, тварини, останню позицію займають артіфікації – створені людиною предмети [158, с. 15 – 16, 61 – 63].

Варто відзначити, що протягом XVIII ст., в атмосфері доби Просвітництва, із характерним для неї енциклопедичним стилем мислення та спонуканнями розширити джерела отримання знання, раціонально осягнути закони природи та людських взаємин [184, с. 137; 537, с. 44], з'являються роботи, автори яких здійснили більш ретельний аналіз музеографічного доробку з метою виявлення його інформативної вартості.

Наприклад, «Ботанічна, фізична, економічна бібліотека» (Ганновер, 1774) авторства Отто фон Мюнхгаузена [631], була зорієнтована на такого «добропорядного голову домогосподарства, якому не достатньо просто навчитися землеробству, а хочеться отримати знання з інших наук» [631 с. VIII]. В представленому переліку видань, музеографія віднесена до книг про природу і стоїть поруч із такими галузями знання, як: фізика, природознавство, історія природознавства; хімія та хімічні досліди природи; мікрографія та оптика [631, с. XLII]. Автор не тільки назвав 99 творів, а й *структурував* відомий йому музеографічний доробок, уклавши його у три тематичні блоки: а) загальні принципи або про колекції в цілому; б) інструкції щодо зібрання колекцій; с) музеографія за видами або специфікою; описи окремих колекцій та кабінетів природознавства [631 с. 271 – 280]. Тобто, маємо спробу класифікувати музеографію за домінуючим змістовним навантаженням. Так, в першій групі представлено роботи широкої тематики, наприклад, Лондонські видання «Загальна історія природи» (Лондон, 1764), «Загальна природнича історія тварин, рослин та мінералів» (Лондон, 1748 – 1752) [631, с. 271 – 272]. В другій знаходимо інструктажі, типу французької книжки «Повчальні нотатки про те, як зібрати, підготувати, зберегти та відправити різні цікавинки природничої

історії» (Ліон, 1758) [631, с. 273 – 274]. Третій розділ найбільший, містить 74 найменування [631, с. 274 – 280]. Серед них значиться каталог першого музею Російської імперії – «Імператорський музей Петрополісу», який видавався латиною протягом 1741 – 1745 рр., вийшов лише у 200 примірниках у 2-х томах: перший том містить опис природничої колекції Кунсткамери (натуралії), другий презентує створені людиною цікавинки (артифікації) [343, с. 31 – 32].

Свою версію упорядкування музейної літератури запропонував Йоан Крістіан Гендель в «Систематичному покажчику усіх творів, що стосуються природознавства, від найдавніших до найостанніших часів» (Галле, 1784) [682]. Мета автора подібна спонукальним мотивам Карла Ліннея та Отто фон Мюнхгаузена: «передати в руки друзів природи роботу, яка містить лаконічний і повний огляд усіх творів подібного роду» [682, с. III, IV]. Однак, підхід до укладання переліку інший ніж у колег-попередників. Гендель вивів з переліку книги з фізики, хімії, економіки (охоче представлені у колег-попередників); а замість них додав твори історичні по суті – книги з топографії та розповіді мандрівників [682, с. V – VI]. Зосередившись власне на трудах з *природничої історії*, Гендель розподілив їх так: книги з натуральної історії; топографії та розповіді про мандри; мікрографія та використання збільшувального скла; *музеографія*; твори з природознавства, які не можливо віднести до будь-якої із названих груп. Музеографія у Генделя вичищена від книг загальної природничої тематики (такий блок присутній в роботі Отто фон Мюнхгаузена) і структурована у два відділи, де представлені книги суто колекційної тематики [682, с. VII]. В першій, «про колекції в цілому», представлений 141 твір [682, с. 39 – 67]. Тут, крім уже названих нами видань, назвемо книгу Йоганна Даніеля Майора «Кімбрійський музей» [682, с. 58] – путівник по музею університету м. Кіль, який відзначався краєзнавчим профілем і включав природничі та історичні (археологічні) колекцій [158, с. 16 – 17]. В другій групі, «інструкції зі складання колекцій», Гендель представив 15 творів, серед яких значиться «Музеографія» Каспара Фрідріха Енкеля [682, с. 68 – 70].

В значно звуженому тематичному просторі музейні публікації

представлені у французькому «Словнику природничих наук» (Париж, 1819) [632]. В розділі «музеографія» автори (професори Королівського саду та шкіль Парижу) представили чотири роботи з описом іхтіологічних колекцій та амфібій [632, с. 240, 243].

Завершуючи огляд літератури XVIII – початку XIX ст., відзначимо, що процес колекційно-публіцистичної діяльності не обійшов стороною українські землі. Хоча власне вітчизняні музейні видання з'явилися ближче до другої половини XIX ст., варта уваги робота Ніколя-Габріеля Леклерка «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» (Париж, 1783 – 1785), в якій зустрічаємо декілька «музеографічних» нотаток. Наприклад, автор звертає увагу на київський *бібліотечний фонд писемних джерел*, як то: «Хроника» Нестора Літописця [652, с. 53 – 54], «Подорожні записки» монаха Василя Григоровича [652, с. 87], «Панегірик» Феофана Прокоповича [651, с. 290]. В контексті історичної оповіді, Леклерк акцентує на *збірках цінних реліквій* київського храму Святої Софії, Печерського та Свято-Михайлівського монастирів [653, с. 430]; зауважує на багатствах палацу Івана Мазепи [650, с. 422] та чудово зібраній бібліотеці гетьмана Кирила Розумовського [650, с. IV]. Що важливо, автор і сам виступає в ролі колекціонера та характеризує Україну як терена, де він зібрав багато цікавих історичних фактів та скарбів, так, що по поверненні до Франції у 1775 р. «передав усе цінне, що міг зібрати: книги, рукописи, карти, медалі, монети, ідоли, твори природничої історії <...> до Королівської бібліотеки та різноманітних кабінетів, призначених для державного навчання» [650, с. VI]. Більше того, другий том «античної» історії Русі Леклерк завершив власно складеним *нумізматичним каталогом*, спорядивши його історичною довідкою «Уведення до нумізматичної історії Росії» та ілюстративним додатком [650, с. 527 – 549].

Отже, в інтелектуальному просторі XVI – початку XIX ст. музеографія посіла місце важливого носія наукової інформації природничого та історичного характеру. Очевидно, розвиток експериментального знання і отримання

природознавством у XVI – XVII ст. статусу науки, направили акцент музейних описів на натуральні колекції. Хоча й артіфікації не залишились поза увагою вчених. Теоретичне осмислення наявного музеографічного доробку проявлене уведенням таких творів до загального бібліотечного фонду науки. Важливим досягненням цього періоду є спроби подати класифікацію музейних видань, що можна розцінювати як перші кроки критичного аналізу музеографії.

Наступний виділений нами період, друга третина XIX – початок XX ст., характеризується розвитком та пануванням ідей позитивізму. Уявлення істориків-позитивістів про історію природи та людей базувалося на визнанні об'єктивної реальності минулого такою, яка безпосередньо доступна досліднику у вигляді «залишків» – природних об'єктів, писемних документів та речових пам'яток. Вироблення системи їх вивчення вивело на поверхню поняття «критика», «герменевтика», «аналіз», «синтез» [289, с. 47 – 49; 339, с. 63, 75].

На тлі такої наукової ситуації, а також на фоні розвитку археологічних та етнографічних досліджень і, як наслідок, збільшенні колекцій рукотворного походження, музеографія пересунулась із галузі знань про «тіла» до історико-соціальної сфери – знань про людей та сліди їх життєдіяльності. Причому фігурує уже не просто в якості літератури, рекомендованої для приватних бібліотек, а перетворюється на *інструмент для науки* і подається в контексті обговорень методології історичного дослідження.

Одну із таких концепцій розробив і опублікував під назвою «Структура філології» (Тюбінген, 1846) бібліотекар абатства у Тюбінгені, доктор Ганс Ріхард. В запропонованій ним системі філології найважливіше місце займає «дисципліна вивчення пам'яток», яка має справу із єдиною об'єктивною річчю, що перебуває у розпорядженні вченого – пам'ятками. За версією Г. Ріхарда, ця дисципліна першою дає матеріал для пояснення та судження, а значить має передувати критиці та герменевтиці. Формальним її втіленням є *хронологічно упорядковані переліки збережених пам'яток з короткою історією про них, відомостями про їх автентичність та стан збереження* [633]. В зв'язку із цим

значимо, що в німецькому науковому дискурсі другої половини XIX ст. такі переліки називали «музеографією». Тож, можемо опосередковано дійти висновку, що в системі філології доктора Ріхарда описи музейних та приватних колекцій фігурують в системі цієї науки на початковому етапі дослідження, в якості *допоміжної дисципліни*, яка вивчає та фіксує збережені пам'ятки.

Достатньо детально місце музеографії в системі наукових досліджень представив Фрідріх Гаазе в статті «Філологія», опублікованій на сторінках лейпцігського видання енциклопедії Брокгауза (1847) [639]. Автор розглядав філологію як історичну науку; виходячи із такої позиції, запропонував складну і одночасно струнку її структуру. Згідно схеми Гаазе, предметом дослідження філології виступають реальні прояви життя: міфи, поезія, проза, гімнастика, законодавство, міміка, музика, образотворче мистецтво. Наукове осягнення цих проявів можливе завдяки «серії інструментальних дисциплін». Їх укладено по три у трьох відділах. Музеографія фігурує у першому із них, поруч із дисциплінами, з якими Гаазе пропонує працювати перед усім, оскільки вони покликані надати матеріал для обробки в наочному вигляді. Цими дисциплінами є: література, літературна історія з епіграфікою; *музеографія* з нумізматиною; бібліографія. Другий ряд дисциплін забезпечує ключ до розуміння предмету дослідження, і це: лексикографія; практична і популярна граматики; енциклопедії та словники. До третьої групи належать: дипломатична (нижня) критика і палеографія, герменевтика, вища критика – ці дисципліни вчать застосовувати навички, отримані із дисциплін другого ряду, до матеріалу, викладеного в дисциплінах першої серії [639, с. 393 – 394]. Отже, у педантично-струнко створеній схемі Гаазе музеографія фігурує в якості *дисципліни* на першому рівні пізнання, оскільки вона надає первинну інформацію про предмет дослідження.

Слід відзначити, що обидві схеми викликали жвавий інтерес у сучасників. Так, у 1848 р. на сторінках німецького «Журналу класичних досліджень» К. Ф. Елз опублікував серію статей «Система філології» [633; 634; 635], де в позитивному ключі відзначив наявність у обох авторів *дисципліни з вивчення*

пам'яток (музеографії) [634, с. 610].

В першій половині XIX ст. місце музеографії в полі наукових досліджень осмислювалось й зусиллями вітчизняних вчених. Оригінальна версія структури археології представлена в статті «Нарис науки старожитностей» («Бібліотека для читання», 1850) [399]. Автор, очевидно історик-антикознавець М. С. Куторга, виходив із погляду на археологію, як на сукупність свідчень, що дають пояснення про політичне, суспільне і приватне життя стародавніх народів. На його думку, такими «свідченнями» є: мова і література; мистецтво, закарбоване у пам'ятках; історія країн, релігій, звичаїв; стародавня географія. Щоб із усього цього «народити науку старожитностей», слід привести названі «предмети археології» до певної системи [399, с. 129]. Саме це і становило мету автора. Запропонований ним варіант структури археології включав три блоки: а) топографії або вивчення місцевостей пам'яток; б) роди пам'яток; в) історія мистецтва. Починати автор рекомендував з історії археологічних відкриттів щоб, рухаючись від локальної до загальної топографії, в решті-решт укласти усі відомі пам'ятки за географічною системою. На цьому етапі до роботи археолога додається *музеографія*, яка доповнює зафіксоване топографією. В зв'язку із цим, автор зауважив, на значній користі музейних каталогів і назвав ряд європейських наукових закладів, де робота із каталогізації гарно поставлена [399, с. 144 – 145]. Наступним кроком запропоновано з'ясувати, з якою категорією предметів учений працює; тобто – визначити рід пам'яток [399, с. 145 – 148]. На третьому, завершальному рівні роботи, учений з'єднує усе здобуте із перших двох розділів науки [399, с. 158]. Власне кажучи, автор запропонував не три частини археології, а три етапи кабінетної роботи археолога. Перший, підготовчий – ознайомлення із тим, що уже відомо про археологічні знахідки та місця їх виявлення. Другий – аналіз та класифікація пам'яток. Третій – синтез, утворення цільного знання. Музеографія знову фігурує на першому етапі наукової роботи. Що правда, тепер вона поставлена на службу топографії для більш досконалого географічного розподілу археологічних пам'яток.

Як бачимо, в представлених вище версіях структур науки, філологія та археологія мають комбінований вигляд – до їх складу уведено і предмет дослідження, і підручні засоби добування знання, і методи роботи із отриманою інформацією. Між тим, уже в другій половині XIX ст. намітився і скоро чітко окреслився відхід від такої комбінації. В публікаціях простежується намагання більш ясно визначити статус так званих дисциплін (в тому числі і музеографії) та методів пізнання.

Показовою в такому контексті є робота О. Пеховського «Що таке філологія?» («Журнал міністерства народного просвітництва», 1872), в якій він виклав власні роздуми щодо наукового процесу та місця в ньому музеографії. О. Пеховський проаналізував декілька популярних у Західній Європі першої половини XIX ст. поглядів на структуру філології; серед них і систему філології Гаазе [453]. Претензії О. Пеховського стосувались запропонованих авторами конструкцій науки. Музеографію він не піддає критиці осібно, однак оточуючі її дисципліни «скидає з трону». На його думку, в структурі філології не можуть перебувати: історія філології, бібліографія, історія літератури, історичні відомості про збережені предмети мистецтва та *збірники пам'яток* (музеографія – Ч. Н.), нумізматики, епіграфіки, біографії, історії текстів – оскільки це «не науки», а матеріали, якими користуються на донауковій стадії. Власне наука починається там, де завершується збір матеріалів [453, с. 34, 46]. Критика та герменевтика – також не складові частини науки, а лише «знаряддя знання» [453, с. 33], «знаряддя для побудови науки» [453, с. 39], «суб'єктивна діяльність», через яку наука розробляє предмет свого дослідження [453, с. 44]. Виходячи із такого контексту, музеографії, як «ненауці», дозволено займати місце «засобу та посібника науки» [453, с. 49].

Варто відзначити, що позиція О. Пеховського, в якій музеографія – не наука, а первинний засіб інформування вченого, солідаризується з версією Шарля-Віктора Ланглуа та Шарля Сеньобоса, яку ми розглянемо нижче.

Роботу французьких науковців «Вступ до вивчення історії» (Париж, 1897; Москва, російський переклад, 1899) [373] вважають найбільш яскравим

виразником позитивістського уявлення про мету історичної науки та шляхи досягнення історичного знання. В другій половині XIX ст. суттю роботи історика вважали виявлення, опис та упорядкування історичних джерел, а усі дисципліни, що допомагали зрозуміти виявлене джерело, трактували як чисто допоміжні [289, с. 44, 46 – 47]. В роботі Ланглуа і Сеньобоса ясно простежується прагнення розставити по місцях предмет, засоби, методи науки. На думку авторів, предметом дослідження істориків є «документи» в доволі широкому розумінні – це «сліди, залишені думками та діями людей, що колись жили» [373, с. 13]. Ланглуа і Сеньобос не вважають допоміжні дисципліни наукою, а критику і герменевтику ясно конотують із процесом пізнання [373, с. 41, 51]. Відштовхуючись від такої позиції, вони запропонували проводити історичне дослідження у три етапи: підготовчий (пошук необхідних матеріалів та використання допоміжних дисциплін), аналітичні процеси (зовнішня і внутрішня критика), синтетичні процеси (групування фактів, побудова формул, виклад матеріалу) [373, с. 13, 48, 55, 113, 169].

В концепції Ланглуа – Сеньобоса рукописним і друкованим каталогам відведено вельми поважне місце на першому етапі роботи історика – етапі евристики. Тут варто зауважити, що автори не виділяють музеографію окремим пунктом (і не використовують цей термін), а говорять про музейні каталоги та інвентарі разом із каталогами та інвентарями бібліотек та архівів. Важливість таких творів виражена у частих наріканнях на неповноту або недосконалість поданої в них інформації, відсутність інвентарів усіх збережених документів. В зв'язку із чим, автори ратують за укладання своєрідного мета-каталогу – «колекції усіх інвентарів із вказівником до них», «загального інвентаря», «каталогу каталогів», «систематичного переліку каталогів» [373, с. 19, 22 – 23, 25 – 28, 30, 31]. Ланглуа і Сеньобос торкаються методологічних проблем каталогізації і наполягають на професійному підході до укладання каталогів зусиллями компетентного персоналу. На їхню думку, каталоги мають відповідати таким критеріям: оснащені алфавітними вказівниками; містити інформацію про те, де, ким і коли документ уже був оприлюднений,

проаналізований або використаний; класифікація пам'яток має відповідати сучасному рівню досягнень наук. В цілому, роботу над укладанням переліків пам'яток автори вважають настільки непростю справою, що пропонують назвати її «наукою каталогів» [373, с. 22, 23, 29, 30, 31].

Більше того, запропонована Ланглуа і Сеньобосом формула «немає документів – немає історії» починає працювати уже на етапі евристики: «документи, що знаходяться в архівах чи сховищах, *не описані* в інвентарях, присуті *ніби і не існують* для усіх вчених <...> якщо немає описових інвентарів сховищ документів, то це рівносильно неможливості дізнаватися про існування документів» [373, с. 13, 23]. Тож, успіхи історичного дослідження безпосередньо залежать від наявності таких описів (в тому числі музеографічних). Ланглуа і Сеньобос пропонують починати вивчення будь-якого історичного питання саме з наявних каталогів та інвентарів, оскільки це дозволить усвідомлено обрати тему дослідження, раціонально витратити час на пошук джерел, уникнути помилок при їх вивченні. Французькі вчені вважали недоцільним братися за розробку тих питань, для яких поки що такі посібники відсутні [373, с. 26, 31, 32, 33].

Роботу Ланглуа і Сеньобоса можна вважати такою, в якій найбільш ретельно розроблена роль музеографії як інформативного ресурсу, без якого апріорі не можливо розпочати історичне дослідження.

Варто відзначити, що у XIX ст. не тільки теоретики, а й практики-музеографи в Європі сприймали упорядковані і описані колекції в якості путівника до реального джерела знань – писемної пам'ятки, археологічного артефакту, твору мистецтва. При цьому були свідомі того, що ці описи та зображення є «лише вкрай недосконалою заміною того, що вони покликані замінити» [684, с. 110], тому мають охоплювати весь інвентар музею, а інформація про окремі пам'ятки має бути якомога докладною [671, с. 135–136].

Аналогічний погляд на музеографію відображений в трудах вітчизняних істориків. Наприклад, київський вчений В. С. Іконніков в «Досвіді російської історіографії» (Київ, 1891) значну увагу приділив архівним, бібліотечним та

музейним фондам ключових установ Російської імперії; серед них: музей ОТІС, Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (далі – КДА). Не виокремлюючи музейні видання від публікацій державних комісій, установ і приватних осіб, В. С. Іконніков відзначив, що обнародування пам'яток значно *полегшує процес користування джерелами*, при умові належного наукового рівня їх виконання [285, с. 29 – 30].

Учасники музеографічного процесу в Україні так само сприймали музейні видання в якості довідково-допоміжного засобу, своєрідного дороговказу для науковців. В музеографічних творах, чисельних відгуках та рецензіях на них зроблено акцент на важливості фахових атрибуцій, повноті інформації та якості зображень пам'яток [586].

Отже, музеографічні видання у ХІХ ст. не вважали джерелом. Проте, звертає на себе увагу робота М. П. Загоскіна «Історія права російського народу» (Казань, 1899) [268], яку можна вважати відправним пунктом майбутньої адаптації музеографії в колі історичних джерел. В названій праці вчений запропонував розділяти історичні джерела за способом походження на «першопочаткові» – вони дають інформацію безпосередньо з перших рук; та «похідні» – в них певні історичні факти відображаються шляхом запозичення та переробки джерел першопочаткових. Аналізуючи похідні джерела, історик може виявити першопочаткові джерела, які лягли в їх основу. В разі їх втрат, похідне джерело набуває статусу «першого засобу знайомства з певним історичним явищем»; до таких джерел М. П. Загоскін відніс «літературні посібники, тобто усе те, що було написано і заявлене в літературі» відносно предмету дослідження [268, с. 130 – 131]. І хоча в даній роботі автор не мав на увазі музейні видання, закладена ним концепція щодо первинного і вторинного джерела має безпосереднє відношення до музеографії як джерела вторинного – публікації, із якої історик може черпати необхідну йому інформацію про першоджерела.

Таким чином, протягом ХІХ ст. музеографія закріпила за собою дві взаємопов'язані по-суті позиції. По-перше, музейні видання визнані науковими

або науково-популярними роботами, які є носіями інформації про історичні джерела. По-друге, вони рекомендовані в якості обов'язкового інструменту в руках історика на етапі пошуку першоджерел.

Варто зазначити, що вітчизняне джерелознавство та історична наука протягом ХІХ – початку ХХ ст. розвивалась в тісному контакті з європейськими науковими колами. Від 20-х років в СРСР набувають розвитку джерелознавчі студії в марксистській парадигмі, якій були не чужими підходи позитивізму [184, с. 160, 169, 170 – 171]. Знайшли розвиток деякі концепти, закладені істориками-позитивістами щодо музеографії.

Наприклад, ідею М. П. Загоскіна про джерела першого та другого порядку розвинув Л. М. Пушкарьов в роботі «Класифікація писемних джерел з вітчизняної історії» (Москва, 1975) [472]. За його визначенням, вторинне джерело хоч і базоване на першоджерелах, не є простою їх сукупністю і не може замінити першоджерела. Однак, воно володіє більшим ступенем узагальненості, оскільки свідомість автора вторинного джерела збагачена проаналізованими свідченнями, отриманими з першоджерел [472, с. 16 – 18]. Хоча музейні видання, як приклад вторинного джерела, залишились поза увагою Л. М. Пушкарьова, представлене ним визначення відповідає суті музеографічних творів.

Знайшла в радянській історичній науці підтримку пропозиція Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса використовувати довідкові видання на етапі евристики. Так, наприклад, О. П. Пронштейн в монографії «Методика історичного дослідження» (Ростов на Дону, 1971) [467], маючи на увазі наукові публікації джерел, а також каталоги архівосховищ, бібліотек, музеїв, зазначив, що використання таких матеріалів значно заощаджує час дослідника, оскільки укладачі уже провели трудомістку роботу з виявлення пам'яток та відбору більш вагомих з певної тематики. І все ж зауважимо, що О. П. Пронштейн зробив акцент на публікаціях архівних комісій та історичних товариств Російської імперії, на архівних та бібліотечних фондах СРСР. Зрідка згадуючи музеї, як ще одне місце збереження історичних документів, автор в принципі

залишив поза увагою музейні каталоги, лише натякнувши, що такі довідкові видання існують, тож і ними не варто нехтувати [467, с. 410 – 436].

В зв'язку із позиціонуванням музеографії як наукового або науково-популярного твору, заслуговує на увагу визначення її місця в класифікаціях історичних джерел, запропонованих радянськими вченими.

Найраніше така спроба представлена у підручнику С. О. Нікітіна «Джерелознавство історії СРСР. ХІХ століття» (Москва, 1940) [421]. Автор вивів окрему групу джерел – журналістика та пам'ятки суспільно-політичної думки (глава 7). Ритуально зауваживши на тому, що «буржуазний друк не може різко розходитись з інтересами буржуазії, з її класовим інстинктом» [421, с. 153 – 154], С. О. Нікітін зосередився на висвітленні економічних, соціальних, політичних аспектів життя суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст. Наприклад, журнал «Бібліотека для читання» С. О. Нікітін презентує як видання, в якому розкриваються питання промисловості, торгівлі, комерції, сільського господарства [421, с. 162 – 164]. Між тим, як було показано вище, в цьому журналі присутні роботи про місце музеографії в структурі історичної науки. Навіть в журналах, «метою яких була публікація різноманітних історичних матеріалів, монографій, іноді фольклорних, літературних і тому подібних пам'яток» («Російська старовина», «Київська старовина», «Україна») [421, с. 172 – 176], автор не виділив музеографічні публікації, при тому, що такий матеріал в названих виданнях присутній в достатній кількості. Позитивним моментом роботи С. О. Нікітіна є те, що публікації ХІХ – початку ХХ ст. історико-культурологічного характеру були ним віднесені до кола історичних джерел.

Подібним чином в підручнику І. Д. Ковальченка «Джерелознавство історії СРСР» (Москва, 1973) [288] носії музеографічного матеріалу заховані серед періодичного друку (глава 23). Автор лише однією строчкою зазначив, що в журналах з питань освіти, культури та історії опубліковано багато історичних матеріалів [288, с. 385]. Музеографічні публікації не висвітлені, хоча, як відомо, в названих автором «Журналі міністерства народної освіти», «Історичному

віснику» знаходили місце статті із розмірковуванням щодо місця музеографії в структурі науки, а також чисельні рецензії та повідомлення про музейні видання XIX ст.

Варті уваги роботи В. І. Стрельського «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму» (Київ, 1958) [528] та «Основні принципи наукової критики джерел з історії СРСР» (Київ, 1961) [529], де виведено окрему групу джерел – «пам'ятки художньої, публіцистичної та наукової думки» [528, с. 109; 529, с. 41 – 47]. Аналогічний підхід бачимо в праці Л. М. Пушкарьова «Класифікація російських писемних джерел з вітчизняної історії» (Москва, 1975) [472], де серед оповідних джерел виділені «наукові» [472, с. 267]. Власне «музейні видання» ні В. І. Стрельський, ні Л. М. Пушкарьов не називають. Вони лише апріорі маються на увазі серед *публікацій наукових товариств*, при яких у XIX ст. діяли музеї і які випускали музеографічну продукцію.

Варто відзначити, що окрім класифікацій історичних джерел за способом походження, принципом кодування та передачі інформації, ознакою структури і форми джерела, в СРСР втілювалась у практику ідея *тематичного групування* джерельного матеріалу [184, с. 87 – 88]. Одна із таких версій представлена в статті Г. Б. Закс «Джерела з історії музейної справи в СРСР» (Москва, 1968) [271]. Авторка зосередилась на писемних джерелах зазначеної тематики і розподілила їх на дві великі групи: документальні та літературні. Ясна річ, більше уваги приділила джерелам першої групи, оскільки вони відображають «політику Радянської влади по відношенню до музеїв» [271, с. 10]. Монографії та окремі статті з історії певного музею, *музейні путівники, каталоги, листівки, статті, замітки та повідомлення в спеціальних музеєзнавчих журналах* (музеографічні твори – *Ч. Н.*) Г. Б. Закс віднесла до *літературних джерел*. Детальний аналіз цієї групи автор не представила, хоча й назвала їх «захоплюючим матеріалом»; при цьому застерегла, що до видань 1920 – 1930 рр. слід підходити обережно, оскільки в них присутній «вплив буржуазної ідеології» [271, с. 23].

Таким чином, можна дійти висновку, що в радянський період музейні

видання слабо розроблені як історичне джерело. На нашу думку, не сприяв цьому акцент історичних досліджень в СРСР на соціально-економічних чинниках історичного процесу. Заважало заідеологізовано-упереджене ставлення до культурологічних та інтелектуальних досягнень ХІХ – початку ХХ ст. Уведення музеографічних творів до кола джерел категорії наукових та періодичних видань можна назвати «завуальованим», а рекомендації використовувати їх на етапі пошуку джерел – епізодичними. Стаття Г. Б. Закс – єдина спеціально присвячена цьому питанню праця. Проте, її хронологічна обмеженість залишила поза джерелознавчого дискурсу значний музеографічний доробок.

Переходячи до характеристики сучасного стану осягнення джерельного ресурсу музеографії, відзначимо активне використання музейних видань ХІХ – початку ХХ ст. вітчизняними науковцями, дослідження яких стосуються розвитку музейної справи в Україні [572; 579]. При цьому теоретичне осмислення джерельної ролі музеографії не можна назвати представницьким.

Так, розробляючи методологічні проблеми історичного дослідження більшість авторів (зокрема Б. І. Корольов [291, с. 129], С. А. Макаруч [382, с. 50 – 52]) адресують читачів перш за все до інвентарів та науково-публіцистичних праць архівів та бібліотек, як таких, що дають відомості про місце перебування та історію публікації певного джерела. Натомість, О. М. Богдашина в посібнику «Джерелознавство історії України» (Харків, 2012) [184] звертає увагу на музеографію, в контексті евристичної роботи історика, застерігаючи, що пошук джерел слід починати в тому числі з ознайомлення із надрукованими музейними каталогами та путівниками, без звернення до яких історик може схибити, «відкрити» уже до нього «відкрити Америку» [184, с. 119].

До робіт методологічного характеру, хоча і предметно звуженої тематики, можемо віднести статтю В. М. Бекетової «Формування образу Дніпропетровського історичного музею в історіографії ХІХ – ХХІ ст.» (2009) [171]. Публікації музею і про музей (термін «музеографія» авторка не

використовує) дослідниця подає в контексті формування історіографічного образу музею, в зв'язку із чим піднімає проблему вироблення методики роботи із ним. На її думку, при дослідженні публікацій варто брати до уваги зміну поглядів на музей, його функції та соціальну роль в різні історичні періоди; враховувати «ідеали музеальності» автора музеографічного твору, оскільки саме під їх впливом він висвітлює одні риси музею, а інші залишає в тіні; брати до уваги увесь комплекс публікацій [171, с. 18]. Отже, висловлені В. М. Бекетовою пропозиції відповідають вимогам джерелознавства: враховувати соціокультурний контекст появи твору та особистість автора, залучати максимальний масив джерел.

Ряд досліджень вітчизняних науковців стосуються виявлення джерельного потенціалу конкретних музейних видань XIX – початку XX ст. Наприклад, О. І. Кушпетюк, досліджуючи становлення та розвиток музейної справи на Волині, звернула увагу не тільки на музеографічні публікації в періодичних виданнях, як то «Волинські єпархіальні відомості», «Волинь», «Життя Волині», «Волинський історико-археологічний збірник», «Праці Товариства дослідників Волинь» [365; 369], а й на публікації приватного музею барона Ф. Р. Штейнгеля. Так, в статті «Звіти Городоцького музею барона Ф. Штейнгеля – джерело вивчення історії одного з перших музеїв Волинської губернії» (1998) авторка розкрила джерельний багаж видань, показала представлені в них вектори інформації: мета музею, склад колекції та бібліотеки, експедиційна робота, штат науковців [367].

Музейні видання іншого регіону представлені в статті Л. Ю. Мельничук «Друковані каталоги XIX – початку XX ст. як джерело дослідження мистецьких колекцій Харківського університету» (2009). Вісім каталогів, які вийшли друком на Слобожанщині, науковиця представила у хронологічному порядку, прослідкувала якісні зміни в структурі, атрибуції та описах предметів; подала відомості про укладачів музейних видань, наділивши таким чином музеографію персоналогічним аспектом. За висновками дослідниці, каталоги не тільки дають достатньо вичерпну інформацію про склад та цінність мистецьких колекцій, а й

виступають в ролі історіографічного джерела, відображаючи процес становлення науки про мистецтво в Харківському університеті. Також Л. Ю. Мельничук відзначила роль музейних видань для визначення втрат колекцій, а також для проведення нових атрибуцій [389].

Предметом дослідження Н. М. Товстоляк виступила серія видань колекціонера В. В. Тарновського-молодшого. В статті «Каталоги музею українських старожитностей В. В. Тарновського як джерела з історії Придніпров'я» (2009) вона представила музеографію в історичному контексті: розкрила, за яких обставин виникла ідея видати той чи інший каталог; хто був долучений до музеографічної роботи; якою була роль власника колекції. Заявлена дослідницею тема – показати музеографічні твори як джерело з історії Придніпров'я – розкрита шляхом аналізу їх структури та змісту. Авторка виділила особливо цінні предмети збірки, провела кількісні підрахунки анотованих предметів, виявила тематику і динаміку колекційного процесу. Свої висновки дослідниця поширила на царину джерелознавства, визнавши за музейними каталогами цінне джерело з вивчення процесу класифікації предметів музейних колекцій. Н. М. Товстоляк також відзначила роль каталогів в процесі пошуку експонатів, зниклих внаслідок антропогенного вторгнення [540].

В значно ширшому географічному і тематичному сегменті музейні видання представлені І. В. Дворкіним в статті «Джерела з історії музейної справи Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст.» (2013). Автор розглядає музеографічні твори в контексті загальної джерельної бази за темою дослідження. Видання музейних закладів І. В. Дворкін назвав важливою групою джерел, завдяки якій можна з'ясувати склад колекцій, простежити її розвиток у часі; дізнатися про соціальну функцію музею (експозиційна робота, кількість відвідувачів); оцінити матеріальний стан музею. Відзначив автор пошукову роль музейних видань, як таких, що дають відомості про втрачені внаслідок війн та революцій національні скарби [241].

Джерелознавче дослідження щодо історії Церковно-історичного та

археологічного товариства КДА, при якій діяв Церковно-археологічний музей, провів М. О. Федоренко. В поле зору науковця потрапили статuti та протоколи засідань названих установ, публікації та приватні архіви залучених до служби або співпраці осіб [554; 555; 556; 557; 558; 559; 560; 561; 562; 563; 564]. Серед чисельних джерелознавчих публікацій М. О. Федоренка виділимо статтю «Джерела вивчення науково-дослідної та археографічної діяльності Церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії» (2003), в якій автор детально проаналізував статті та повідомлення про окремі пам'ятки та колекції, а також представив більш масштабні музеографічні роботи [556]. Конкретними прикладами-цитатами М. О. Федоренко показав стилістику та повноту музеографічних «Описів» колекції М. О. Леопардова, колекцій рукописів (підготовлені М. І. Петровим, О. І. Лебедевим), музейних «Вказівників» та «Альбомів старожитностей». Крім того, автор розкрив обставини роботи над кожним виданням. Показав, як ці обставини вплинули на кількість представлених артефактів та формат публікації (частина корпоративного часопису, окремий том, серійне видання) [556].

Аналогічне дослідження представив К. К. Крайній в статті «Видання Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії як джерело до його історії» (2012) [348]. Що правда, автор переважно торкнувся періодичних видань академії: «Праць», «Читань», «Відомостей». Варто відзначити, що «Описи рукописів, що знаходяться в музеї Церковно-археологічного товариства» автор не вважає суто музейними виданнями з формальної причини – ці твори, через брак коштів, видавались на сторінках «Праць» КДА. «Альбоми старожитностей» та «Вказівники» (власне музейні видання) К. К. Крайній відніс до довідкової літератури; розкрив їх зміст та обставини роботи над ними; відзначив, що, за умов величезних втрат на тлі воєнних дій ХХ ст., тепер ці видання чи не єдине джерело реконструкції первинного фонду Церковно-археологічного музею [348, с. 39 – 40, 42 – 43].

Таким чином, на сучасному етапі актуальною залишається евристична функція музейних видань як носіїв інформації про місцезнаходження

історичних джерел. Розробка джерельного потенціалу музеографії представлена роботами про видання окремих музеїв України. Методологія роботи з музеографією представлена у відповідності до загальних правил роботи із історичними джерелами.

Отже, концептуальне осягнення джерельної ролі музеографії пройшло кілька етапів. Протягом XVI – початку XVIII ст. акцент гуманістів та антикварів на автентичні джерела дав перші спроби продемонструвати музеографічний матеріал у вигляді посилань на стародавні описи скарбниць або у формі компіляцій. Інтелектуали першої половини XVIII – початку XIX ст. увели музеографічні видання до кола видань, необхідних для вивчення по більшій мірі природничих явищ та збирання натуральних колекцій, і певною мірою звертали увагу на пам'ятки штучного походження (артифікації). Науковці другої половини XIX – початку XX ст. перенесли музейні каталоги та описи до кола гуманітарних дисциплін, які допомагають розвитку соціальних наук і сприяють вивченню відбитків минулого людської історії. Радянські вчені, не виокремлюючи музейні видання, завуальовано, подають їх в якості довідкового посібника, вторинного джерела, наукової публіцистики. Сучасні українські вчені досліджують музейні видання локально, в якості джерел з історії певного музею або процесу становлення музейної справи в певному регіоні. В цілому, можемо констатувати відсутність комплексного дослідження про музеографію як історичне джерело.

1.3. Методи та методологія дослідження проблеми

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи об'єктивності, історизму та багатофакторності.

Прагнення об'єктивності стимулювало залучення такої сукупності джерел, яка дозволила неупереджено підійти до розробки класифікації вітчизняної музеографії, уникнути тенденційних оцінок авторів музеографічних творів, позбутися суб'єктивних висновків щодо ціннісних ознак музейних видань. Всього у дослідженні залучено 84 музеографічних джерел. Керуючись тим, що принцип об'єктивності вимагає максимально виважених оцінок,

співставлення різних точок зору на одне й те саме історичне явище [296, с. 28], в роботі показані хиби перших досвідів музеографічної діяльності. Цей аспект відображений у підрозділі 2.2 «Продуктування та функціонування українських музейних видань» та у підрозділі 4.2 «Музейна пам'ятка як історичне джерело: методика роботи з колекцією», де на прикладі музеографії В. В. Тарновського укавано на недоліки атрибутивної роботи, на які слід зважати сучасним користувачам музеографічної продукції минулих століть.

Дотримання *принципу історизму* передбачало вивчення музеографічного процесу з огляду на конкретні історичні умови появи музеографії, історіографічну ситуацію в Україні другої половини XIX – початку XX ст., націотворчий дух епохи. Тобто, з урахуванням тих факторів, які впливали на зміст, форму, асортимент музейної друкованої продукції. Так, у підрозділі 2.1 «Історико-культурний контекст розвитку музеографії в Україні» взято до уваги політичну, економічну, соціокультурну ситуацію в країні. В підрозділі 4.1 «Відображення концептів позитивізму у вітчизняних музеографічних роботах» на конкретних прикладах продемонстрований вплив ідеології позитивізму на процес уведення до наукового обігу пам'яток, накопичених в музейних збірках.

Окрім генезису появи музейних видань принцип історизму також стимулював дослідження подальшої долі музеографічного продукту. Зокрема, вдалося відповісти на питання: як музейне видання функціонувало у тогочасному інформаційному полі, як використовується сьогодні, як змінились його функції з часом під впливом іншої соціокультурної ситуації. В підрозділі 2.2 «Продуктування та функціонування українських музейних видань» показано, що у XIX ст. музейні каталоги, путівники, альбоми та описи виконували роль інформатора про фізичні властивості та естетичні принади певної пам'ятки, а також про місце її перебування. Науковці XX ст. використовували «дореволюційні» музейні видання як базу для переатрибутування музейних збірок. Сучасні науковці наділили музеографію позаминулого століття роллю першоджерела в атрибутивно-розшуковій роботі, зважаючи на чисельні втрати колекцій та розподілення приватних колекцій між музеями.

Складовою теоретико-методологічних засад дисертаційного дослідження був *принцип багатofакторності*. Врахування суб'єктивних (світогляд, приватні обставини музеографа) та об'єктивних факторів (зовнішньо- та внутрішньополітичні події, фінансово-економічний розвиток країни, соціокультурна обстановка) дозволило збалансувати загальне і часткове, комплексно дослідити становлення музеографії як інтелектуального явища. Наприклад, з'ясовано, що успішному випуску музеографічної продукції комплексно сприяли розвиток типографських потужностей, запит суспільства на соціальнокорисні дослідження краєзнавчого профілю, підйом наукового та освітнього процесу в Україні. Вагомим двигуном була синергія фінансового та світоглядного чинників – фінансові статки приватних колекціонерів свідомо направлені ними на розшук, збір та оприлюднення національних скарбів (підрозділ 2.1).

У дослідженні використано філософські (діалектичний, герменевтики), загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Для досягнення мети та виконання дослідницьких завдань, методи застосовувалися комплексно, у взаємодоповненні та зв'язку один з одним, адаптуючи філософські та загальнонаукові під потреби джерелознавчого дослідження.

Діалектичний метод, як спосіб пізнання дійсності з урахуванням її складності, суперечливості, цілісності суб'єктивного та об'єктивного, зв'язку матеріальних та духовних явищ [239, с. 161] – дав можливість розглянути музеографічну діяльність у взаємозв'язку руху національного відродження в Україні із процесами капіталістичного розвитку, імперським впливом на інтелектуальну та культурну сфери українського суспільства. Наприклад, музеографічною реакцією на міграційні та урбанізаційні процеси стало поширення музейних альбомів зі зразками творів народного мистецтва. Відгуком на цензурні перепони для українського видавництва став вибір «непроблемної» російської мови викладу матеріалу. Названі аспекти представлені в параграфах 2.1 та 2.2.

Основний *принцип діалектики*, перехід кількісних показників у якісні

[454, с. 480], дозволив виявити зміни в осягненні раннього музеографічного доробку. Так, в підрозділі 1.2 «Стан наукової розробки проблеми» показано, що збільшення публікацій з описами колекцій, призвело до переоцінки їх значення від сприйняття в якості книг для загального розвитку ерудитів, до необхідного ресурсу історичного дослідження.

Застосування *герменевтичного методу* викликане специфікою музеографії. Музейне видання зазвичай містить два рівні текстів. Умовно можемо їх назвати «малий текст» – показані у музеографічному описі тексти та символи, що нанесені на предмет музейної колекції; та «великий текст» – власне музеографічний твір. В даному дисертаційному дослідженні герменевтичний метод означав увагу до особливостей мислення та світоглядних орієнтирів творців «малих текстів». Завдяки цьому методу здійснено спробу роз'яснити паремії, які були нанесені на предмет музейної колекції, представлений в «Каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» (1898) – ківшик XVIII ст., № 464. Такий аналіз дозволив з певною долею вірогідності з'ясувати обставини створення, побутування та оприлюднення «закодованої» на музейній пам'ятці інформації. Результат дослідження представлений в параграфі 4.3 «Запорозькі старожитності в українській музеографії».

У дисертації використані такі загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, індукція, дедукція, метод типологізації та класифікації, статистичний метод.

Аналіз – розчленування об'єкта дослідження з метою його поглибленого вивчення [296, с. 29], допоміг визначити структуру музейних видань на рівні матеріальної форми (формат, кількість сторінок, шрифт, колір) та змісту (структура твору: розділи, глави, службовий апарат книг). Такий підхід застосований на етапі виявлення типових рис музейних видань різного виду і представлений у Розділі 3 «Класифікація української музеографії другої половини XIX – початку XX ст.».

Аналіз був задіяний в процесі дослідженні редакційно-контролюючого

етапу випуску книги або брошури – автор взяла до уваги цензурні відмітки в книгах (підрозділ 2.2). Так само, пролонгована затребуваності музеографії в роботі фахівців різних професій із галузі науки і мистецтва була встановлена на підставі аналізу маргіналії на обкладинках та сторінках видань (підрозділ 2.2).

В роботі активно задіяні *причинно-наслідковий аналіз та синтез* отриманих даних. Перший дозволив виявити необхідні та достатні умови появи музеографії на українських теренах (Розділ 2 «Умови виникнення та специфіка функціонування музейних видань другої половини XIX – початку XX ст.»). *Синтез* дозволив розглядати музеографію як цілісне специфічне явище в контексті становлення джерелознавчих студій в Україні в умовах позитивістської парадигми історичного дослідження (підрозділ 4.1 «Відображення концептів позитивізму у вітчизняних музеографічних роботах»).

Метод індукції проявлений у застосуванні *ізолюючого абстрагування* (цілеспрямоване відволікання від певних властивостей конкретного явища та взяття до уваги лише частини характеристик об'єкта пізнання [336, с. 159]) і використаний на етапі постановки наукової проблеми та визначення предмету дослідження. Так, з урахуванням сукупності якостей, музеографія являє собою продукт типографської майстерності та наукової діяльності. В дані роботі до уваги взято другу складову музеографії, оскільки саме вона проявляє процес становлення музейного джерелознавства. Перший, означений нами аспект, формує інший предмет дослідження – розвиток книжкової та типографської справи в Україні. Такий нюанс лише пунктирно означений в параграфі 2.2 «Продукування та функціонування українських музейних видань», однак і він підкорений темі дослідження – становленню джерелознавчих студій.

Узагальнююче абстрагування (проведення аналізу на підставі обмеженого набору показників реально притаманних об'єкту дослідження; приписування об'єкту таких станів та характеристик, якими він володіє почасти, лише у певній мірі [336, с. 162 – 163]), завдяки притаманними йому науково-обґрунтованим спрощенням, дозволило класифікувати музейні видання,

типологізувати їх зважаючи на чисельні перехідні та суміжні структурно-стилістичні варіанти, такі як каталог-альбом, каталог-путівник (Розділ 3).

Індуктивний *метод ідеалізації* – уможливила побудова еталонного зразка з ідеальними властивостями [336, с. 166], дозволив вивести ключові риси музейних видань різного типу. Доданий до нього *дедуктивний* шлях дослідження, такий як *співставлення з ідеалом*, дозволив упорядкувати обрані для аналізу музейні видання на підставі притаманних їм загальних суттєвих ознак і врешті решт здійснити *типологізацію та класифікацію* музейних видань другої половини XIX – початку XX ст. українського походження. Оскільки у музейному виданні форма і зміст становить цілісне явище (друкований продукт), в основу класифікації покладено: різновиди матеріальної будови видань (співвіднесення ілюстративного та текстового матеріалу, розворот аркушів, колір ілюстрацій) та особливості музеографічних описів (структура, повнота і стиль атрибуцій музейних пам'яток).

Результат комплексного застосування означених вище методів: узагальнюючого абстрагування, ідеалізації, співставлення з ідеалом, типологізації – представлений в Розділі 3 «Класифікація української музеографії другої половини XIX – початку XX ст.».

За допомогою *статистичного методу* вдалося встановити приблизну кількість музейних видань другої половини XIX – початку XX ст., які нині становлять музеографічний фонд України. Результат роботи представлений у Додатку 1 «Українські музейні видання другої половини XIX – початку XX століття», де представлено вітчизняну музеографію без урахування окремих статей та заміток про музеї та колекції, що були опубліковані в часописах, журналах, газетах означеного періоду. Приблизна кількість музейних видань зазначеного періоду становить понад 170 публікацій.

У Додатку 2 «Динаміка музеографічного процесу в Україні: 1816 – 1916 рр.», із застосування *математичних прийомів*, представлено таблицю-графік, яка відображає інтенсифікацію роботи з обробки та оприлюднення вітчизняних музейних колекцій протягом 100 років. Графік

наочно демонструє посилення музеографічної діяльності з другої половини XIX ст.

Для унаочнення редакційно-контролюючого етапу виходу у світ музейного видання, математичним шляхом вираховано кількість типографських аркушів, які брали у розрахунок для встановлення терміну проходження цензурних перевірок (Додаток 3 «Кількість типографських аркушів українських музейних видань другої половини XIX – початку XX століття»).

Крім цього, методом статистики проведено підрахунки співвіднесення ілюстративної та текстової частин видань різної номінації. В результаті такого аналізу встановлено факт цінової залежності від кількості та якості ілюстрацій, а не кількості сторінок тексту або загального об'єму публікації. Результат представлений у Додатку 4 «Ціни, тираж, формальні характеристики українських музейних видань другої половини XIX – початку XX століття». Також встановлено, що відсоток ілюстративного матеріалу в «альбомах» переважає, порівняно із оснащеними ілюстраціями «каталогами» та «описами». Власне, цей показник став ключовим у виведенні типових рис музейних видань різної категорії. Результат представлений у Додатку 5 «Співвіднесення кількості сторінок тексту та ілюстрацій в музейних “каталогах”, “описах”, “альбомах” українського видавництва другої половини XIX – початку XX століття».

Математичні обчислення були застосовані для з'ясування достовірності переданої у музейному виданні інформації, а саме – об'ємів зернової ями, зафіксованої у «Каталозі Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля» (1910). Результат представлений у параграфі 4.3.

Спеціально-історичні методи включали *метод евристики*, який був задіяний переважно на перших етапах дослідження. *Бібліографічна евристика* полягала у студіюванні історіографічного доробку за темою дослідження і ставила за мету визначити рівень дослідженості проблеми. Також цей етап евристики допоміг визначити первинне коло джерел, зорієнтуватися у подальших напрямках пошукової роботи. Виходячи із того, що музеографія – це книги та брошури, наступний етап являв собою *бібліотечну евристику*.

Опрацюванням тематичних, предметних, електронних каталогів, а також ресурсів діджиталізованого доступу було охоплено 21 бібліотечна установа (Додаток 1).

Архівна евристика дозволила виявити неопубліковані українські музеографічні твори XIX – початку XX ст. (чернетки, фрагменти, ілюстративний матеріал, повні версії). Цей етап роботи був реалізований у наступних установах: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Центральний державний історичний архів України у м. Київ, Державний архів Полтавської області, Російський державний архів давніх актів.

Використання *історико-генетичного методу* сприяло виявленню специфіки музеографії означеного періоду. Цей метод дозволив визначити хронологічні рамки дослідження та з'ясувати, що друга половина XIX – початок XX ст. є першим етапом розвитку вітчизняної музеографії. Автором було встановлено, що починаючи від другої декади XX ст. музейні видання радянської України значно відрізнялась по формі та змісту від зразків попереднього періоду, по більшій мірі стали орієнтованими на публікацію меморіальних колекцій та матеріалів біографічного характеру [583; 584; 595; 599].

Історико-порівняльний метод дозволив виявити структурну різницю музеографії українського, німецького, російського походження. Порівняння українських і російських музеографічних описів із аналогічними та паралельними у часі німецькими зразками, показало наявність відпрацьованого канону в німецькому науковому дискурсі і плюралізм форми подачі матеріалу в Російській імперії.

Адаптування *текстологічного методу* до джерелознавчого дослідження музеографічних робіт дозволило виявити стилістичну різницю музейних «каталогів», «описів» (містять більш детальні описи, відзначаються науковим стилем викладу матеріалу), «путівників», «альбомів», «звітів» (розраховані на широке коло читачів, характеризуються науково-публіцистичним стилем). Результати такого аналізу також були враховані в процесі класифікації

музеографії і викладені у відповідному Розділі 3 та Додатку 6 «Ступінь деталізації описів писемних пам'яток в музейних “вказівниках”, “каталогах”, “описах” українського видавництва другої половини ХІХ – початку ХХ століття».

Текстологічний метод також задіяний в процесі аналізу так званих «великих текстів» музеографічних творів. В даному випадку він полягав у виявленні вербальних проявів позитивістських концептів історичного писання, характерних для наукових праць другої половини ХІХ – початку ХХ ст., таких як: соціокультурна спрямованість дослідження, опора на історичний факт, пошук причинно-наслідкових зв'язків історичного розвитку, еволюційний рух суспільств, характеристики «цивілізації» та «варварства»(підрозділ 4.1).

Персоніфікація розвитку історичної думки здійснена завдяки *біографічному методу* [296, с. 30]. Цей метод передбачав пошук відомостей про долучених до музеографічного процесу осіб, які б відображали переконання, ціннісні орієнтири, подробиці приватного життя, соціальний статус та фінансовий стан, професійні та дружні контакти. Виявлені факти із життя В. В. Тарновського, К. М. Скаржинської, Ф. Р. Штейнгеля, М. Ф. Біляшівського, Б. Д. Грінченка, М. М. Грінченко, Д. І. Яворницького, А. А. Скриленко, М. І. Петрова, В. О. Беца, С. В. Кульженка – були розглянуті з точки зору їх впливу на підготовку та випуск музейного видання (Розділ 2).

Таким чином, керуючись зазначеними принципами наукового дослідження, та завдячуючи комплексному застосуванню вищезначених методів, вдалося досягти поставленої мети дослідження, послідовно і логічне викласти матеріал, впорядкувати вітчизняний музеографічний доробок другої половини ХІХ – початку ХХ ст., об'єктивно представити перший етап становлення музейного джерелознавства, визначити джерельний потенціал вітчизняної музеографії та сфери функціонування музейних видань від періоду їх створення до сучасності. Філософські, загальнонаукові та спеціально-історичні методи дозволили встановити рівень інформативної репрезентативності та достовірності музеографії. Наприклад, музейні видання

всебічно відображають процес становлення і розвитку музейної справи в Україні, а саме: демонструють географію та шляхи надходження пам'яток до музейних збірок, інформують про кількісний приріст збірок, розкривають імена фондоутворювачів, показують зміни або стабільність у пріоритетах колекціонування. Між тим, деякі музеографічні описи не позбавлені хиб. Перші українські музеографи допускали помилки фактографічного характеру. Наприклад, не вірно указували розмір, колір, місце та обставини виявлення пам'ятки.

В цілому, музейні видання обраного періоду повно відображають початковий етап становлення музейного джерелознавства, демонструють переважне дотримання концептів позитивістської моделі уведення до наукового обігу історичних джерел, містять елементи неоромантичних візій на історичний процес. Музеографічні видання другої половини XIX – початку XX ст. можуть бути задіяні до наукових досліджень історії запорозького козацтва та Півдня України, з умовою критичного аналізу представленої в них інформації та долучення інших історичних джерел.

РОЗДІЛ 2

УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ ВИДАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Повноцінний аналіз джерельного потенціалу українських музейних видань ХІХ – початку ХХ ст., продюкованих в Російській імперії, неможливий без з'ясування історичних умов їх появи та розвитку, механізму виникнення та характеру функціонування. В даному розділі приділено увагу історико-культурним аспектам, які безпосередньо або фоном вплинули на розвиток музеографії. Розкрито особливості роботи над різними видами музейного видання, включаючи підготовку тексту і поліграфічний друк. З'ясовано масштаби затребуваності музейних видань.

2.1. Історико-культурний контекст розвитку музеографії в Україні

Музеографічний процес в означених даним дослідженням хронологічно-географічних рамках відбувався на фоні змін політичного, економічного, соціокультурного, ментального рівнів. Сукупно ці зміни склали історико-культурний контекст продюкування української музеографії, формували «лице» та зміст музейних видань. Враховуючи те, що музейна книга – це інтелектуальний продукт, оточуючі реалії його появи розглянемо через призму персоніологічного прояву.

Головною рушійною силою музеографічного процесу були конкретні `актори з числа діячів культури та науки. Варто відзначити, що дослідження життєвого шляху осіб, дотичних до такої діяльності в Україні ХІХ – початку ХХ ст., є достатньо поширеним явищем сучасних наукових студій. Наприклад, політичні та наукові орієнтири Федора Рудольфовича Штейнгеля представлені в роботах П. П. Гай-Нижника [212], І. В. Кузьміної [353; 354], О. О. Нестулі, С. І. Нестулі [420] та інших дослідників. Родове коріння, громадянська позиція та життєвий шлях Василя Васильовича Тарновського-молодшого досліджені

А. С. Клепак [323; 324]. Музейницька та дотичні неї меценатська діяльність Катерини Миколаївни Скаржинської, а також музеографічна робота її помічника Сергія Климентійовича Кульжинського, представлені в дослідженнях О. Б. Супруненка [530; 531; 532] та Т. М. Дяченко [259]. Ідеологічні та світоглядні орієнтири Бориса Дмитровича Грінченка досліджені Н. І. Кобижча [331]. Життєвий та творчий шлях Катерини Миколаївни Мельник-Антонович став предметом дослідження Г. Г. Руденко [478]. Робота Миколи Федотовича Біляшівського на музейному та пам'яткоохоронному поприщі представлена в роботах Л. В. Дідух [250; 251], О. О. Попельницької [456], О. О. Ковалевської [332], Я. В. Затилука і Ю. В. Осташевської [274; 275; 276] та багатьох інших дослідників. Всебічно персону Віктора Івановича Гошкевича представили у своїх дослідженнях А. В. Костенко та А. В. Шевченко [346; 606]. Не обійдена увагою персона Миколи Івановича Петрова. Серед останніх досліджень його музеографічної діяльності та внеску у розробку методики вивчення та опублікування рукописної і книжкової спадщини, назвемо роботи В. В. Ставнюка, О. В. Ставнюк (Панчук) [443; 444; 445; 446; 447; 521; 522; 523], С. В. Сохань [516]. Діяльність науковців Церковно-археологічного музею досліджена в роботах К. К. Крайнего [349; 350; 351], М. О. Федоренка [554; 555; 556; 557; 558; 559; 560; 561; 562; 563; 564]. Музейна робота Дмитра Івановича Яворницького різнобічно досліджена С. В. Абросимовою [146; 147], А. І. Перковою [450] та іншими науковцями, переважно Дніпровського національного музею імені Д. І. Яворницького. Персона Ернста Романовича фон Штерна, як засновника школи північнопричорноморської античної археології, автора музеографічних творів та описів – представлена в дисертаційному дослідженні та серії статей О. Г. Кузьміщева [355; 356; 357; 358; 359; 360; 361; 362; 363; 648]. Персонологічний вимір досліджень простежується в роботах З. О. Зразюк, на сторінках яких дослідниця представила перших вітчизняних дослідників нумізматичного матеріалу в контексті роботи з колекцією мінц-кабінету Київського університету св. Володимира [279; 280; 281; 282]. Активно досліджується науковцями колекційна та музейна діяльність Варвари

Миколаївни та Богдана Івановича Ханенків. Наприклад, О. В. Козак запропонував поглянути на колекційну діяльність подружжя з точки зору їх внеску у розвиток духовних традицій українців [337; 600].

Результати досліджень названих науковців, використані нами для розкриття персонологічного виміру музеографічного процесу.

Перш за все слід зауважити на тому, що період, який охоплює дане дисертаційне дослідження, відзначений ринково-капіталістичними трансформаціями, становленням підприємницької свідомості, підйомом економічної активності в українських землях Російської імперії. При усій неоднозначності такого процесу, одним із позитивних його ефектів було відкриття можливостей талановитим людям реалізовувати комерційну ініціативу, накопичувати капітали, досягати фахового та соціального росту [378, с. 47; 492, с. 165 – 169, 172]. Піддаючи аналізу музеографічний процес крізь призму позитивістської філософії, доречним буде указати на дослідження О. М. Приймака та Ю. О. Приймак, в яких запорізькі науковці демонструють, що й в галузі розвитку економіки знайшли втілення концепти соціальної філософії О. Конта, А. Сміта, Г. Спенсера [458, с. 79, 83; 676].

Розглядаючи *фінансовий аспект* музеографічної діяльності, звернемо увагу на українські родини, статки яких дозволяли купувати предмети старовини та мистецтва, забезпечувати проведення археологічних та етнографічних експедицій, а також оприлюднювати колекції у вигляді друкованої продукції.

Наприклад, Ф. Р. Штейнгель, представник відомого в Російській імперії роду Штейнгелів, у 1892 р. отримав від батька у спадок містечко Городок на Волині – понад 700 десятин землі. У 1900 р. фінансові активи поповнила фабрика з виготовлення кахлів у м. Холм (на той час, повітове місто Російської імперії). Педантизм у веденні господарства приносив доходи, які дозволяли витратити значні кошти на соціальні та культурницькі заходи. Одним із визначних проєктів його життя було заснування першого світського крайового музею на Волині, для облаштування і розвитку якого Ф. Р. Штейнгель

фінансував археологічні та етнографічні експедиції, сам брав у них участь. Власник взяв на себе зобов'язання виділяти щорічно на розвиток музею 600 рублів. Між тим, реальне утримання обходилося в 1 000 рублів. Під особистою опікою Ф. Р. Штейнгель тримав публікацію «Звітів» (1898, 1899, 1905) музею та їх розсилку до бібліотек та редакцій провідних часописів Російської імперії [212, с. 96 – 98; 217; 353, с. 42 – 96, 101, 107, 119].

Зосередитись на культурницьких проєктах поміщику з Чернігівщини – В. В. Тарновському – дозволили прибутки від цукрового заводу та інших господарських угідь і маєтків в Чернігівській та Полтавській губерніях, управління якими він отримав у 1861 р. від батька, В. В. Тарновського-старшого. Справою життя В. В. Тарновського стала колекційна діяльність, фінансування археологічних досліджень, меценатська підтримка талановитих співвітчизників, підтримка друкованого слова в Україні [323, с. 42, 44; 324]. У потужному переліку профінансованих публікацій ряд видань з презентаціями зібраних ним та його сімейством колекцій: «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1883, 1885) [71], «Офорти Т. Г. Шевченка в колекції В. В. Тарновського» (1891) [114], «Каталог предметів малоросійської старовини» (1893) [81], «Каталог українських старожитностей В. В. Тарновського» (1898) [82].

Відзначимо, що музеографічна робота фінансувалась В. В. Тарновським, так би мовити «від А до Я». Наприклад, занепокоєний руйнуванням унікальної археологічної пам'ятки на Княжій Горі, він виділив 100 рублів на проведення там кваліфікованих розкопок влітку 1891 р. Керівником експедиції був молодий археолог М. Ф. Біляшівський [6, арк. 1]. Саме його В. В. Тарновський запросив атрибутувати здобуту на тому місці археологічну колекцію для «Каталогу українських старожитностей» [82, с. 87]. З привабливого боку меценатський портрет колекціонера розкриває музеографія шевченкіани, яку В. В. Тарновський поширював безкоштовно [198, с. 483; 314, с. 3].

Зосередитись на мрії своєї юності – зібрати збірку старожитностей та відкрити музей – К. М. Скаржинській дали можливість 4 000 десятин землі під

Лубнами Полтавської губернії зі зразково поставленим в економічному відношенні господарством та орендними ділянками. На початку 1880-х років К. М. Скаржинська заснувала музей у маєтку Круглик. Для його розвитку засновниця не тільки закупувала предмети мистецького ґатунку, а й фінансувала обстеження пам'яток Посулля, археологічні дослідження на Лисій Горі в Лубнах, організувала та брала участь в експедиціях. До статей фінансових витрат меценатки входила і друкована продукція [530, с. 38, 41, 75]. Коло музеографічних творів музею К. М. Скаржинської складають: «Колекція старожитностей із музею К. М. Скаржинської, Лубни (Полтавська губ.)» – перелік, укладений Ф. І. Камінським для загального «Каталогу виставки VIII археологічного з'їзду в Москві» (1890) [72, с. 1 – 4, Зала 8]; серії листівок «Малоросійські типи», «Малоросія», «Типи Малоросії та ландшафти» – підготовлені О. Завадським (1898, 1899) [530, с. 93 – 95]; «Програма збирання народних писанок» (1895) [94] та «Опис колекції народних писанок» – розроблені С. К. Кульжинським (1899) [96]. Під титулом Лубенського музею вийшли дві роботи К. В. Болсуновського «Стародавні гирі, знайдені в Києві, та відношення їх до різних вагових систем» (1898) [59] і «Свинцеві пластини (пломби) з умовними знаками церковних свят» (1899) [60], а також «Нарис Лубенської старовини» К. П. Бочкарьова (1901) [61]. Нажаль, неопублікованим залишився укладений А. П. Зосимовичем «Каталог зібрання археологічних та історичних старожитностей Катерини Миколаївни Скаржинської» та ілюстративний додаток «Оригінальні рисунки В. І. Іванова до археологічного каталогу» (1891 – 1892). Наприкінці 1920-х ці матеріали зберігались в архіві Полтавського державного музею [480, с. 4 – 5]; сьогодні з ними можна ознайомитись у Державному архіві Полтавської області [4].

Успадкований статок Б. І. Ханенка, вдала модернізація земельних угідь в агропромисловому напрямку, грамотна фінансова та біржова діяльність, а також статус землевласника Подільської губернії та члена впливових державних і фінансово-промислових структур (був членом правління Російського торгово-промислового та кількох інших банків, очолював Київський комітет торгівлі та

мануфактур, входив до правління Київської біржі, неодноразовий член Державної ради від промисловців); додане до цього фінансове благополуччя родини В. М. Ханенко (Терещенко) – дозволило подружжю не тільки субсидіювати археологічні дослідження, а й збирати твори майстрів пензля старої Європи, витратити значні кошти на створення та утримання Київського художньо-промислового та наукового музею (Київський міський музей) [337; 486, с. 373 – 379; 600]. До статей розходів відносились друкована презентація колекцій. Музеографія збірки Ханенків є доволі широкою. Окрім публікацій у провідних європейських та російських журналах мистецтв [486, с. 382 – 383], Ханенки оприлюднювали музейні пам'ятки спеціальними серіями «Collection Khanenko». Так, у 1896 р. вийшов у світ альбом «Збірка картин Італійської, Іспанської, Фламандської, Голландської та інших шкіл європейського живопису»; у 1899 р. альбом був перевиданий з виправленнями та доповненням [486, с. 381]. Найактивніший період музеографічної діяльності припав на 1899 – 1906 рр., коли подружжя випустило два томи альбому «Старожитності Руські» (1899, 1900) з добіркою дрібної пластики релігійного змісту [69; 70], та шість випусків «Старожитності Придніпров'я» (1899, 1900, 1901, 1902, 1907) зі зразками предметів різного ужиткового призначення, переважно здобутих в ході археологічних досліджень [63; 64; 65; 66; 67; 68]. Протягом 1912 р. Ханенки знову повернулись до публікації творів високого мистецтва і випустили п'ять альбомів «Таблиці голландських шкіл» зі зразками творів нідерландського живопису [132; 133; 134].

Залежність видавничої діяльності від грошових статків яскраво прослідковується на прикладі музеографії збірки О. М. Поля. У 1866 р. під час огляду території Дубової балки з археологічною метою О. М. Поль виявив поклади залізної руди. Впевнившись у їх масштабах, оформив оренду на перспективні ділянки з наміром промислової розробки. Однак, не отримавши допомоги від уряду та місцевої влади, у 1880 р. передав право оренди французькій компанії «Товариство залізних руд Кривого Рогу», а сам став її акціонером. Крім бізнесу та соціальних справ О. М. Поль пристрасно займався

колекціонуванням старожитностей. Проте, незадовго до смерті (1890), обтяжений боргами, намагався продати збірку, яку сам оцінював у 200 тисяч рублів сріблом [205, с. 17 – 18]. Власне з метою продажу був складений «Каталог колекції старожитностей О. М. Поля» (1893) [79]. Упорядниця та авторка каталогу – К. М. Мельник, працювала на замовлення спадкоємців, чий фінансовий стан вплинув на музеографічний результат. О. С. Поль обрала для каталогу великий формат і дрібний шрифт, що дозволило зекономити на оплаті – музеограф втратила 20 рублів гонорару [478, с. 124].

Через нерозуміння важливості музеографічної роботи ректоратом КДА, з огляду на холодне ставлення до процесу атрибуції та опублікування музейних колекцій з боку членів Київського церковного історико-археологічного товариства, – із проблемами фінансового характеру постійно стикався М. І. Петров [516, с. 146; 521, с. 189 – 192]. Тож, вченому доводилось скорочувати рукописи музейних описів, часто друкувати їх не окремими брошурами, а на сторінках «Праць» академії [516, с. 132].

Важливий фінансово-підприємницький аспект, безпосередньо пов'язаний із випуском музеографічної продукції, – *розвиток типографської справи*. У другій половині ХІХ ст. ця галузь виробництва позначена ростом поліграфічних та книготоргових закладів, активною модернізацією друкарського устаткування [328, с. 27 – 29; 451, с. 12 – 70]. Не обійшов цей процес стороною й типографії, у стінах яких творились музейні видання українського походження. Назвемо лише кілька імен.

Володимир Олександрович Бец – професор анатомії Київського університету св. Володимира, власник першої фототипії у Києві. Поштовх захопленню фотографічною справою дала існуюча з 1872 р. фотолабораторія при Анатомічному театрі університету та університетська типографія. Бажання продемонструвати важливі відкриття у галузі медицини і, водночас, незадоволення співвідношенням ціна – якість ілюстрованих публікацій, спонукали В. О. Беца заснувати власну фототипію. Вона проіснувала з 1881 р. по 1886 р., коли перейшла у власність відомого київського друкаря

С. В. Кульженка [412, с. 260 – 264].

Пристрасний шанувальник фотографічної справи, у 1883 р. О. В. Беца взявся за музеографічний проєкт, базований на приватній колекції В. В. Тарновського, – «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1883, 1885) [71]. І хоча концепція видання була розкритикована фахівцями [286; 533], один із рецензентів позитивно висловився щодо якості репродукцій та відзначив прогрес в роботі фототипії В. О. Беца: «порівнюючи попередні відомі нам вироби фототипії п. Беца з портретами, які випущені, ми можемо сказати, що <...> його фототипія зробила величезний успіх: такою чіткою та чистою є робота портретів; хоча й не можна сказати, що вона не залишає бажання бути краще» [286, с. 882].

Лідером типографської справи у Києві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. небезпідставно вважали Стефана Васильовича Кульженка, видавництво якого дбало про поліпшення якості видань [216, с. 62 – 63; 451, с. 295 – 315]. Починаючи справу у 1864 р. з 250 рублів спадку та 100 рублів власних коштів, маючи для роботи лише 4 типографських, 3 літографських та 2 конгревних верстатів, С. В. Кульженко повів справу так, що у 1886 р. купив фототипію професора В. О. Беца, а у 1897 р. – старішу у Києві Університетську типографію Завадського. Протягом 50 років ведення бізнесу він оновлював устаткування, переймав передовий досвід закордонних та вітчизняних майстрів друку. Станом на 1904 р. типографія С. В. Кульженка включала все необхідне для випуску якісної продукції, включаючи останнє слово техніки на той час – ротаційну та автотипну машини, хромо-фототипію для друку кольорового знімку, електростанцію для приведення машин в дію. Роботи типографії були неодноразово відзначені нагородами Всеросійських виставок. До списку шедеврів поліграфічної продукції майстра віднесено й музейні видання – шість випусків альбомів «Старожитності Придніпров'я» Б. І. та В. М. Ханенків (1899, 1900, 1901, 1902, 1907) [196]. Оцінка роботи типографії С. В. Кульженка в даному проєкті відзначена схвальним відгуком у авторитетному часописі «Історичний вісник»: «Розкішний альбом в in quarto зі значною кількістю

художньо виконаних фототипією таблиць» [167, с. 1127].

Про розвиток технічних можливостей та якість музеографічної продукції С. В. Кульженка можна судити із оцінок перших читачів – фахівців-рецензентів. Так, про альбом «Офорти Шевченка в колекції В. В. Тарновського» (1891) В. Г. Горленко зазначив: «виконання знімків майстернею п. Кульженка не завжди стоїть на висоті задачі <...> зустрічаються бліді плями, в інших не відповідає оригіналу загальний тон» [198, с. 484]. Видання трохи пізнішого часу, «Каталог колекції старожитностей О. М. Поля» (1893), яке також відзначає потужна ілюстративна частина, заслужило більш схвальних відгуків. «Видання гарне, навіть розкішне, оздоблене добрими фототипічними рисунками» – відзначив в рецензії М. С. Грушевський [229, с. 172]. «Як рисунки, так і в цілому усе видання з зовнішнього боку, виконане неперевершено» – висловився на сторінках «Київської старовини» ще один рецензент [413, с. 351].

Крім уже названих видань, з типографії С. В. Кульженка вийшли два альбоми «Старожитності Руські» (1899, 1900) [69; 70] подружжя Ханенків та «Альбом старожитностей Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (1915) [57].

Для друку «Опису колекції народних писанок» (1899) та «Нарису Лубенської старовини» (1901) К. М. Скаржинська обрала московську типографію Олександра Олександровича Левенсона [96; 61]. Справа, розпочата у 1881 р. з маленької типографської машини, ручного верстата, різальної машини та кількох типографських шрифтів різних кеглів, завдяки умілому розвитку потужностей та оволодінню новими технічними прийомами друкарства, уже в 1887 р. перетворилася у Товариство з устаткуванням, яке давало можливість виконувати як маленькі так великі замовлення, як найпростіші так і складні високохудожні роботи [539, с. 23 – 29]. Типографські потужності дозволили майстерні О. О. Левенсона виконати для «Опису колекції народних писанок» повнокольорові зображення народних витворів. Якість виконання кольорового альбому писанок відзначив прискіпливий рецензент цієї роботи – М. М. Кордуба «висловивши видавцеві велике визнання» [344, с. 49].

Опосередкований вплив на розвиток музеографічного процесу спричинили *адміністративно-територіальні реформи*, суть яких полягала у створенні місцевих органів управління. Положення про губернські і повітові земські заклади (1864), Міські положення (1870, 1892) та ряд інших розпорядчих документів, накладали на місцеві адміністрації обов'язок всебічного поліпшення рівня життя ввіреного їм піклуванню населення [342, с. 98, 140, 187, 234 – 235, 379 – 381]. Важливим фокусом їх діяльності було фінансово-економічне благополуччя краю. Розвиток капіталістичних відносин в промисловості та сільському господарстві, розширення внутрішнього ринку, розгалуження шляхів сполучення – спонукали місцеві адміністрації до виявлення ресурсного потенціалу краю: корисних копалин, будівельних матеріалів, природних багатств. Активними учасниками такої діяльності були співробітники земських управ, представники міського врядування, члени губернських статистичних комітетів, місцева інтелігенція. Накопичений в результаті наукових експедицій матеріал складав фонди громадських музеїв краєзнавчого профілю [242; 474]. Низка таких музеїв функціонувала на території України. Основною метою їх діяльності були вивчення, збір та експонування місцевого матеріалу не тільки історичного, а й природничого характеру. Наприклад, на вирішення господарських питань налаштувались природничо-історичні музеї Полтавського, Таврійського, Херсонського губернських земств [246, с. 23; 342, с. 358].

Необхідність продемонструвати роботу музею на благо суспільства, сприяла появі особливого виду музейного видання – «Звіту музею». Прикладом соціально націленої музеографії можна назвати «Звіт» Волинського центрального музею (1915), що діяв при Товаристві дослідників Волині, де значний об'єм публікації займає інформація про поповнення збірки надходженнями, які дозволяли розвивати різні виробничі галузі, базовані на використанні природничих багатств [111, с. 33 – 46, 48 – 49]. Ентомологічна науково-дослідна та практична робота музею, направлена на успішний розвиток сільського господарства, представлена у «Звітах» Природничо-історичного

музею Таврійського губернського земства (1908, 1914) [112; 113].

Окрім фінансових та адміністративних чинників, вплив на музеографію мали політичні фактори локального і більш масштабного форматів. Наприклад, негативно відобразились на музеографічній діяльності *соціальні рухи та революційна активність*.

Так, серйозно замислитись про еміграцію К. М. Скаржинську спонукали причини приватного характеру та накладене на них погіршення загальної ситуації на Лубенщині через селянські повстання у 1890-х. Власниця музею виявила бажання передати збірку громаді міста Лубни. У 1905 р. пам'ятки передали Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства. В цей же рік К. М. Скаржинська виїхала за кордон [530, с. 44]. Власне так завершилась й музеографія її приватного музею.

Революційні заворушення 1905 р. заважили Антоніні Антонівні Скриленко працювати над «Каталогом Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля. Археологія та етнографія» (1905) [75]. В листі до Д. І. Яворницького вона писала: «Боже, що тут коїться! Сьогодні неділя, і знов готується побоїще; в газетах попереджають жителів, щоб зачинялись. Зараз відправлю каталог та йду до дому, де будемо сидіти зачиненими до завтра. Чудові умови для термінової і нагальної роботи в музеї, нічого й казати!» [39, с. 493].

На музеографічну діяльність Ф. Р. Штейнгеля також вплинула політична активність. В першому «Звіті» музею (1898) заявлено, що заклад звітуватиме кожного року [105, с. VII]. «Звіт» за другий рік роботи вийшов відповідно плану у 1899 р. [106], а третій випуск – аж у 1904 р. і охоплював шість років діяльності музею [107]. Більше музей не «звітував». Очевидно зупинка видавничого процесу сталася не тільки через зміну штату музейників (переведення А. А. Скриленко до Катеринославського музею; занурення М. Ф. Біляшівського у процес створення Київського міського музею) [354, с. 137; 420, с. 263], а й через активну політичну діяльність Ф. Р. Штейнгеля протягом 1905 – 1918-го років [212, с. 100 – 118; 353, с. 153 – 193]. Між тим,

остаточне припинення музеографічної діяльності слід пов'язувати з евакуацією музею через поширення військових дій Першої світової війни на Волинь. В лютому 1922 р. барон писав М. Ф. Біляшівському: «Від музею, як частини перевезеної до Києва, так і частини перевезеної на Кавказ, нічого не залишилося!» [9].

В цілому, політично нестабільний початок ХХ ст., а особливо революційні події 1917 – 1920-х років, призвели до згорання діяльності або реорганізації музейних закладів в Україні [244]. Так, загроза окупації Києва у 1916 р. спонукала вивезти колекцію мінц-кабінету Київського університету св. Володимира до Саратова [283, с. 28]. Церковно-археологічний музей, що діяв при КДА, функціонував більш-менш стабільно ще протягом 1910 р., після утвердження влади більшовиків колекцію «успадкувало» Лаврське Музейне містечко [278, с. 138 – 139; 521, с. 139; 563, с. 34]. Трагічна доля спіткала колекцію Ханенків, яка врешті решт була «націоналізована» більшовицькою владою [337, с. 25]. Звичайно, за таких умов музеографічна та видавнича діяльність або абсолютно припинилась, або пригальмувала і була переведена на нову ідеологічну платформу.

Ще один фактор впливу на музеографічний процес – *цензурна політика та гострота національного питання*. Російське законодавство стосовно свободи слова протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зазнавало мутацій від попереджувальної цензури до каральної [328, с. 35; 329, с. 30]. Для України діяли додаткові перепони, які стосувались не процедур проходження перевірки, а мови публікацій, – так звані «Валуєвський циркуляр» 1863 р. («представлення» № 394 міністру народної освіти, № 395 начальнику ІІІ-го відділення, № 396 обер-прокурору Святішого Синоду) та «Емський указ» 1876 р. [391, с. 279 – 280].

Яскраво уявити тиск цензури на українських авторів дозволяє приватне листування одного із українських істориків та музеографів – Д. І. Яворницького. Чимало порад, як оминати «лютих і дурних цензорів» [22] і де «малоросійське слово менше піддається гонінню» [28, с. 393; 50]; що треба прибрати з твору,

інакше цензура заборонить, не пропустить [23, с. 263], «попсує без жалю» [54, с. 188]; детальні інструкції щодо процедури надсилання матеріалів та термінів їх розгляду [26; 40; 51]; слова підтримки в часи проходження твору через «врата чистилища цензурного», яке «покалічить», «спотворить», «рани нанесе смертельні» [27, с. 388] – містяться майже у кожному листі. Активний обмін інформацією створює доволі яскраву і повну інтриг картину того, скільки «труда коштувало видерти <...> книгу із пасти того страшного Зуава, що зветься “головноуправляючим по делам печати”» [48].

Підкорення музейних видань вимогам цензурного законодавства розглянуто у частині «Редакційно-контролюючий етап» параграфу 2.2. Тут лише коротко зазначимо, що, в силу обставин, українські музеографи обрали «непроблемну» російську мову, по більшій мірі оминули незручні теми, і в цілому спокійно пройшли цензурні перевірки.

Не менш вагомий фактор, дотичний розвитку музеографії, – *соціокультурні зміни*. В зв'язку із цим заслуговують на увагу процеси відходництва та міжрегіональної мобільності. Так, Т. Ф. Литвинова указала на високий рівень географічної та соціальної мобільності мешканців Лівобережної та Південної України на початку – в першій половині ХІХ ст. Науковиця звернула увагу на високу потребу в робочих руках у новоколонізованих Росією територіях та звичку селян покидати «насаджені місця» [378, с. 47]. Дослідження В. М. Константінової показують, що й у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мали місце міграційні процеси. При цьому, селяни не обов'язково переселялись та вживалася до міської культурної інфраструктури. Однак, навіть така доза міграції привносила міські віяння у консервативне сільське середовище. Спостерігався й зворотній вплив. Мали місце національні культурні проникнення [342, с. 283 – 285, 387 – 388, 445 – 491].

Культурно-побутові ефекти модернізації такі як «страшне псування давнього українського стилю» [473, с. 1], втрата містами України рис національної самобутності, нищення автентичних зразків в угоду міській моді [176, с. 26 – 27] – непокоїли інтелектуальну еліту українського суспільства. З

метою «підживлення» національних традицій, з ініціативи приватних осіб та земств, створювались кустарно-промислові товариства. Їх діяльність носила не тільки науковий, навчальний та комерційний характер, а й була направлена на виявлення, вивчення, експонування культурної спадщини в її матеріальних (виріб) та нематеріальних (спосіб виготовлення) аспектах [195, с. 57; 240, с. 58 – 59; 246, с. 22; 322, с. 125 – 126, 134, 164 – 168]. Активізація такого процесу сприяла заснуванню публічно доступних міських та земських музеїв [242; 243, с. 28 – 30].

Про це яскраво свідчать «Звіти» музеїв, в яких відображене поповнення музейних зібрань предметами, що складали звичайний перебіг життя, відображали матеріальну народну культуру, яка почала стрімко змінюватись або зникати під тиском продукції фабричного виробництва [105, с. VI; 108, с. 5].

Бажання популяризувати стилістику народного мистецтва сприяло появі особливого виду музеографії – кольорового альбому із зображеннями предметів музейних колекцій в якості зразків для наслідування майстрам. Прикладом таких публікацій є серії альбомів «Українські візерунки XVIII віку» (1909, 1912) [128; 129] та «Українська народна творчість» (1912, 1913) [125; 126; 127], випущені Київським міським музеєм та Полтавським земським музеєм в кооперації із місцевими кустарно-промисловими товариствами.

Інтенсивній музеографічній діяльності сприяв розвиток науки та освіти, заснування *університетів, академій, наукових товариств, комісій* та організація при них музеїв із потужним науковим штатом [243, с. 27 – 28; 246; 248]. Так, наприклад, Київський університет св. Володимира видав три випуски «Описів монет і медалей, що зберігаються у нумізматичному кабінеті університету» (1896, 1900, 1906) [97; 98; 99]. Під егідою КДА вийшли у світ: три томи «Описів рукописів Церковно-археологічного музею» (1875, 1877, 1879) [100; 101; 102], «Вказівник» (1897) по музею [124], п'ять випусків «Альбомів старожитностей Церковно-археологічного музею» (1912 – 1915) [57, с. 1], три випуски «Описів рукописних збірок, що знаходяться у місті Києві» (1891, 1896, 1904) [115; 116; 117] та ряд інших публікацій. Потужною музеографічною діяльністю

відзначилась ОТІС, яке регулярно видавало «Короткі вказівники» по музею (1867 – 1916) [83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 92], тематичні «Каталоги» (1881, 1888) [77; 78], та монопублікації про окремі предмети збірки (1900, 1911) [130; 131]. Значною мірою сприяв цьому штат науковців Новоросійського університету та ОТІС [360, с. 432; 362, с. 122; 363, с. 357].

Пожвавленню наукового інтересу до історичного минулого українських терен сприяла організація та проведення в Україні *Археологічних з'їздів* [294; 486, с. 374]. Ці заходи стимулювали музеографічну активність. Так, організатори та учасники з'їздів готували каталоги та путівники по експозиціях, а приватні колекціонери мали можливість презентувати власні музейні видання [226, с. 137; 616, с. 5].

Завершуючи огляд чинників, спонукальних до розвитку музеографії, не можна обійти *світоглядний фактор*. Сплеск музеографічної діяльності припадав на період відомий як «українське національне відродження». В зв'язку із цим, звернемо увагу на думку І. І. Колесник, яка розглядає цей «багатовимірний соціокультурний феномен» через призму інтелектуальних процесів і залучає до роз'яснення означених подій ряд факторів, які, на нашу думку, мали вплив і на музеографію, як частину інтелектуального процесу. Серед цих факторів: психологічний – почуття патріотизму, емоційне захоплення всім українським; та ментальний – мислення, при якому «цілком природно уживалися імперський та локальний, місцевий патріотизм, лояльність до центрального російського уряду й прив'язаність до культурно-історичних та побутових особливостей рідного краю» [340, с. 211 – 222].

Нижче звернемо увагу на епістолярії, в яких невимушено і без пафосу відображається любов музеографів до історії, природи, культурних традицій України. Наприклад, в листі до М. Ф. Біляшівського, друга і сподвижника по музейній справі, Ф. Р. Штейнгель відверто сумує за Україною, згадує «спільне життя в музеї» та «рідний куточок» [9]. Це не сентиментальність, а ментальність. Проведені П. П. Гай-Нижником та І. В. Кузьміною дослідження життєвого шляху Ф. Р. Штейнгеля, показують україноцентричний сенс його

наукових уподобань, благодійництва, меценатства, політичних дій. Громадянська позиція барона цілком укладається у формулу «німець з українською душею» [212; 353, с. 104 – 193].

Патріотична позиція В. В. Тарновського просто і прямо висловлена ним у листі до М. Ф. Біляшівського. В. В. Тарновський відверто не розуміє, навіщо шукати щастя на чужині, якщо є Україна: «Хочеться Вам забратися до Московщини. Начебто не можна знайти занять і в Києві або де ближче на батьківщині» [7, арк. 1]. А. С. Клепак у дослідженнях меценатської та благодійної діяльності В. В. Тарновського, показала витоки його українофільських настроїв, включаючи козацький строй (хоч навіть й епатажний), зацікавлення добою козацтва, неприкрито-фанатичну любов до творчого спадку Тараса Шевченка, спонсорування українських майстрів літературного слова [323, с. 36 – 157; 343].

Вияв національно свідомої позиції М. Ф. Біляшівського представлений в його практичній музейній роботі, друкованих працях (в тому числі музеографічних) та рукописній спадщині. Дослідження його життєвого шляху, проведені О. О. Ковалевською [332], Я. В. Затилюком, Ю. В. Осташевською [274; 275; 276], Л. В. Дідух [250; 251], показують, що національну позицію М. Ф. Біляшівський відстоював на полях культурного фронту, у боротьбі за збереження національної спадщини. Побіжним підтвердженням активної позиції М. Ф. Біляшівського в українському культурному русі є лист Б. В. Ханенка з попередженням «триматися подалі від українофільських заходів на святкуванні річниці Шевченка, якому прагнуть надати характеру політичної демонстрації» [8].

В зв'язку із цим варто відзначити виявлені С. І. Світленком безпрецедентні факти вшанування пам'яті знакової і символічної для молодого української нації фігури Кобзаря українською інтелігенцією другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зважаючи на те, що постать Т. Г. Шевченка і після смерті систематично піддавалась утискам, інтелектуальна еліта України розробляла ідеї і реально реалізовувала різноманітні заходи «шевченкової» тематики:

літературні вечори, панахиди, концерти. Серед таких практик увічнення С. І. Світленко називає й музеєфікацію «шевченкіани» в Катеринославському обласному музеї імені О. М. Поля [503; 505]. Власне до виявлених С. І. Світленком засобів культивування пам'яті про Шевченка варто додати музеографічні видання, такі як: «Офорти Шевченка в колекції В. В. Тарновського» (1891) [114], «Каталог предметів малоросійської старовини та рідкостей. Випуск І. Шевченко» (1893) [81], Виставка артистичних творів Тараса Шевченка (1911) [62].

Ґрунт української ментальності та світоглядних орієнтирів Б. Д. Грінченка детально дослідженні Н. І. Кобижча. Одним із проявів його свідомої проукраїнської позиції була й робота над каталогами збірки В. В. Тарновського [331, с. 77]. Вірність принципам витримана Б. Д. Грінченком до кінця життя. У духовному заповіті він занотував: «На гроші, одержувані від продажу моїх творів та поспектакльної плати за показ п'єс, відкрити та утримувати народну школу у м. Києві або селі поблизу Києва. Викладання в цій школі має вестись українською» [1, арк. 1].

Представлений нами лише пунктирними лініями персонологічний вимір музеографічного процесу доводить справедливість висновків С. І. Світленка, О. М. Богдашиної, В. С. Шандри, І. В. Дворкіна про вихід українських науковців «за межі імперського інтелектуального проекту», уміння «знайти канали поширення української ідеї» та вдале використання українофільською інтелігенцією свого соціального статусу та службового положення для легальної участі у реалізації «українського проекту» [186, с. 219; 240; 243, с. 25, 30; 245; 247; 506; 604]. Частиною таких україноцентричних студій можна впевнено назвати музеографічний процес.

Підводячи підсумок зазначимо, що розвитку музеографії на українських теренах Російської імперії сприяв ряд взаємозалежних факторів. Економічний підйом, пов'язані із цим адміністративні реформи та соціокультурні перетворення, а також розвиток науки та вищої освіти – послужили стимулом до збільшення кількості та покращення якості музейних видань, розширення їх

асортименту. Негативно на музеографічному процесі позначились зовнішні втручання глобального характеру, як то воєнні дії, що призводили до евакуації, розпорошення або ліквідації музейних колекцій, і як наслідок – припинення наукової та поліграфічної діяльності музеїв. До припинення музеографічної роботи призводили приватні обставини: погіршення фінансового стану, еміграція, зміна життєвих пріоритетів. На науковій обробці та публікації предметів музейних збірок позначились проблеми локального характеру. Так, цензурні обмеження для українського видавництва та гострота національного питання – визначали мову написання творів. Зважаючи на наявність чималих перепон суб'єктивного та об'єктивного характеру, можна стверджувати, що ключову роль у виникненні та розвитку музеографії на українських теренах Російської імперії відіграли світоглядні орієнтири залучених до музеографічного процесу осіб – їх інтелектуальна та матеріальна спрямованість на виявлення, вивчення, збереження та оприлюднення національно-культурної спадщини. Матеріальні та фінансові внески приватних осіб, направлені на розвиток музеографічної діяльності, можна віднести до розряду благодійництва (меценатства) – безкорисливої підтримки вітчизняної культури, мистецтва, освіти в контексті розвитку музейної справи в Україні.

2.2. Продукування та функціонування українських музейних видань

Поява будь-якого інтелектуального продукту – процес складний і багатоступеневий. Письмова та образотворча вербалізація ідеї музеографа вимагала наукового підходу, обґрунтованості суджень, об'єктивності у інтерпретації предметів музейних колекцій. Крім того, слід було враховувати вимоги контролюючих органів, рахуватися із потребами та смаками читачів. Усі ці фактори безпосередньо впливали на зміст та цілісний вигляд видання. В зв'язку із цим, в даному параграфі шлях до читача української музейної книги другої половини XIX – початку XX ст. представлений трьома етапами: підготовчий; редакційно-контролюючий; функціональний.

Підготовка музейних видань.

Враховуючи, що підготовка видання передбачала залучення фахівців

різних професій, цей етап розглянуто за кількома позиціями: об'єми та форми науково-дослідної діяльності авторів музейних творів; засоби утворення зв'язку «книга – читач»; джерельний потенціал музеографічної ілюстрації.

В залежності від типу видання, робота музеографа передбачала різні форми дослідницької діяльності. Наприклад, випуск каталогу, альбому, опису, путівника потребував попереднього опрацювання колекції, її систематизації та атрибуції, ознайомлення із роботами вітчизняних та зарубіжних колег за обраною тематикою. Про масштаби підготовчої фази промовисто свідчать тисячі описаних предметів, чисельні бібліографічні посилання, фахово складені історичні довідки.

Наприклад, до формування альбому «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах», укладеного із використанням музейної колекції В. В. Тарновського (1883, 1885) [71], були долучені як молоді, так і маститі науковці. В. О. Бец – професор анатомії університету св. Володимир, написав передмову. Професор історії цього ж університету, В. Б. Антонович, склав тексти про гетьманів П. Сагайдачного, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, М. Ханенка, П. Дорошенка, сотника С. Туптала. Секретар Київської археографічної комісії, О. І. Левицький, подав докладну біографію гетьмана Б. Хмельницького [71, с. III – IV]. Молода дослідниця К. М. Мельник працювала над біографіями І. Виговського, П. Тетері, Д. Многогрішного [412, с. 269]. Як автор у виданні вона не указана; це була її перша публікація [265].

Заслуговує на увагу без перебільшення фундаментальна робота, проведена В. Б. Антоновичем під час укладання «Описів монет та медалей» (1896, 1900, 1906) [97; 98; 99]. Дослідження містить близько 9 000 предметів мінц-колекції та супроводжене потужним довідковим апаратом. Атрибуцію професор Київського університету св. Володимира провів за принципами класифікації, виробленими європейськими колегами Ернестом Бабилоном, Генрі Коеном та українським нумізмом Платоном Бурачковим, які запропонували комплексний розподіл монет за історико-географічним та

хронологічним принципом, за правителями та династіями, за номіналом та типом металу [97, с. I – II; 98, с. I – III; 99, с. I – II]. Досліджуючи діяльність В. Б. Антоновича на посаді завідуючого мінц-кабінетом у 1872 – 1917 роках, З. О. Зразюк показала його нумізматичну роботу так би мовити «за лаштунками». Очевидний факт, що описам монет передували налагодження зв'язків із колекціонерами та зарубіжними фахівцями; вивчення монет з погляду на них, як на джерело з соціально-економічної історії [281, с. 118, 168 – 169].

Чимало енергії було затрачено К. М. Мельник під час упорядкування предметів приватної збірки О. М. Поля. До «Каталогу колекції старожитностей» (1893) цього колекціонера увійшло близько 5 000 артефактів [79]. Про скрупульозність роботи говорять детальні метричні данні кожного предмету, а також подані у виносках аналогії та уточнення щодо окремих предметів. Враховуючи те, що власник колекції не проводив систематичної каталогізації збірки, укладачка буквально розслідувала походження предметів колекції. Не знайшовши необхідної інформації у приватних паперах О. М. Поля, їй довелося спиратися на «вельми непослідовні та плутані замітки <...>, складені пізніше, по пам'яті, однією із осіб, що близько стояла до музею» [79, с. V]. Деякі факти К. М. Мельник перевірила і доповнила, опитавши тих, хто постачав предмети О. М. Полю або приймав участь у археологічних дослідженнях. Деякі питання так і залишились нез'ясованими, на що авторка чесно указала в каталозі. Значний об'єм збірки та її видове розмаїття потребували фахового втручання колег. Так, В. Б. Антонович проаналізував колекцію монет і медалей (2 060 одиниць), а гірничий інженер Гонсеровський визначив породи в предметах кам'яного віку [79, с. V].

Певною мірою новаторською можна назвати роботу С. К. Кульжинського над підготовкою опису колекції писанок приватного зібрання К. М. Скаржинської. Він склав бібліографію писанкарства, виклав історію виникнення та розвитку традиції фарбування і розмальовування яєць, запропонував класифікацію писанок, поділився досвідом їх зберігання та експонування. В «Описі колекції народних писанок» (1899) представлено

більше 2 000 екземплярів [96]. Не вважаючи себе за «спеціаліста-етнографа» під час підготовки такої комплексної праці музеограф вступав у листування із багатьма знавцями писанкарства, серед яких: М. Ф. Сумцов, М. А. Янчук, К. В. Болсуновський, М. Й. Грейм, В. М. Ястребов [96, с. 4, 24 – 25].

Над першим випуском «Каталогу українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» (1898) [82] працювали: М. Ф. Біляшівський – опрацьовував предмети доісторичної доби та великокнязівського періоду; сам власник описав «різноманітні залишки стародавнього малоросійського побуту» [82, с. 87 – 88]. Сукупно каталог містить близько 3 000 позицій. Відомо, що робота була підготовлена і здана до друку у 1896 р., однак, з причини інтенсивного поповнення колекції, доповнювалася і врешті-решт побачила світ наприкінці 1898 р. [601, с. 81].

Другий випуск каталогу збірки цього ж колекціонера (1900) готували Б. Д. Грінченко та М. М. Грінченко. Об'єктом їх дослідження стали колекції акварелей, графіки, друкована продукція, фотографії, рукописи, «шевченкіана» [80]. Про завантаженість та нелегкий труд музеографів промовляють такі слова Б. Д. Грінченка до Д. І. Яворницького: «В каталог “додатковий” Тарновського доведеться завести найменше 4 000 номерів. Мало не весь мій час іде тепер на сю роботу» [19]. Опрацьовуючи матеріал, Б. Д. Грінченко просив Дмитра Івановича прокоментувати деякі фотографії з архіву В. В. Тарновського, щоб в каталозі вони не фігурували як «фотографія якоїсь місцевості»; його прохання було виконане [19; 20; 47].

Вражає кількістю атрибутованих пам'яток музеографія Церковно-археологічного музею. Підготовлені директором музею, професором М. І. Петровим, «Описи рукописів», що перебували на обліку в музеї (1875, 1877, 1879) [100; 101; 102] та в інших збірках Києва (1891, 1896, 1904) [115; 116; 117], містять більш ніж 2 000 скрупульозне досліджених рідкісних творів, описаних посторінково. «Вказівник» (1897) музею презентував читачам близько 25 000 пам'яток: предмети культу, зразки образотворчого мистецтва, нумізматичний матеріал, здобутки археологічних досліджень [124]. До

атрибуції предметів різних категорій, М. І. Петров залучав знаних фахівці: О. А. Спіцина, В. З. Завитневича, Н. П. Кандакова та інших [516, с. 129 – 138; 521, с. 185 – 187]. Кропітка камеральна обробка фондів образотворчих та речових пам'яток передувала виходу у світ серії «Альбомів старожитностей» (1912 – 1915), в укладанні яких М. І. Петрову допомагав професор В. Д. Прилуцький [57, с. 1]. Авторам вдалося занурити читачів у світ християнської археології та культури.

Альбоми «Старожитності Придніпров'я» (1899, 1900, 1901, 1902, 1907) презентують предмети зі збірки Б. І. та В. М. Ханенків. Серією охоплено період від кам'яного віку до XIII ст. н. е. Тексти мають чисельні посилання на думки авторитетних науковців: В. Б. Антоновича, В. В. Хвойки, О. О. Бобринського, С. А. Мазаракі, Д. Я. Самоквасова та інших дослідників. Кожен випуск містить історичні довідки із характеристикою епохи, повідомлення про археологічні дослідження, описи предметів. Сукупно в шістьох томах показано більше 4 000 предметів [63; 64; 65; 66; 67; 68].

Починаючи з 1867 р. регулярно, майже кожні рік – два, радував шанувальників історії «Короткими вказівниками» музей ОТІС. Порівняння двох путівників з дистанцією в 30 років (1887 і 1916) демонструє динаміку видавничого процесу музею та вміння авторів відгукнутися на потреби відвідувачів музею. Так, у «Короткому вказівнику» 1887 р. В. Н. Юргевич подав описи близько 400 комплексів предметів та окремих експонатів різного типу (іконопис, живопис, графіка та друковані твори, нумізматичний матеріал, скульптура, архітектурні деталі, предмети побуту); склав коротку історію музею; представив осіб, які зробили важливі дари для музею [88]. Зі слів автора, роботу над путівником ускладнювали дві обставини: помилки облікової документації та проблема вибору із тисячів пам'яток тих, які були б більш зрозумілими та цікавими для пересічного відвідувача [88, с. 3 – 6]. Зміна концепції видання прослідковується у «Короткому вказівнику» 1916 р. [92]. На прохання відвідувачів музею Е. Р. Штерн доповнив описи пам'яток історичними довідками про місцевості, де предмети були виявленні, а також значно збільшив

посилання на наукову літературу [92, с. 3 – 4]. Робота містить більш ніж 500 описових позицій.

Зрозуміло, що кількісні показники лише незначною мірою віддзеркалюють масштаби роботи упорядників музейних каталогів, описів, путівників, альбомів. За відточеними атрибуціями предметів стоїть колосальна евристична робота: знайти аналог та зіставити дані, відшукати документ або очевидця формування збірки. Більш детально принципи та методи роботи з музейною колекцією розкриті у параграфі 4.1 «Відображення концептів позитивізму у вітчизняних музеографічних роботах» та параграфі 4.2 «Музейна пам'ятка як історичне джерело: методика роботи з колекцією».

Деяко іншого підходу вимагала підготовка «Звіту» музею. Робота над публікацією полягала у аналізі різних сфер діяльності установи: комплектування збірки, експозиційна, виставкова, наукова робота, кількість штатних одиниць та відвідувачів, фінансові витрати і прибутки. Крім озвучення основних досягнень, проблем і перспектив, укладачі звітів віддавали належне «жертводателям», називаючи їх поіменно, з вказівкою роду пожертв, кількості предметів або грошової суми [596, с. 299 – 300].

Треба зазначити, що суха статистика супроводжувалась достатньо емоційно складеними текстами, через які проглядає нелегка робота музейників. Так, у звіті Природничо-історичного музею Таврійського губернського земства (1908) йдеться про труднощі комплектування колекції, спричинені несприятливими погодними умовам, а також про неукомплектований штат співробітників та неадекватну такій кількості завантаженість [112, с. 5, 12]. Особливості роботи музею в умовах розгортання театру воєнних дій Першої світової війни висвітлені у «Звітах Київського художньо-промислового та наукового музею» за 1914 і 1915 рр. [109; 110].

В цілому, підготовка «Звіту» вимагала від авторів уміння створити олюдне, панорамне зображення роботи музею.

Моновидання зазвичай презентують результати індивідуальних досліджень за певною темою. Наприклад, об'єктом дослідження Е. Р. Штерна

виступили окремі зразки античної кераміки та бронзових виробів з колекції музею ОТІС, атрибуція яких включала залучення цілого ряду зарубіжних публікацій, виявлення аналогій предметам та сюжетам, що на них зображені [130; 131; 359].

Прикладом тематичного огляду музейної колекції Київського художньо-промислового та наукового музею можна назвати роботу Л. М. Кудь «Вбрання та прикраси давньоруської жінки» (1914). Наявні музейні пам'ятки, авторка вдало «нанизала» на результати археологічних та етнографічних досліджень В. Б. Антоновича, К. М. Мельник, М. С. Грушевського, В. Є. Козловської та багатьох інших науковців [93].

Окрім уведення до наукового обігу предметів музейних колекцій, українська музеографія представлена програмними матеріалами, автори яких (С. К. Кульжинський [94], М. Ф. Біляшівський [118]) змогли ясно продемонструвати перспективи розвитку музею, заохотити громадськість долучитися до музейної справи.

Окремо слід відзначити альбоми з презентацією творів живопису та графіки: «Офорти Шевченка в колекції В. В. Тарновського» (1891) [114] та серія альбомів нідерландського живопису «Collection Khanenko. Tableaux des ecoles Néerlandaises» (1912) [132; 133; 134]. Підготовка такого видання вимагала не тільки професійної роботи фотографа та якісної фототипії, а й фахової атрибуції твору. Наприклад, відомо, що подружжя Ханенків зверталось за консультаціями до вітчизняних та іноземних фахівців живопису перед тим, як видати означені нами альбоми [313, с. VI; 486, с. 377, 381].

Специфіку музеографічного процесу в роботі із образотворчим матеріалом демонструють два альбоми творів Т. Г. Шевченка у збірці В. В. Тарновського. Так, наприклад, скомпонований, але не підготовлений до друку «Альбом малюнків» не містить жодних атрибутивних даних про ескізи та начерки [141; 213]. На аркушах знаходимо тільки нотатки такого типу: «Берег Дніпра. Рисунок Тараса Шевченка. Аркуш з його альбому. З натури» [141, арк. 4], «Курінь Стрючка» [141, арк. 7], «Батько Т. Шевченка (як указав

сам Шевченко)» [141, арк. 8. зв.]. Між тим, уже опубліковані «Офорти Шевченка» демонструють проведену видавцями дослідницьку роботу. В альбомі подано назву твору, розмір офортної дошки та листа з відтиском, місце збереження офортної дошки [114].

В цілому можемо зазначити, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. музеографи виявляли сталий інтерес до археології (особливо античного матеріалу та нумізматики), етнографічного матеріалу, релігійних мотивів. Об'єктом дослідження також виступали історія музею, його робота за минулий час та плани на майбутнє. На фоні творів історичного профілю виділяється публіцистична діяльність музеїв, направлена на ознайомлення із колекціями природничо-промислового рівня. Осібну нішу зайняла музеографія творів графіки та живопису.

Варто відзначити, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., на тлі підйому типографської справи та збільшення кількості друкованої продукції, музейній книзі доводилось конкурувати із дешевою «книгою для народу», актуальною пресою, прийнятними за ціною та тематикою часописами і журналами, науковими творами, художньою літературою, белетристикою. Для відшукування своєї читацької аудиторії та утримування її в активному стані музеографи вдавалися до кількох тактичних засобів: присвята, приурочення, озвучення мети і мотивів видання, спонукання на зворотній зв'язок, повідомлення про видавничу діяльність музею.

Присвята видання певній події або особі робила публікацію ексклюзивною, виділяла її в загальному ландшафті поліграфічної продукції, а для читача була сигналом особливо старанного підходу видавців до своєї роботи. Такі повідомлення займали спеціальний аркуш на початку книги або брошури. Наприклад, «Каталог колекції старожитностей О. М. Поля» (1893) К. М. Мельник присвятила ІХ Археологічному з'їзду [79, арк. 5]. «Звіт» (1898) про перший рік роботи свого музею барон Ф. Р. Штейнгель позначив присвятою ХІ Археологічному з'їзду [105, арк. 3]. Останній випуск «Альбому старожитностей Церковно-археологічного музею» (1915) вийшов з присвятою

Флавіану, до 75-ї річниці Митрополита Київського і Галицького [57, арк. 2]. Робота Е. Р. Штерна «Дві аттичні вази старого червонофігурного стилю» (1900) вийшла з присвятою міністру народної освіти О. М. Шварцу в рік присудження йому звання заслуженого професора Московського університету [130, арк. 1].

Ще один спосіб залучення читачів до музейного видання – *приурочення* його певній події. Такий випуск робив книгу або брошуру актуальною, так би мовити, «до місця і часу». Читач, в свою чергу, долучався до цього акту через книгу. Зазвичай приурочення відображались в титулі видання і, на відміну від посвят, позначались на загальному змісті твору. До таких робіт слід віднести каталоги та путівники виставок, що діяли при Археологічних з'їздах [72; 73; 74; 121].

Певною мірою виявлення «своєї» читацької аудиторії досягалося озвученням *мети* і *мотивів* укладання твору. Такий прийом демонстрував здатність авторів та видавців бачити потреби суспільства в цілому і певних груп населення зокрема. Наприклад, К. М. Мельник повідомила, що каталог укладено з приводу продажу колекції О. М. Поля. Це означало, що книга розрахована на колекціонерів і мала зацікавити, перед усім, саме цю категорію читачів [79, арк. 1]. Вступні слова С. К. Кульжинського налаштовують читача на науковий інтерес, а не банальний перегляд кольорових ілюстрацій писанок, адже автор ставив перед собою мету створити «довідкову книгу», «толковий» (тлумачний) каталог [96, с. 3, 4]. Видавці «Альбомів старожитностей Церковно-археологічного музею» (1915) переслідували мету музеєзнавчого характеру: «показати <...>, що складає характеристичну особливість цього Музею порівняно з паралельними йому російськими археологічними установами», а також продемонструвати історичний розвиток «мистецтва світського та церковного, особливо на півдні Росії» [57, с. 2]. Указаний порівняльний аналіз могла зробити людина наукового мислення, обізнана в питаннях історії релігії, ознайомена зі станом музейної справи. На такого читача, очевидно, і були розраховані «Альбоми». На фоні «елітарних» адресатів відрізняється серія альбомів «Українська народна творчість» (1912, 1913), покликана надати

допомогу місцевим кустарям у розвитку смаку, орієнтуючи їх на зразки музейних колекцій [126, с. 3 – 4, 25].

Сприяв читацькій відданості ще один прийом – *звернення до аудиторії*, спонукання на *зворотній зв'язок*. Наприклад, К. М. Мельник назвала установу, до якої могли звернутися бажаючі купити щось із описаної нею колекції [79, арк. 1]. Ф. Р. Штейнгель заохотив читачів висловити зауваження та побажання стосовно програми діяльності його музею [105, с. VII]. Тим часом С. К. Кульжинський запросив читачів надсилати на адресу музею зразки писанок (предметом або у знімках) для продовження комплектування тематичної колекції Лубенського музею [96, с. 28, 29].

Формуванню читацької аудиторії сприяло *повідомлення про видавничу діяльність музею*. Так, в «Історичних діячах Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1883, 1885) В. О. Бец окреслив масштабну програму, яка передбачала презентацію колекції В. В. Тарновського трьома тематичними блоками [71, с. III – IV, 118]. Так само М. І. Петров в «Альбомі старожитностей» (1915) розкрив зміст уже випущених Церковно-археологічним музеєм видань та ознайомив з планами на майбутнє [57, с. 1 – 2]. Аналогічний прийом застосували видавці альбому «Українська народна творчість» (1912), повідомивши про уже надруковані та підготовлені до друку альбоми цієї серії [126, с. 2, 25]. Інтерес до своєї музеографічної діяльності підтримували К. М. Мельник та С. К. Кульжинський, які повідомили про підготовку описів тих частин колекцій, що не увійшли у перші видання [79, с. V; 96, с. 5, 140].

Варто відзначити, що далеко не усі проєкти були реалізовані. Проте беззаперечним є те, що використання таких прийомів як: присвята і приурочення, озвучення мети і мотивів, звернення до читача та повідомлення – являли собою не тільки елемент публіцистичного етикету, а й тактичний хід, націлений на подовження «життя» видання, привернення уваги до музею, його видавничої діяльності та поліграфічної продукції. Для сучасного дослідника такі елементи твору демонструють налаштованість музеографів щомога повно атрибутувати збірку та увести до наукового обігу усі наявні в музеях пам'ятки.

Специфікою більшості музейних видань є наявність *ілюстративних матеріалів*, адже основне призначення музеографії не тільки розповісти про музей, а й показати його через книгу. Залишаючи поза увагою стильові особливості «еклектичної книги» другої половини XIX – початку XX ст., відзначимо лише, що українські музейні видання демонструють нові тенденції книжкового дизайну, такі як: підсилений вплив ілюстративної частини (її не просто стає більше, а текст і уся типографіка книги підкорюється ілюстрації); укладання на одній площині одночасно кількох шрифтів різних за типом, кеглем, щільністю та кольором; втрата строгої ієрархії у застосуванні елементів декору (заставок, віньєток, кінцівок) [327, с. 87 – 125]. З такої точки зору музейна книга виступає багатим джерелом інформації для тих, хто вивчає історію книжкового мистецтва [585; 590]. В даному дослідженні музеографічна ілюстрація проаналізована в контексті джерелознавчих студій.

Варто відзначити, що переважна більшість каталогів, альбомів, описів, монопублікацій другої половини XIX – початку XX ст. оснащені фотографічним відображенням предметів археологічних колекцій та старожитностей. Лідером показу виступають артефакти найдавніших часів, матеріальна культура слов'ян, вироби періоду Київської Русі. Названий хронологічний діапазон окремими томами проілюстрований в шістьох альбомах «Старожитності Придніпров'я» (1899, 1900, 1901, 1902, 1907) колекції Ханенків [63; 64; 65; 66; 67; 68]. Пріоритет найдавнішим часам відданий у «Каталозі колекції старожитностей О. М. Поля» (1893): із 14-ти таблиць кам'яній добі, епосі бронзи, культури скіфів, грецьким колоніям відведено 11 таблиць; слов'янам та княжому періоду – 3 таблиці; доба козацтва, хоч і описана в каталозі, ілюстрацією не представлена [79]. Фототипії предметів музейних колекцій та рисунки типажів Київської Русі супроводжують дослідження Л. М. Кудь «Вбрання та прикраси давньоруської жінки» (1914) [93].

Предмети XIV – XVIII ст. займають порівняно менший сегмент музеографічної ілюстрації. Так, предмети культу в двох випусках альбомів «Старожитності Руські» (1899, 1900) Б. І. та В. М. Ханенків розміщені у 32

таблицях, з яких 23 відведено дрібній металевій пластиці XI – XIV ст. і лише 9 предметам XV – XVIII ст. [69; 70]. Натомість, в останньому випуску «Альбому старожитностей Церковно-археологічного музею» (1915) предмети релігійної тематики «литовсько-руського» та «польсько-малоруського» періодів зайняли дещо більшу частину альбому – 23 таблиці із наявних 40, в той час як артефакти раннього слов'янського часу та періоду Київської Русі подані в 10 таблицях, а найдавнішим часам відведено лише 7 таблиць [57]. Найширший тематичний асортимент предметів зазначеного періоду представлений у «Каталозі українських старожитностей В. В. Тарновського» (1898), де з 16 таблиць 14 присвячені козацькій добі [82].

Такого роду музеографічна ілюстрація привернула увагу перших фахових читачів музейних видань. Зауваження стосувалися підбору ілюстрацій, їх компонування та якості виконання. Наприклад, незадоволення викликав далекий від автентичності ілюстративний матеріал «Історичних діячів Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» [286; 533]. Натомість у «Старожитностях Придніпров'я» незручним виявилось розпорошення артефактів з одного археологічного комплексу по різних таблицях, що позбавляло «враження цілісності»; нечіткими вийшли зображення предметів з високим рельєфом, стосовно яких було рекомендовано «заступити фототипічний спосіб репродукції рисунками» [230].

Для сучасного дослідника такі ілюстрації дають уявлення про фонд певного музею, унаочнюють пріоритети колекціонування, демонструють способи типологізації збірки, візуалізують підходи до періодизації історії. З точки зору становлення музейного джерелознавства, такі ілюстрації відображають відсутність розуміння цілісної подачі матеріалів одного комплексу та подекуди розмите розуміння різниці між оригінальним твором та реплікою.

Багатим джерельним ресурсом володіють видання, які презентують предмети етнографічних колекцій. Тут, окрім очевидного джерельного ресурсу ілюстрацій власне етнографічних об'єктів, знаходимо інформацію, так би

мовити, «прихованого» характеру – повідомлення про художників-ілюстраторів, що є рідкісним явищем для книг другої половини XIX – початку XX ст. Так, наприклад, в «Описі колекції народних писанок» (1899) повідомлено, що зображення пасхальних яєць були «перезняті в фарбах самим точним і найстараннішим чином зі збереженням усіх індивідуальних особливостей роботи різних майстринь» художником Ходорковським з м. Лубни [96, с. 25].

Так само перший випуск «Українських візерунків XVIII віку» (1908) відкриває ім'я ілюстратора Ю. Ю. Павловича [128]. Відомо, що не весь ранній творчий спадок художника дійшов до нашого часу [189; 511; 512; 515]. Тож, 1-й випуск альбому, на сторінках якого Ю. Ю. Павлович показав себе чудовим майстром пензля, здатним закріпити і передати на папері усі нюанси роботи вишивальниці, – важливе джерело вивчення його творчості [598, с. 295 – 296].

Другий випуск цієї ж серії альбомів подає ексклюзивну інформацією про колекційну діяльність О. С. Рахманової. Біографічні відомості про неї вельми скупи і мало тиражовані, зазвичай обмежуються тим, що вона донька декабриста С. Г. Волконського та М. М. Волконської, і ще кількома відомостями з її приватного життя [170; 272; 273; 553]. Між тим, в альбомі представлено зразки вишивки двох підризників XVIII ст. з її колекції [129, табл. V – VI]. Тож, 2-й випуск «Українських візерунків» (1912) – поки що єдине джерело, яке висвітлює музеальність О. С. Рахманової [598, с. 297 – 298].

Отже, навіть абсолютно ілюстроване музеографічне видання додає нових барв до «колективного портрету» збирачів та охоронців матеріальної і нематеріальної культурної спадщини України. З точки зору становлення музейного джерелознавства, кольорові альбоми демонструють увагу музеографів не тільки до предмета в цілому, а й до дрібних деталей пам'ятки, в яких закладено регіональні особливості стилю народного виробу.

Рідкісним явищем в музейній книзі другої половини XIX – початку XX ст. є зображення експозицій. Такі ілюстрації демонструють первинні підходи до облаштування експозиційних приміщень, проявляють традиційні та новаторські прийоми презентації колекції. Наприклад, фотографія експозиційної кімнати у

«Звіті» музею Ф. Р. Штейнгеля (1898) демонструє зародки ансамблевого методу побудови експозиції [105, с. 62]. Тим часом, на обкладинці брошури «Каталог предметів малоросійської старовини та рідкостей» (1893) представлено музейний натюрморт – своєрідний Vanitas, побудований із портрета Тараса Шевченка пензля І. Ю. Рєпіна, посмертної маски та меморіальних речей поета з колекції В. В. Тарновського [81].

З точки зору становлення музейного джерелознавства, такі ілюстрації демонструють досягнення музеографами не тільки наукових, а й атрактивних характеристик музейних пам'яток.

Незначний сегмент музеографічної ілюстрації становить зображення пленерних об'єктів. Наприклад, в альбомі «Українська народна творчість. Різьблення по дереву» (1912) [126] та в «Короткому вказівнику» (1916) музею ОТІС [92] показані будівлі музеїв. Очевидно, така «утилітарна» фотографія давала орієнтир, показувала де знаходиться музей і як він виглядає зовні.

До цього ж типу музеографічної ілюстрації віднесемо фотографії місць археологічних досліджень, схеми і креслення з журналів розкопок, фотографії розкопів та поховань в альбомах «Старожитності Придніпров'я» (1899, 1900, 1901, 1902, 1907) [64, с. 1, 5, 8; 66, с. 6, 7, 13]. Ці ілюстрації роз'яснювали наведені у тексті факти. Саме тому вони подані на сторінках поруч із текстовим набором.

Зроблені на пленері світлини розмістив у «Каталозі Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля. Археологія та етнографія» (1905) В. О. Бабенко, упорядник другої частини видання. Сюжетні фотографії демонструють народний костюм не манекенами, а на реальних мешканцях Півдня України; знаряддя праці не самі по собі, а в дії (косовиця, обмолот зерна, ловля риби, на пасіці, добича вугілля, вибійка шкір, валяння хутра, робота гончара та бондаря); особливості народної архітектури – моделями та пейзажними фотографіями [75, с. 193 – 287].

З точки зору становлення музейного джерелознавства, публікація пленерних та сюжетних фотографії свідчить про усвідомлення музеографами

того факту, що потрапляючи до музейної колекції виріб або твір мистецтва втрачає свої первинні функції, перетворюється на пам'ятку і тепер несе інформацію про минуле відірвано від реальності. Джерельна цінність таких ілюстрацій в тому, що вони зафіксували артефакти в їх первинному значенні (утилітарному, поховальному, сакральному, естетичному), зберігаючи таким чином інформацію про предмет в історичному контексті.

Стосовно оформлення музейної книги, важливо зауважити, що наукова інтерпретація музеографічної ілюстрації ускладнена двома факторами. По-перше, її суб'єктивною природою: фотограф / художник обирає той ракурс об'єкту, який вважав більш вдалим. Відповідно, фіксації були піддані не усі сторони предмету або твору. По-друге, об'єктивний чинник: можливості типографського друку певною мірою спотворювали зображення, передача кольору втрачалась (виключення становлять кольорові альбоми). Тож, інформативний фактаж книжкової ілюстрації має бути збалансований залученням джерел іншого типу.

Підсумовуючи зазначимо, що музейна книга другої половини XIX – початку XX ст. несе на собі яскравий відбиток естетики, технологій, інтелектуальних тенденцій свого часу. З точки зору техніки оформлення, їй притаманні стильові характеристики «еклектичної книги» – демократичність застосування шрифтів, декоративних елементів, фотографій, рисунків. Проте, сміливість книжкового дизайну не завадила видавцям створити музейну книгу такою, як треба – форма не затьмарила зміст, демонстрація предметів колекцій логічно доповнила текстові матеріали.

Редакційно-контролюючий етап.

В Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. бажання донести власну думку через публікацію, поділитися зібраними і збереженими скарбами, показати своє «дітище» світу – натикалося на перепони ідеологічного контролю. В зв'язку із цим, враховуючи основні тенденції цензурного законодавства, видавничий етап розглянуто за трьома періодами: 1863 – 1905 рр.; 1905 – 1914 рр.; 1914 – 1917 рр.

Варто відзначити, що розвиток законодавчих ініціатив відносно друку та діяльність цензурних органів Російської імперії, ґрунтовно досліджені як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Важливим внеском у розробці даного питання є роботи Н. Г. Патрушевої. В її доробку участь у колективній роботі [328; 329] та індивідуальні публікації [448; 449], в яких авторка демонструє розвиток законодавчого процесу, наводить багато деталей приватного та загальнодержавного масштабу, подає окремі факти роботи цензурних органів, типографій та видавництв Російської імперії, в тому числі тих, що діяли в Україні. Розвиток видавничої справи під пресом законодавства власне на українському ґрунті представлений в роботах О. І. Міллера [391], В. Е. Савчинського [483; 484; 485]. У фокусі уваги цих дослідників – процес створення, а також практичне застосування на теренах України так званих «Валуєвського циркуляру» (1863) та Емського указу (1876). Автори розглянули українське книговидавництво в контексті розвитку українофільського руху. Цінними є уточнення та розвіяння міфів щодо «Валуєвського циркуляру», проведені Т. Г. Таїровою-Яковлевою [534]. Дослідження розвитку цензурної практики та діяльності цензурних установ в Україні проведені О. Ю. Кириєнком і втілені у ряді праць автора [318; 319; 320]. Робота київських типографів у вирії політичних та законодавчих змін висвітлена в монографії С. С. Петрова «Книжкова справа в Києві. 1861 – 1917» [451].

Наукові розвідки названих авторів використані в частинах опису загальної цензурної ситуації. Підкорення цензурним вимогам українських музейних видань досліджено на підставі аналізу службового апарату книг (до уваги взято цензурні відмітки на перших аркушах книжкового блоку після або до авантитулу / титулу) та із залученням архівних матеріалів.

1863 – 1905 рр. Законодавчий процес щодо друку та типографської діяльності в Російській імперії в зазначений час проходив під впливом політичних змін як внутрішнього так і зовнішнього рівнів. В залежності від ситуації суворість законів, інструкцій, циркулярів то відхилялась у бік лібералізму, то тримала консервативний status quo, то впадала у режим репресій.

Ключовим моментом можна назвати прийняття 6 квітня 1865 р. Закону «Про дарування певних полегшень і зручностей вітчизняному друку», ініціатором і творцем якого був голова міністерства внутрішніх справ – П. О. Валуєв. За цими правилами, названими «тимчасовими», поруч із попереджувальною цензурою (розгляд творів у рукописах), вводилась каральна цензура – роботу слід було надавати цензурі після її видрукування, однак за кілька днів до дня виходу у світ, заборона випуску мала супроводжуватись рішенням суду. Нововведення стосувались певної категорії видань *столичного друку*, а саме: періодичних видань, якщо вони мали дозвіл на діяльність від міністра внутрішніх справ; оригінальних творів об'ємом не менше 10 друкованих аркушів; перекладів об'ємом не менше 20 аркушів. Повсюди від попереджувальної цензури звільнялись лише державні та наукові видання, а також публікація карт, планів, мап [448, с. 14]. Між тим, крок на зустріч більшої свободи друку протримався недовго. Активізація політичних рухів змусила уряд протягом 1870-х рр. суттєво урізати свободи даровані «Тимчасовими правилами» 1865 р. [328, с. 32 – 34; 449, с. 73 – 75]. Так, за проектом уставу комісії, яка діяла протягом листопада 1869 – листопада 1871 рр. під головуванням очільника II-го відділення імператорської канцелярії, князя С. М. Урусова – пропонувалось збільшити термін розгляду творів цензорами з 3 до 4 днів; при цьому непідвладний попереджувальній цензурі об'єм оригінальних творів залишався без змін. Однак, уже 1872 р. ситуація змінилася. Головне управління зі справ друку зауважило на збільшені книг «шкідливого» змісту саме через часткову відміну попереджувальної цензури та вимогу мотивованого судового рішення у випадку заборони випуску. Тож, 7 червня 1872 р. був прийнятий новий закон, за яким міністр внутрішніх справ мав право забороняти вихід у світ книжок-шкідників, при цьому процесуальні справи з таких приводів передавались від суду до Комітету міністрів, а термін аналізу твору цензором збільшувався до 7 днів. Під впливом активної позиції літераторів та типографів, у 1881 р. П. О. Валуєв розробив черговий устав, який залишав у дії дві форми цензури: попереджувальну і каральну (остання – для

столиці та тих міст, де правила друку були згармонізовані із правилами судової реформи). Щодо оригінальних творів – новий устав знижував об'єм «каральної» книги з 10 до 5 друкованих аркушів [449, с. 68 – 69, 77 – 78, 83]. Уведенню в дію цього закону завадило царевбивство 1 березня 1881 р. Уряд перейшов до активних репресій в усіх напрямках. В сфері друку контрреформа в основному торкнулась оперативних на події періодичних видань [329, с. 30 – 31].

В цей час в українських губерніях Російської імперії в цілому зберігалась *попереджувальна цензура*. Внаслідок реформи 1865 р. в двох найбільших містах, Києві та Одесі, діяли установи внутрішньої та іноземної цензури. В зв'язку із кількісним ростом друкованої продукції та збільшенням обсягу роботи цензорів, у 1886 р. була організована Канцелярія Харківського окремого цензора, а у 1903 р. – Канцелярія Катеринославського окремого цензора [320, с. 450].

Крім суто процедурних вимог для українських авторів діяли додаткові перепон, які стосувались мови творів – так звані «Валуєвський циркуляр» (1863) та «Емський указ» (1876). Перший брав під контроль «книжки для народу, що видаються на малоросійському нарiччю»; випуск книг релігійного та учбового змісту призупиняв «до вирішення даного питання»; фольклор та твори високої літератури можна було друкувати українською мовою [534, с. 57 – 58]. Другий – прицілився на усе видавництво українською мовою, включаючи заборону текстів до нот. Щоправда, дозволялось друкувати українською мовою твори художньої літератури та *оприлюднювати історичні пам'ятки* (останнє має відношення до музеографії), однак, рішення приймалось у кожному конкретному випадку індивідуально і тільки з дозволу Головного управління у справах друку [391, с. 201 – 202, 279 – 280]. В зв'язку із цим відзначимо, що українські музеографи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. обирали для публікацій мову, з якою апріорі не було б проблем – російську. Щодо тематики і тональності українських музеографічних творів цього періоду – в цілому вони витримані у нейтральних ідеологічних фарбах, проходять повз незручних тем,

носять виключно науково-популярний характер [597, с. 22].

Як «почувала» себе українська музеографія в зазначений цензурний період? Огляд *публікації приватних колекцій* показав, що музеографічні твори українського походження протягом другої половини ХІХ ст. і до 1905 р. проходили цензуру за місцем друку. Так, київська цензура дозволила випуск каталогів колекцій В. В. Тарновського (1885, 1893, 1989) [71; 81; 82], О. М. Поля (1893) [79], альбомів старожитностей подружжя Ханенків (1899 – 1902) [63; 64; 65; 66; 67; 69; 70]. В той же час «Звіт» (1898) Городецького музею Ф. Р. Штейнгеля проходив цензуру у Варшаві, де також діяв комітет внутрішньої та іноземної цензури Російської імперії [105].

Серед публікацій приватних українських музейних збірок виділимо «Опис колекції народних писанок» (1899) Лубенського музею К. М. Скаржинської, надрукований у Москві. Очевидно, власниця скористалась «Тимчасовими правилами» 1865 р. Твір пройшов перевірку в столиці після виходу із друкарні, без попереджувальної цензури. Тому, на відміну від усіх вище названих видань, книга не містить цензурної відмітки [96].

Інший шлях до читача проходили *видання наукових товариств, академій, університетів*. Як уже зазначалося, Законом «Про дарування певних полегшень і зручностей вітчизняному друку» (1865) і наступними постановами, видання університетів могли не проходити попереджувальну цензуру навіть у провінції. Ці функції виконував сам університет [451, с. 97]. Тож, в «Описах монет та медалей» нумізматичного музею університету св. Володимира (1896, 1900) [97; 98] та у каталозі виставки ХІ-го Археологічного з'їзду (1899) [73], яка була організована в стінах цього ж університету, – знаходимо візи Ради або ректора науково-освітнього закладу.

В той же час, інший музеографічний твір професорів університету В. Б. Антоновича і В. О. Беца, «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1883, 1885), хоч і був оприлюднений університетською типографією, пройшов етап попередньої цензури поза стін закладу [71]. Припускаємо, що українофільський зміст тексту та ілюстративний

матеріал, заснований на приватній колекції В. В. Тарновського, спонукав музеографів надати сигнальний варіант у відповідні органи чисто з комерційних причин – бажання мати впевненість, що видання не буде зняте з продажу і витрачені на його виготовлення кошти не підуть за вітром.

Цей музеографічний проєкт дійсно можна віднести до робіт ризикованого ґатунку. Тут взятися за червоний олівець могло спонукати усе. *Тема*: козацький період – дволикий з точки зору лояльності до Московії; явна демонстрація власне української історії. *Ілюстрації* – портрети, що створюють шляхетний образ України. *Текст*, в якому у канву історичних розповідей вдало вписані уривки з народних дум українською мовою, а слово «Україна» поза конкуренції прописане частіше ніж «південно-російський край», «Південно-Західна Росія», «південно-російські землі», «Новоросійський край», «Малоросія». Враховуючи висновки Н. М. Яковенко про те, що на кінець XIX – початок XX ст. пальму першості в остаточному погодженні імені батьківщини в українському випадку отримала назва «Україна» [619, с. 9], а також беручи до уваги твердження Т. Г. Таїрової-Яковлевої стосовно того, що слово «український» не було словом *pop grata* в Російській імперії, а з середини XIX ст. в офіційних кругах Російської імперії воно було достатньо вживаним у літературно-видавничій сфері (що правда частіше у версії «українофільство») [534, с. 58 – 59] – все ж, варто не забувати, що «Історичні діячі» (1883, 1885) вийшли у світ в період сплеску політичної реакції, спричиненою царевбивством 1881 р., в роки розквіту національного гноблення та російського шовінізму [319, с. 87 – 88; 328, с. 8 – 10, 32 – 36].

Прискіпливість цензорів могла викликати *персона автора тексту* – В. Б. Антоновича – хоч і поміркованого, однак все ж таки відомого українофіла; така ж репутація члена Старої Громади Л. В. Ільницького – *власника крамниці*, зі складу якої проводилась реалізація цієї книги та інших видань, в тому числі українською мовою [391, с. 185, 217, 240]. Настороженість могла викликати *персона власника колекції* – В. В. Тарновського – відвертого фаната всього українського, готового обміняти твори мистецтва неукраїнської тематики на

«ложку Мазепи» або «келих Богдана Хмельницького» [507, с. 283]; до того ж протягом листопада 1884 – жовтня 1885 рр. перебуваючого під слідством через виявлені недоліки в його діяльності як очільника дворянства Чернігівської губернії [377, с. 18]. Існує припущення, що вихід «Історичних діячів» став приводом до звинувачення *видавця*, В. О. Беца, у «малоросійському сепаратизмі», що стало підставою його звільнення з посади завідувача кафедри [412, с. 265].

При великому бажанні, в усіх цих нюансах можна було б углядіти крамолу. Однак, цензура повела себе поблажливо – О. В. Бец отримав дозвіл на ілюстративну та текстову частини видання, що красномовно демонструють матеріали Центрального державного історичного архіву України в місті Київ. Так, «Журнал для запису книг та рукописів, що надходять на попереджувальну цензуру за 1883 рік» містить відмітку про те, що 25 січня на розгляд цензора В. О. Бец передав сім друкованих портретів Богдана Хмельницького, чотири факсиміле підписів гетьманів та обгортку до книги, а дозвіл на їх друк отримав *в цей же день*, що засвідчив власним підписом. Згідно із «Журналом для записів» 1885 р., 109-сторінкова «друкована брошура» надійшла до цензурного комітету 9 березня; дозвіл був отриманий *8 березня* (очевидно це описка) [2; 3].

Які ж обставини сприяли безпроблемному виходу «Історичних діячів»? Припускаємо, що позитивну роль у цьому відіграли кілька обставин. Статус та заслуги В. В. Тарновського (саме у 1883 р. він був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеню [377, с. 19]). Вельми розтиражованою є версія, що проходити цензурні перипетії В. В. Тарновському допомагав його родинний зв'язок із членом ради Головного управління у справах друку Російської імперії В. М. Юзефовичем, який, за досвідом Д. І. Яворницького, був «людиною, а не твариною, як більшість цензорської братії» [52, с. 180]. Можливо, вплинула репутація професорів В. О. Беца та В. Б. Антоновича як вчених із мировим ім'ям. Фльору «благонадійності» могла додати персона графа Г. О. Милорадовича, також долученого до виходу у світ «Історичних діячів» [412, с. 269]. Свою роль відіграла та обставина, що видання подавалось до

цензури від університету, як це видно із архівної справи 1885 р. [3]. А можливо, такого роду «поблажливість» пояснюється хаотичністю, інертністю, небезкорисливістю роботи цензурних органів, на що указують сучасні дослідження цензурної практики в Російській імперії [320, с. 450; 391, с. 248 – 259; 483; 484, с. 71; 485, с. 53 – 54; 534, с. 58 – 59].

Щодо музейних видань інших навчальних закладів України, звернемо увагу на музейні публікації Київської духовної академії. Видавці скористалися правом не подавати зовнішньому цензору видання Церковно-археологічного музею, що діяв при КДА. Так, «Описи рукописів» (1875 – 1879) музейної збірки не потребували віз, оскільки являли собою окремі відбитки із раніше оприлюдненого матеріалу в «Працях Київської духовної академії» (уже були поступово опубліковані у випусках за 1874 і 1875 рр.) [100; 101; 102]. Випущений у 1897 р. «Вказівник» по музею вийшов за візою Ради академії та її ректора [124]. «Описи рукописних збірок, що знаходяться у місті Києві» (виходили з перервами протягом 1891 – 1904) мали, так би мовити, потрійний рівень захисту від попереджувальної цензури: були надруковані у Москві, вийшли зі стін університету, являли собою окремі відбитки із публікацій у «Читаннях в Імператорському товаристві історії та старожитностей при Московському університеті» [115; 116; 117].

Очевидно, за вибором видавців проходили цензуру видання музею ОТІС. Наприклад, Одеська цензура протягом 1867 – 1900 рр. дозволила вихід у світ «Коротких вказівників» [83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90] та «Каталогів» (1881, 1888) [77; 78]; тим часом невеличка брошура Е. Р. Штерна «Дві аттичні вази строгого червонофігурного стилю, що зберігаються в Одеському музеї» (1900) вийшла за візою віце-президента ОТІС О. Л. Бертъє-Делагарда і секретаря О. І. Маркевича [130]. В даному випадку зіграло значення те, що путівник – оригінальний твір, розрахований на широке коло читачів; а робота Е. Р. Штерна – відтиск раніше надрукованого твору на сторінках «Записок» ОТІС, із уже заробленим кредитом довіри.

Аналіз матеріальної структури музейних видань цього періоду показав,

що, за середнім розрахунком, більшість із них займали 2 – 27 типографських аркушів тексту та 6 – 10 аркушів для ілюстрацій, розташованих з одного боку аркуша (Додаток 3). Це означало, що музеографічні роботи мали б розглядатись цензорами в короткий строк. Стосовно деяких видань маємо можливість вирахувати час, затрачений на проходження цензури. Наприклад, відомо, що В. В. Тарновський і М. Ф. Біляшівський остаточно оформили тексти «Каталогу українських старожитностей» в грудні 1898 р., а цензурний дозвіл отримали 13 січня 1899 р. [82, с. 88]. Ф. Р. Штейнгель та М. Ф. Біляшівський склали тексти до «Звіту» музею у грудні 1897 р., а отримали дозвіл цензури 23 січня 1898 р. [105, с. II, VII]. «Каталог карт, планів, креслень та рисунків» музею ОТІС завершений О. Л. Бертє-Делагардом 17 квітня 1888 р., а дозвіл на друк отримав 16 травня цього ж року [78, с. III]. З листа укладачки першого розділу «Каталогу Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля. Археологія та етнографія» А. А. Скриленко до Д. І. Яворницького видно, що вона відправила підготовлену роботу до цензурного комітету 23 липня 1905 р. [39]; на уже друкованому виданні віза цензора проставлена 30 липня 1905 р. [75]. Тобто, робота цензорів музейних видань займала близько місяця – півтора, а то й кілька днів. З огляду на те, що законодавство передбачало максимальний семиденний строк роботи цензора, названі терміни перевищували встановлену норму (за виключенням «Історичних діячів», які отримали дозвіл в день подачі на огляд цензору, про що йшлося вище). Між тим, тогочасні реалії показують, що очікування музеографів не можна назвати критично довгими. Наприклад, в листі до Д. І. Яворницького М. О. Міллер писав (1904): «Звичайно, менше 2 – 3 місяців не держать а частіше бува – що довше» [26].

І все ж, прискіпливе ставлення до українського наукового продукту не обійшло боком музейне видавництво. Проблеми з випуском «Каталогу колекцій старожитностей» та «Каталогу друкованих книг» зі збірки В. В. Тарновського, упорядкованих подружжям Грінченків, певною мірою були спричинені насторожено-негативним ставленням до їх інтенсивної національно-культурницької діяльності. Інтриги з боку українофобської групи чиновників

зумовили звільнення Б. Д. Грінченка з посади секретаря Чернігівської земської управи у 1899 р., а М. М. Грінченко не була затверджена на посаді завідувачки музеєм [290, с. 128 – 130; 331, с. 52 – 53, 74, 77]. «Каталог музею українських старожитностей В. В. Тарновського» таки побачив світ у 1900 р. [80]. Проте, надіслані Д. І. Яворницькому листи свідчать що процес тривав майже рік, поки твір «уже впливе» та «вирне з виру друкарсько-цензурного» [19; 20; 21]. «Каталог друкованих книг», підготовлений М. М. Грінченко, так і залишався у рукописі аж до його репринтного видання у 2018 р. [138; 139].

1905 – 1914 роки позначені переходом від попереджувальної до каральної цензури для усіх видів видань по всій території Російської імперії. На тлі розростання революційної ситуації 1905 р., запрацювали комісії, посипалися укази, направлені на «ліквідацію надмірностей та утиснень» друкованого слова. Певний колапс на цьому ґрунті стався після оприлюднення 17 жовтня 1905 р. Маніфесту Миколи II. Слово імператора проголошувало свободу друку, однак додані до нього роз'яснення повідомляли, що до виходу нового цензурного законодавства усі попередні положення про друк залишаються в силі. Друкарі зрозуміли ситуацію по-своєму. Уже 22 жовтня столичні та деякі провінційні, в тому числі одеські, газети вийшли без цензури. Частина місцевої адміністрації також надала перевагу Маніфесту царя і вважала цензуру ліквідованою. Невдовзі ситуація була урегульована «Тимчасовими правилами про періодичний друк» від 24 листопада 1905 р. Не заглиблюючись у процес налагодження цензурного законодавства щодо преси, звернемо увагу на розвиток законодавства щодо неперіодичних видань, якому підкорявся вихід музейних творів. Важливим документом є «Тимчасові правила для непочасового друку», прийняті 26 квітня 1906 р. Згідно із цим указом: відмінялась попереджувальна внутрішня і духовна цензура; видання об'ємом менше 1 друкованого аркуша могли вийти у світ через 2 дні після надання їх цензурі; видання від 1 до 5 друкованих аркушів – через 7 днів, видання більше 5 друкованих аркушів – цензор розглядав в день виходу з типографії; уводилась відповідальність по суду; виключалось з обігу слово «цензура» (цензурні

комітети від нині називались «комітети у справах друку», цензори перейменовувались у «членів комітетів зі справ друку») [329, с. 36 – 41].

Ожило й українське друковане слово. В Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі почали виходити україномовні газети та журнали, серед них й «Київська старовина», яка з 1906 р. до 1907 р. стала називатись «Україна». Що правда, період «відлиги» протримався не довго. Спад революційної активності та одночасний підйом імперського тиску у 1907 р. позначились на роботі українських «просвіт», культурницька активність яких відзначалась, серед іншого, й музеальною діяльністю. Особлива увага уряду була приділена боротьбі з «українофільством». Протягом 1907 – 1911 рр., власне до вбивства ініціатора жорсткого реагування – міністра внутрішніх справ П. А. Столипіна, під цензурну заборону потрапив не тільки друк українською мовою, а й саме уживання слів «Україна», «український» [492, с. 277 – 280].

Нове зростання політичної активності у 1912 р. черговий раз підняло «на багнети» проблему свободи слова. Під тиском незадоволення представників політичних партій, літераторів, друкарів і типографів, 26 квітня 1914 р. комісія, що працювала при Думі, прийняла більш-менш ліберальний проєкт закону (порівняно з озвученими пропозиціями). Стосовно книг цим законом встановлювався контрольний строк їх розгляду: твори об'ємом менше 2 друкованих аркушів цензор мав розглянути протягом 1 доби, а книги більшого об'єму надавались цензурі одночасно з виходом у світ. Утвердженню цього закону завадила Перша світова війна [329, с. 44 – 45].

В фарватері названих законодавчих змін вийшов ряд музейних видань української тематики: третій випуск «Описів монет та медалей» нумізматичного музею університету св. Володимира (1906) [99]; шостий випуск «Старожитностей Придніпров'я» (1907) [68]; доповнений новими пам'ятками випуск каталогу Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля (1910) [76]; черговий «Короткий вказівник» (1908) [91] та брошура Е. Р. Штерна «Декілька античних бронз з колекції Одеського музею» (1911) [131]; два випуски альбомів «Українські візерунки XVIII століття» (1909, 1912) [128; 129];

серія «Українська народна творчість» (1912, 1913) [125; 126; 127]. Активізувалась видавнича робота Київського міського музею, який випустив кілька брошур: «Освячення та відкриття Київського художньо-промислового та наукового музею» (1905), каталог «Виставка артистичних творів Т. Шевченка» (1911), звіти за 1910 – 1915 рр. [108; 216, с. 5], «Програма відділу “Старий Київ”» (1912) [118], «Короткий вказівник предметів. Відділ археологія» (1913) [104]. Ряд звітів випустив Природничо-історичний музей Таврійського Губернського земства (1906, 1907, 1908, 1914) [112, с. 1; 113].

Названі книги і брошури проходили перевірку в уже надрукованому вигляді. Саме тому вони не містять цензурних відміток на передніх аркушах книжного блоку і слово «цензура» в них не фігурує. До того ж, очевидним є курс музеїв на випуск видань невеликого об'єму, чому сприяло зменшення терміну розгляду творів малого об'єму.

Слід зазначити, що 1905 – 1914 рр. відзначаються кількісним сплеском музейного видавництва. Так, за нашими підрахунками, якщо протягом 1863 – 1904 рр., було випущено 97 видань, то протягом 1905 – 1914 рр. вийшли друком 61 музейний твір. Тобто, інтенсивність випуску музеографічної продукції зросла з 2 – 3 видань на рік до 6 – 7 видань протягом року (Додаток 2).

1914 – 1917 роки. Війна внесла корективи в усі сфери життя. Щодо випуску друкованої продукції почало діяти «Тимчасове положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. та ряд інших постанов, якими оголошувалась турбота про нерозповсюдження державної таємниці в інтересах імперії. В районах бойових дій вводилась повна військова цензура. Нею передбачався попередній перегляд усіх творів друку, ілюстрацій, конспектів публічних доповідей, поштових відправлень і телеграм. Поза районів бойових дій проводилась часткова військова цензура. Наприклад, *військовій цензурі не підлягали усі видання академій та університетів.* Між тим, в ході розвитку воєнних дій «положення» корегувалось. Уже в березні 1916 р. військова цензура встановлювалась по всій території Російської імперії в повному

обсязі [329, с. 45 – 46].

На території України в цей час діяла розгалужена система цензури, яка охоплювала великі населені пункти, основні місця дислокації армійських частин, вузли сполучення. Місцеві пункти проведення цензури підпорядковувались: військово-цензурному відділу при штабі Київського військового округу, військовій-цензурній комісії при штабі Одеського військового округу, відділам штабів армій Південно-Західного фронту [320, с. 451].

В період буремних подій міжнародного масштабу побачили світ декілька музейних творів. Без візи військової цензури встигли вийти видання вищих учбових закладів Києва: другий випуск «Збірника Археологічного музею Вищих жіночих курсів» (1914), курси діяли при університеті св. Володимира [93] та об'єднані одним томом четвертий і п'ятий випуски «Альбому старожитностей Церковно-археологічного музею», що діяв при КДА (1915) [57]. Без дозволу цензора вийшли «Звіти» Київського міського музею (1914, 1916) [109; 110].

Інша справа з оприлюдненням «Звіту про діяльність Товариства дослідників Волині та Волинського центрального музею». Регіон від самого початку війни перебував в зоні бойових дій. Тож, Товариство у 1915 р. отримало дозвіл військової цензури; друк був здійснений у Житомирі [111]. Так само, підкорюючись вимогам часу, робота Е. П. Тріфільєва «Про Феодосійський музей старожитностей» [120] та «Вказівник» музею ОТІС [92] у 1916 р. пройшли контроль військової цензури Одеси.

Таким чином, можемо говорити про непростий шлях української музейної книги до читача, зважаючи на нестабільні процесуальні вимоги проходження цензури та додаткові обмеження для україномовних авторів. Проте, кількість музейних видань та регулярність їх виходу у світ демонструє непохитне бажання долучених до музеографічного процесу осіб оприлюднити зразки історико-культурної та національної спадщини, через книгу зробити їх доступними для суспільства.

Функціонування музейних видань.

Опрацювання колекцій, проведення наукових атрибуцій, підготовка ілюстративної складової музейного видання, проходження цензурних перевірок – усе це вимагало фізичних, часових, матеріальних затрат. Безумовно, музеографи розраховували на успішне і тривале функціонування свого твору. В цій частині параграфу показано наскільки виправдались їх очікування.

Треба відзначити, що музейні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не обійдені увагою тогочасної періодики. Інформацію про них можна знайти у повідомленнях різного ґатунку. Так, в короткій замітці одного із номерів «Історичного вісника» йдеться про підготовку серії виставок в рамках ХІ Археологічного з'їзду в Києві. В зв'язку із цим читачів проінформовано про друк повного каталогу виставки та серії каталогів збірок приватних колекцій [293]. В статті, присвяченій підсумкам цього ж з'їзду, відзначені каталоги зібрання Б. І. та В. М. Ханенків, як такі «що дають багатий матеріал для вивчення старожитностей південної Росії» [345, с. 1120 – 1121]. У статті про ХІІ Археологічний з'їзд (Харків, 1902) коротко представлено структуру 900-сторінкового Третього тому «Праць» з'їзду, який повністю присвячений музейним збіркам, тож і називається він «Каталог виставки» [164, с. 366].

Регулярно у спеціальних рубриках сповіщав читачів про нові музейні видання часопис «Київська старовина». Зокрема, повідомлено про можливість придбати виданий І. Хайновським у Києві «Каталог виставки картин та стародавніх художніх предметів, зброї, археологічних старожитностей» (1887) та «Короткий вказівник» (1887) музею ОТІС [174, с. 18]. Так само, повідомлено про вихід у світ каталогів старожитностей О. М. Поля (1893) і В. В. Тарновського (1898) [314, с. 3, 4; 330, с. 526, 534] та про оприлюднення «Програми для збирання народних писанок» (1895) Лубенського музею К. М. Скаржинської [192, с. 91]. Газета «Рада» також не обходила боком музейне видавництво і повідомила про вихід у світ каталогу «Виставка артистичних творів Тараса Шевченка» (1911) [550].

Між тим, потенційний читач бажав не тільки дізнатися про появу нової

книги чи брошури, а й отримати фахову думку. Науковий огляд музейних видань знаходимо у «Київській старовині», «Історичному віснику», «Записках наукового товариства Шевченка». Опубліковані у цих часописах замітки та рецензії яскраво демонструють процес вироблення вимог щодо публікацій музейних пам'яток та становлення музеографії як специфічного жанру наукової роботи.

Так, зауваження до «Історичних діячів Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1883, 1885) стосувались невідповідності титулу реальному вмісту публікації, адже далеко не усі приложені до текстів зображення були зняті з портретів колекції В. В. Тарновського, як це заявлено у назві. Крім того, рецензенти рекомендували подавати опис власне колекції (такий елемент відсутній в аналізованій роботі) та співвідносити опубліковані твори із історичними довідками про портретовану особу. Найважливішою була претензія щодо вибору пам'яток, а саме – вимога публікувати лише автентичні твори, а не копії, репродукції, фальсифікати, як це зробили видавці «Історичних діячів» [286; 533].

Критичний огляд музеографії «шевченкіани» збірки В. В. Тарновського (1891, 1893) торкався, переважно, повноти оприлюднення творчого доробку митця, що дало б змогу отримати повне знання про мистецтво Шевченка-художника [198; 423].

Кількох музеографічних аспектів стосувались рекомендації щодо публікацій колекцій старожитностей В. В. Тарновського (1898) [228; 388; 611], О. М. Поля (1893) [197; 229; 413] та подружжя Ханенків (1899 – 1907) [167; 230]. Так, рецензенти наполягали на систематизації колекцій за розкопом та історико-хронологічним принципом, а не за матеріалом виготовлення предметів. Колеги радили не публікувати сумнівні або слабо атрибутовані пам'ятки, подавати вивірену інформацію щодо походження артефакту та супроводжувати інформацію про наявну в колекції пам'ятку повним описом її метричних параметрів та фізичних властивостей [586, с. 430 – 428].

Вимоги до музеографічного твору як суто наукового, висловлені в

рецензії М. М. Кордуби на складений С. К. Кульжинським «Опис колекції народних писанок» (1899). Рецензент рекомендував не використовувати літературу «з другої руки»; науково, а не «дилетантські» чи «фантазійно», подавати міфологічні погляди на яйце; не робити висновки щодо територіальних особливостей писанкарства на підставі відомостей з двох-трьох селищ. Найбільше негативу викликала запропонована автором громіздка класифікація писанок [344].

Звернуло на себе увагу рецензентів серійне видання «Збірник знімків з предметів старожитностей, що знаходяться в м. Києві, в приватних руках», ініційоване колекціонером і меценатом М. О. Леопардовим. В музеографічному проєкті, окрім нього, взяли участь К. В. Болсуновський, М. П. Чернев, М. Ф. Біляшівський, М. І. Петров, В. Б. Антонович. Книги виходили у Києві протягом 1890 – 1893 рр. Робота прорецензована в «Київській старовині» по мірі виходу випусків [415; 416; 417; 418]. Приділивши увагу кожній статті та кожній ілюстрації, автор позитивно оцінив саму ідею публікувати в одному збірнику пам'ятки із різних колекцій. Проте, критичні зауваження були висловлені до робіт М. О. Леопардова у кожному випуску. Рецензент звинувачував колекціонера у штучному і безпідставному «застарюванні» пам'яток, легковажній зміні датувань однотипних предметів, невірній атрибуції артефактів, у викладі матеріалу на підставі утаємничених даних та дублюванні зображень з попередніх випусків [586, с. 439 – 442].

Відзначимо також декілька заміток, що стосувались видань музеїв, які діяли при наукових установах. Порівняно із розлогими і детальними рецензіями на видання приватних колекцій, з приводу такої музеографії маємо лише невеличкі замітки, автори яких коротко ознайомили зі складом представлених у виданнях колекцій. Наприклад, про третій випуск «Короткого опису пам'яток старовини, що надійшли до Волинського єпархіального давньосховища» (1900) йдеться у часописі «Київська старовина» [210]. Перший випуск «Альбому старожитностей Церковно-археологічного музею» (1912) відзначений у замітці Д. О. Бочкова в «Історичному віснику» [191]. Для читачів ЗНТШ невеличку

замітку про перший випуск «Опису монет та медалей» (1896) написав М. С. Грушевський [227]. Зміст двох випусків «Теракоти» (1897, 1898) та аналіз роботи Е. Р. Штерна «Феодосія та її кераміка» (1906) музею ОТІС – виклав О. С. Грушевський [231]. «Опис предметів старовини Музею Подільського церковно-археологічного товариства» (1909) представив І. І. Кривецький [352].

Підсумовуючи відзначимо, що автори перших критичних матеріалів розкрили багатий інформативний потенціал текстових та ілюстративних блоків музейних видань. Сформульовані ними вимоги до публікації музейних колекцій показують відношення до музеографії як до наукового видання, яке виступає транслятором і дороговказом до справжнього історичного джерела – предмета музейної збірки. Означена рецензентами висока місія музейної книги вимагала відповідного фахового підходу до атрибуції пам'яток, грамотної систематизації матеріалів та якісного способу їх подачі засобами типографії.

Звичайно ж, думка науковця-критика мала важливе значення як для музеографа, так і для потенційного читача, і певною мірою сприяла його популярності. Проте, найбільш яскравим показником успішного функціонування музейного видання є його використання колегами.

В зв'язку із цим, відзначимо, що уже «по перших слідах» музейні видання залучались колегами до порівняльно-атрибутивної роботи. Наприклад, в «Старожитностях Руських» знаходимо чисельні посилання на «Збірник знімків» М. О. Леопардова з метою підтвердження атрибуції хрестиків, образків та енкалпій колекції Б. І. та В. М. Ханенків [69; 70]. В свою чергу М. І. Петров при укладанні четвертого і п'ятого випусків «Альбому старожитностей Церковно-археологічного музею» багаторазово скористався «Вказівником» цього ж музею, а також «Старожитностями Придніпров'я» та «Старожитностями Руськими» Ханенків, посилаючись на які зробив аргументовані узагальнення відносно форм, видів та типів старожитностей скіфо-сарматської доби та слов'янського часу [57, с. 7, 12, 14, 25 – 30]. Аналогічним шляхом Л. М. Кудь для реконструкції типажу панянки періоду Київської Русі залучила п'ятий випуск альбому «Старожитності Придніпров'я»,

порівнявши зразки колекції Київського міського музею з опублікованими Ханенками пам'ятками, зробила висновки стосовно форм та технологій виготовлення прикрас [93, с. 8 – 14].

В подальшому джерельний потенціал музеографії розкривався не тільки виявленням аналогій. Починаючи від 20-х років ХХ ст. та в сучасних наукових студіях домінують два напрямки використання перших зразків музеографічної продукції: 1) дослідження розвитку музейної справи в Україні; 2) оновлення атрибуцій музейних пам'яток з урахуванням нових досягнень. Більш детально сфери застосування музейних видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в сучасній науково-дослідній роботі розкриті в Розділі 4 даного дослідження.

Завершуючи тему функціонування української музеографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., приділимо увагу доступності цих видань та їх затребуваності. Для розкриття цінового та ціннісного аспекту музеографії залучено службовий апарат музейних видань, періодичні видання, епістолярні джерела, маргіналії.

В означений хронологічний період *тиражі та ціни* книг залежали від особливостей замовлення та типографського устаткування. Дослідження С. С. Петрова показують, що у ХІХ ст. кількісний випуск коливався в межах від 100 – 300 до 1 000 – 1 500 примірників, а на початку ХХ ст. міг сягати 4 000 [451, с. 339 – 350]. Проте, афішувати тираж та ціну в службовому апараті книг (що характерно для видань починаючи від другої декади ХХ ст.) було не прийнято, очевидно з позиції комерційної таємниці [327, с. 47].

Аналіз української музеографічної продукції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. показав, що проставлений типографським способом тираж зустрічаємо вкрай зрідка. Наприклад, кілька примірників «Старожитностей Придніпров'я» мають персональну нумерацію книг у вигляді позначки «4», «№ 316», «№ 225» (Додаток 1, № 39, № 42, № 44). Очевидно розкішно оформлені книги були лімітованим виданням.

По більшій мірі ціну, а іноді й тираж музейної книги, місце її придбання, потенційний читач міг дізнатись з об'яв, розміщених безпосередньо у музейних

виданнях та в періодиці. Аналіз цієї інформації показав, що основу ціноутворення становила не кількість сторінок, а формат і якість паперу, кількість та колір ілюстрацій (Додаток 4). Видання багатосторінкові але без ілюстрацій, а також видання невеликого об'єму коштували в діапазоні 15 – 50 копійок. Видання з таблицями фототипій можна було придбати в діапазоні від 2 до 6 рублів [580, с. 545 – 547].

Високу ціну можна вважати прийнятною для більшості української інтелігенції, на яку переважно і були розраховані музейні видання. Наприклад, у 1910 р. М. Ф. Біляшівський – директор Київського художньо-промислового та наукового музею отримав річного жалування 2 400 рублів; хранитель археологічного відділу В. В. Хвойко – 1 200 рублів. Однак, «кілька-рубльова» ціна навряд чи була підйомною для рядових службовців та робітників. Так, за даними цього ж музею, у 1910 р.: доглядач будівлі музею мав жалування 562 рублі 50 копійок; касирка отримувала 480 рублів; старший служитель музею – 440 рублів на рік, а його підлеглі «служителі» – від 80 до 240 рублів; пічнику платили 300 рублів; річне жалування двірника становило 240 або 195 рублів; швейцар музею отримував в рік 120 рублів; нічний сторож – 100 рублів [108, с. 27]. До цього зауважимо, що в першій декаді ХХ ст. одяг та взуття коштувало в діапазоні 4 – 30 рублів; за 5 кубічних сажнів дров просили 55 копійок; рибні продукти коливались в ціні від 22 копійок до 3 рублів за фунт; цигарки – від 5 до 60 копійок (за 20 – 100 штук відповідно) [178; 179; 180; 181; 182; 183]. Тож, очевидно, перед людиною з невеликим жалуванням стояв вибір: придбати музейне видання або речі побутової необхідності.

Між тим, справжня *цінність* книги проявляється не в цифрах, а у відношенні до неї читачів. Придбані музейні видання поповнювали приватні бібліотеки, ставали приємним подарунком для друзів. Цей факт яскраво закарбований бібліотечними штампелями, маргіналіями, епістоляріями.

Так, одразу ж по виході із друку «Історичних діячів Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1883) ініціатор видання – В. О. Бец, надіслав перший випуск книги спонсору та основному учаснику проекту –

В. В. Тарновському. Дарунок супроводив дарчим написом: *«На знак глибокої поваги та подяки за сприяння цьому виданню словом та ділом Василю Васильовичу Тарновському від Беца»* (Додаток 1, № 59).

Дарчий надпис, адресований мистецтвознавцю В. В. Стасову, прикрашає екземпляр *«Опису колекції народних писанок»* (1899). Присвячення, зроблене рукою власниці невдовзі після виходу з друку, свідчить про вплив відомого критика на світогляд та наукові зацікавлення К. М. Скаржинської: *«Володимиру Васильовичу Стасову. Коли ж Ви з любов'ю благословили мене своїм портретом із написом у шлях до наукової діяльності... Це слово я дотримала. Ось одна з невеликих колекцій мого музею, про яку друковані та усні статті вчених спеціалістів уже й тепер щасливлять мене. Справи так поставлені, що майбутнє обіцяє бути плідним цілком, обіцяє здійснити мої блискучі надії – надії оптиміста! Ваша – вічне спасибі за підтримку та тепло. К. Скаржинська. 23 Квітня 1899»* (Додаток 1, № 75).

Невеличкий музеографічний твір *«Феодосійський музей старожитностей»* (1916) Є. П. Тріфільєв власноруч підписав *«Вельмишановному Т. М. Ляшукову від автора»* (Додаток 1, № 152). Так само М. Ф. Біляшівський позначив укладений ним другий випуск *«Звіту»* (1899) музею Ф. Р. Штейнгеля, видатному археологу *«Вельмишановному О. А. Спіцину від М. Біляшівського»* [172]. Один із екземплярів *«Короткого вказівника предметів. Відділ археологія»* (1913) позначив своїм автографом автор музеографічної роботи – Д. М. Щербаківський: *«Від Всеукраїнського історичного музею до збірки П. П. Потоцького»* (Додаток 1, № 32). Очевидно, дарунок колезі був зроблений між 1924 – 1927 рр., коли на базі Київського художньо-промислового та наукового музею був організований Всеукраїнський історичний музей імені Т. Шевченка, друга дата – рік трагічної смерті Д. М. Щербаківського. Зауважимо, що й через 10 років по виходу у світ, музеографічний труд не втратив своєї актуальності.

Проставлені в книгах і брошурах персональні штемпелі та написи свідчать, що *«Короткі вказівники»* (1867, 1873, 1887, 1890, 1916) по музею

ОТІС мали у приватних бібліотеках: географ та картограф Ф. Є. Петрунь (Додаток 1, № 131, № 142); професор історії В. Б. Антонович (Додаток 1, № 129); президент ОТІС, один із засновників університету в Одесі – О. Г. Строганов (Додаток 1, № 118, № 121, № 129). Екслібрис з автографом Ф. К. Вовка на екземплярі «Каталогу колекції старожитностей О. М. Поля» (1893) свідчить, що книга певний час належала відомому етнологу та антропологу (Додаток 1, № 110).

Цікавий факт розкриває рукописний варіант «Вказівника Феодосійського музею старожитностей» (1880), який нині зберігається в Російському державному архіві давніх актів. Рукопис завірений підписом директора музею О. Ф. Ретовським – «з оригіналом вірно». Авантитул зошита містить припис «чиновника поза штату», яким сповіщено про передачу рукописної копії до бібліотеки Московського головного архіву міністерства іноземних справ у березні 1890 р. (Додаток 1, № 146) [12]. З яких мотивів була зроблена копія, наразі не встановлено. Проте, безсумнівним є те, що повз 10 років видання Феодосійського музею було бажаним придбанням однієї із центральних бібліотек імперії.

Немало свідчень про популярність музеографії дають епістолярні джерела. Наприклад, в листах П. О. Куліша до В. В. Тарновського, з приводу виходу у світ «Офортів Шевченка» (1891), висловлено захоплення як Т. Г. Шевченком, так і власником колекції та його виданням: «Дякували ми вчора й за пишній альбом Шевченків. Зробили Ви ним собі монумент, ушанувавши його, Великого» [24; 25]. Тим часом, К. М. Обручев наполегливо просив П. Г. Житецького надіслати йому екземпляр цього рідкісного видання: «У червневій книжці “Київської старовини” надруковано замітку про “Альбом офортів Шевченка”, що вийшов у Києві. На жаль, там сказано, що видання не надходить у продаж. Можливо, Вам, Павле Гнатовичу, вдасться дістати (купити) один екземпляр для мене. Якби це вдалося, я був би Вам дуже вдячний, бо з живописом Шевченка, з його роботами не поетичними я зовсім не знайомий. Якщо дістанете – надішліть мені, що буде коштувати – все поверну

негайно» [33].

А от, київський колекціонер Б. І. Ханенко доволі критично сприйняв підготовлений К. М. Мельник каталог збірки О. М. Поля (1893). В листі до Д. І. Яворницького він зізнався: *«описи зроблені вельми коротко, невизначено, – не можна нічого заключити»* [43; 44].

Одразу по виході «Каталогу музею українських старожитностей В. В. Тарновського» (1900) Б. Д. Грінченко надіслав екземпляр видання Д. І. Яворницькому для фахової оцінки та в якості подарунку за сприяння в атрибуції частини фотодокументів: *«Я ніколи таких речей не робив, то не знаю яке воно буде оце моє печиво?»* [21].

Інший напрямок «музеографічної пошти» простежуємо у листуванні між Д. І. Яворницьким та харківським вченим, палеонтологом, геологом О. С. Федоровським, який просив надіслати «Каталог виставки III Археологічного з'їзду» (1874) та «Каталог Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля» (1905, 1910) оскільки збирав необхідну йому в роботі літературу з археології [41; 42]. З аналогічними проханнями звертались до Д. І. Яворницького московський етнограф В. М. Харузіна [45; 46] та чеський етнограф Ф. Поспішіл [34].

Не тільки науковці та колекціонери, а й митці відчували потребу в музейних виданнях. З цього приводу вартий уваги лист, надісланий у 1912 р. О. Й. Дейчем до Ф. Р. Штейнгеля. Молодий театрознавець повідомив про плани відкриття у Києві нового театру, в якому першою виставою мало бути «Дійство про царя Ірода». В зв'язку із цим, просив надіслати *«той випуск каталогу Вашого музею, в якому вміщено фотографію “вертеп” та до якого входить короткий перелік предметів та інвентарю, що відноситься до “Дійства”»* [5]. Відомо, що у 1904 р. А. А. Скриленко і Ф. Р. Штейнгель підготували до друку докладний каталог збірки, однак робота не була опублікована [353, с. 118–119]. Тож, в листі мається на увазі перший «Звіт» музею (1898), оскільки саме в ньому достатньо детально описаний набір до вертепного дійства «Цар Ірод» [105, с. 31–32, 62]. Зауважимо, що музейне видання знадобилося митцю більш

ніж через 10 років після його виходу. Наразі важко сказати: Чи отримав О. Й. Дейч запрошені матеріали? Чи був його творчий проєкт реалізований? У спогадах, опублікованих у 1966 р., О. Й. Дейч не згадує ні барона Штейнгеля, ні виставу на біблійний сюжет [249]. Можливо непролетарське походження, небільшовицькі політичні орієнтири і врешті решт еміграція барона, а також атеїстичні настрої в СРСР спричинили відсутність у меморії театрального критика «незручних» для радянського читача контактів та тем [581].

Джерелом натхнення для сучасних писанкарів служить «Опис колекції народних писанок» (1899). Такий факт неодноразово висловлений в листах американки українського походження Т. Клим-Осадци до науковиці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського – Г. І. Галян [215]. Оприлюднені листи виявляють цінність роботи С. К. Кульжинського, особливо з огляду на те, що колекція та матеріали до першого та другого (так і не виданого) випусків «Опису» були вивезені за кордон у 1943 р. тодішнім директором Полтавського музею К. В. Мощенком [214, с. 48]. Зацікавлена у відтворенні цього доробку, Т. Клим-Осадца тривалий час робила перемальовки та реконструкції писанок з «емігрованої» колекції К. М. Скаржинської [589]. Зазвичай, результат отримував артистичне втілення: *«Від березня до вересня відбувається в Українському Музеї Нью-Йорку виставка писанок, які я реплікувала зі старих джерел. Є там 100 писанок з каталогу Кульжинського»* [215, с. 248].

Варто відзначити, що досягнення наукової цінності музеографії другої половини XIX – початку XX ст. спонукало до репринтного відтворення кількох видань. Так, у 2010 р. друге життя отримав «Опис колекції народних писанок» [140]. У 2011 р. були перевидані «Альбом виставки XII Археологічного з'їзду в Харкові» [135], «Каталог виставки XII Археологічного з'їзду в Харкові. Відділ церковних старожитностей» [137], «Нариси Лубенської старовини» К. П. Бочкарьова [136]. У 2018 р. вперше побачив світ «Каталог друкованих книг музею українських старожитностей В. В. Тарновського», складений М. М. Грінченко ще у 1901 р., факсимільно надрукований у двох спеціальних

випусках «Скарбниця української культури» [138; 139].

Отже, можемо впевнено говорити про більш ніж вікову затребуваність музейних видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Як інтелектуальний продукт, вони доволі швидко знаходили свого власника та читача, поповнювали фонди приватних та публічних бібліотек. Потребу у музейному творі відчували і відчують фахівці різних галузей науки (історики, етнографи, географи, картографи) та представники творчих професій.

РОЗДІЛ 3

КЛАСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗЕОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Музейні видання другої половини XIX – початку XX ст. представлені широким арсеналом публікацій. Їх назви означені вельми варіативно, і окрім традиційних «каталог», «опис», «альбом», «збірник», «вказівник», «звіт», «програма», іноді використано просто описові оригінальні назви, без зазначення типу видання. Проблему складає той факт, що усі музеографічні твори містять переліки предметів. Саме тому з першого погляду важко відрізнити «каталог» від «опису», «альбому», «вказівника» і навіть «звіту». Таке становище формує необхідність з'ясувати їх домінантні функції та типові риси.

Перед усім варто звернути увагу на існуючі пропозиції щодо систематизації музейних видань. Залежно від галузі проведення класифікації (видавнича справа, музейний менеджмент, музеєзнавство) музейні видання були зведені до певних груп, керуючись різними критеріями. Наприклад, у міждержавній «Системі стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи» усі видання систематизовані за такими критеріями: періодичність, склад основного тексту, знакова природа інформації, матеріальна конструкція, формат та інші параметри [219]. В масштабах поліграфічного різноманіття названі тільки «каталог», «путівник», «проспект». Вони віднесені до категорії «неперіодичних», підкатегорії «довідкові та рекламні» видання і мають такі визначення: *каталог виставки* – містить перелік та опис предметів, які експонуються на виставці; *музейний каталог* – містить перелік та опис предметів (повний або частковий), які знаходяться в музеї; *проспект* (каталог; каталог-проспект) – довідкове та рекламне видання, що містить систематизований перелік предметів, призначених до експонування; *путівник* – довідник, що містить відомості про культурно-просвітницький заклад, в якому

інформація розташована в порядку зручному для проходження або огляду [219, с. 10].

Авторський варіант систематизації музейних видань запропонували американські спеціалісти музейного менеджменту Нілл, Філіп та Венді Котлери в монографії «Музейний маркетинг і стратегія формування місії, залучення публіки, збільшення доходів» [347]. Вони розподілили видання за такими групами: *розкішні видання* з якісно проілюстрованою історією музею та його колекціями; книги, брошури, каталоги випущені переважно з *приводу особливих виставок* для їх супроводу; *карткові та настільні ігри*, базовані на предметах колекції музею; *бюлетені* та розсилки музейних новин; *періодичні видання* музею; *дитячі путівники* по музеях; *щорічні звіти*. «Каталоги» автори назвали основним освітнім ресурсом музею. «Путівники» подали в якості пам'ятної книги про відвідування музею. Найбільш актуальними, в маркетингово-інформативному значенні, Котлери вважають періодичні видання (щомісячні журнали, бюлетені, програми) [347, с. 367 – 369].

Кілька варіантів систематизації музеографії маємо в музеологічному науковому доробку. Наприклад, В. Ю. Дукельський розподілив видання музеїв та публікації про музеї за такими критеріями. За *об'єктом опису*: довідники щодо музейної мережі; путівники по експозиціях; каталоги музейних зірок або певної колекцій; нариси з історії музею. За *стилем опису* він відзначив: наукові (каталоги, історичні нариси, монографії з історії музеїв) та популярні (ювілейні видання, путівники, альбоми). Окремо виділив монографії з історії музею та узагальнені праці з історії музейної мережі країни або регіону – тобто, згрупував за *масштабом об'єкту дослідження*. Автор зауважив на тому, що характер подачі інформації залежить від того, як описаний музей – через експозицію або через збірку. А також відзначив стихійність формування «музеографічного жанру» [257].

Останню тезу було підтримано упорядниками «Словника актуальних музейних термінів». В роз'ясненні терміну «Музеографія» автори указали на відсутність чітко окресленого кола музеографічних творів та суворо визначених

правил жанру. На їхню думку, єдиним критерієм віднесення твору до музеографічного є наявність в ньому описової інформації про музей [406]. Тож, не дивно, що класифікаційні схеми музеографії є такими варіативними.

Наприклад, Т. Ю. Юренєва у посібнику «Музеезнавство» розглядає публікаційну роботу музеїв як прояв науково-дослідної роботи. Музеолог не пропонує чіткої класифікації музейних видань. Однак, із викладеного нею матеріалу можна виділити дві групи публікацій. Так, статті в журналах та наукових збірниках, монографії, звіти експедицій, авторка розглядає в якості *традиційних видань*, характерних не тільки для музеїв. До *специфічних видань* вона віднесла: описи та огляди колекцій, каталоги по розділах фонду або видам мистецтва, альбоми, публікації документів, путівники по фондах та експозиціях [615, с. 362 – 363].

Серед вітчизняних науковців, які запропонували систему групування музеографічного доробку, відзначимо роботу В. М. Бекетової «Формування образу Дніпропетровського історичного музею в історіографії XIX – XXI ст.». Авторка систематизувала публікації за таким принципом. За *провідними темами* виділила роботи: про організаційно-адміністративну і господарчу діяльність музею; про фондове зібрання та шляхи його комплектування; про експозицію музею; про форми обслуговування відвідувачів та науково-просвітницьку роботу; рекламні публікації про музей та його заходи; відгуки про музей. За *видами публікацій* представила такі типи: книги; статті у наукових збірниках, підручниках, довідниках; матеріали вітчизняної та зарубіжної періодики. За категорією «*авторство*» дослідниця поділила публікації на роботи співробітників музею та сторонніх дописувачів [171, с. 18 – 20].

На загал, маємо кілька класифікацій певних типів музейних видань. Варта уваги робота Є. Г. Щуріної «Каталогізація музейного зібрання. Система музейних каталогів. Підготовка до видання каталогів музейних зібрань». Авторка представила ряд класифікаційних схем. Так, найлаконічніший варіант систематизації каталогів, орієнтований на *масштаб та об'єкт* музейно-виставкової роботи. Згідно означеного підходу видання розподіляються на такі,

що охоплюють усю музейну збірку, присвячені приватним колекціям, каталоги-путівники по експозиціях, каталоги виставок. Інший варіант, яким зазвичай користуються співробітники музеїв, розподіляє каталоги: за *ступенем повноти опису* – короткі, повні; за *характером організації матеріалу* – алфавітні, хронологічні, топографічні; за *особливостями поліграфічного оформлення* – том або томи, буклет, проспект, альбом, листівка, білет-запрошення. В основі найбільш складної класифікації каталогів, за дослідженнями Є. Г. Щуріної, – стиль укладання, згідно із яким усі музейні каталоги розподіляють на три групи. *Наукові* – базуються на всебічному аналізі колекції з ґрунтовним синтезом інформації; мають розгорнуту систему науково-довідкового апарату; містять таблиці, схеми, словники, хроніки, анотації; ілюстрації можуть бути додатком або складати окремий розділ такого каталогу. *Науково-популярні* – каталоги, що видаються з навчальною або рекламною метою. І, в решті-решт, *науково-довідкові каталоги*, які виконують інформативну та охоронно-облікову функцію і дозволяють музею оперативно актуалізувати музейну колекцію; до них належать: інформаційно-довідкові каталоги, каталоги-вказівники, анотовані альбомні видання [610].

Вітчизняний науковий доробок також має приклади систематизації каталогів та путівників. Наприклад, В. М. Філас запропонував власний варіант класифікації каталогів, в яких презентовано образотворчий матеріал. До «музейних» та «виставкових» каталогів, які за *функціонуванням* та оформленням розподіляються на підвиди (загальні, спеціалізовані, путівники, зведені; прості, інформаційні, академічні альбоми), запорізький вчений додав ще два види: 1) «аукціонні» каталоги, особливістю яких є провенанс – інформація щодо історії володіння твором мистецтва і результати мистецтвозначої експертизи; 2) «архівні» каталоги, які подають інформацію про візуальні матеріали, що перебувають на збереженні у фондах архівних установ [570, с. 260 – 268].

Декілька типів музейних каталогів представлені у «Словнику-довіднику термінології музейництва» Р. Б. Микульчика, П. В. Слободяна, Є. А. Діденко,

Т. О. Рака. Львівські науковці означили їх як видання довідкового характеру, а за об'ємом обсягу колекції розподілили на дві групи: *каталоги експозиції / виставки* – стосуються усіх експонатів окремо взятої експозиції або виставки, можуть містити ілюстрації; та *каталоги музейних колекцій / збірок* – містять відомості про склад музейного фонду, полегшують його вивчення [307; 311; 315; 316]. Також автори виділили *анотований каталог* – покажчик музейної збірки або певної колекції, в якому подано основні атрибутивні показники про предмети [159]. *Путівник* (вказівник) автори подали в якості «текстового або графічного допоміжного засобу, призначеного допомагати відвідувачу орієнтуватися в експозиціях, виставках чи у музеях в цілому» [207].

Намагання укласти у певну систему музейні путівники та каталоги другої половини ХХ ст. представлене В. В. Шевченком та І. М. Ломачинською в навчальному посібнику «Музеезнавство». Розглядаючи видання українських музеїв як прояв пропагандистської роботи, автори виділили: *путівник* – до 4-х аркушів тексту; *проспект* – до одного аркуша; *путівник-нарис* – характеризується більшим об'ємом, повнотою висвітлення інформації, науково-дослідним характером тексту; *фоторозповідь*, *фотопутівник* (їх особливості автори не пояснили). Музейні *каталоги* розподілили на каталоги-путівники по *фондах* та по *експозиціях*. Київські науковці зауважили на безсистемності використання назв музейних видань та відсутності стандарту щодо їх структури, розмірів, формату, об'єму, подачі ілюстративного матеріалу протягом 1960 – 1990-х років [607, с. 126 – 131].

Представлений огляд показав, що в основу розподілу музейних видань автори поклали різні критерії: а) *фізичні характеристики* – об'єм, формат, привабливість поліграфічного виконання; б) *принцип організації* – за алфавітом, хронологією або географічним принципом; в) *обсяг фондово-музейного дослідження* – уся збірка або її частина, окремий музей або музеї певного регіону; г) *характер публікації* – наукові, науково-популярні, популярні видання; д) *функціональне призначення* – для огляду музейної колекції, для виставки, для аукціону, для архіву. Між тим, стрункої класифікації музеографії в

повному обсязі (не обмежуючись каталогами та путівниками), як в зарубіжному, так і в українському науковому доробку, не представлено.

Запропонована нижче класифікація українського музеографічного доробку другої половини XIX – початку XX ст. проведена нами з урахуванням ряду факторів. По-перше, взято до уваги суто технічні особливості видань, *формальні ознаки*, як то: тип видання за заголовком, конструкція книжкового блоку (наявність чи відсутність ілюстративної частини та її співвідношення із текстовою частиною), склад основного тексту (збірник чи моновидання), функціональна спрямованість (музейна збірка чи виставка). Основними же факторами віднесення видання до певного типу є їх *суттєві ознаки* – структура, зміст, стилістика твору.

Зважаючи на те, що у другій половині XIX – на початку XX ст. словникові та енциклопедичні видання були популярним й авторитетним джерелом інформації і певною мірою могли служити орієнтиром для вибору назви музейної публікації, до уваги взято дефініції із галузі видавничої діяльності, а саме визначення понять: «каталог», «опис», «альбом», «путівник», «вказівник», «звіт», «програма».

Каталоги. Музейне видання зазвичай асоціюють із каталогом. Словникові визначення цього поняття охоплюють широкий діапазон друкованої продукції і роз'яснюють «каталог» як перелік будь-яких предметів, особливо книг та рукописів в певному порядку (зазвичай – в алфавітному) [168; 169; 303; 305; 306; 308; 309]. Енциклопедії кінця XIX – початку XX ст. більше конкретизують музеографічний зміст дефініції і подають «каталоги» як «розписи» або «списки» пам'яток старожитностей, монет, предметів, що входять до складу природничо-наукових колекцій, або знаходяться в музеях, картинних галереях, на виставках [302; 304; 310].

В арсеналі української музеографії другої половини XIX – початку XX ст., продукуюваної на території Російської імперії, маємо ряд публікацій під титулом «Каталог». Якщо брати до уваги *суттєві ознаки*, такі як об'єкт опису, діапазон обсягу збірки та залежні від цього структура, зміст, стилістику творів, то наявні

в українському музеографічному доробку каталоги можна розподілити на три групи: 1) комплексні каталоги; 2) профільні каталоги; 3) каталоги виставок.

Комплексні каталоги охоплюють усе розмаїття музейного фонду, тобто вони презентують *різні групи предметів* в одному випуску. Наприклад, «Систематичний каталог предметам, що зберігаються в Зоологічному кабінеті Імператорського Харківського університету» (1854) укладений за типами, родами, видами представників флори та фауни; містить переліки тварин, а також включає палеонтологічні, рослинні, остеологічні, мінеральні та інші колекції. Звертає на себе увагу вступна стаття, оформлена у вигляді музейного звіту за 1807 – 1848 рр. Цей каталог без ілюстрацій [119].

Прикладом комплексного каталогу музею історичного профілю є «Каталог колекції старожитностей О. М. Поля» (1893). Робота структурована за змішаним (хронологічно-видовим) принципом і містить переліки предметів археологічного походження в діапазоні кам'яна доба – залізний вік, старожитності козацького часу, а також описи колекцій зброї, монет і медалей, предмети так званої «порівняльної етнографії». Каталог має ілюстративний додаток, позначений прийнятою для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. формою – «таблиці» – це фототипії предметів музейної збірки, сформовані у комплекси за матеріалом або хронологічно-видовим принципом [79].

Подібним чином організований «Каталог українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» (1898). Так, в хронологічному діапазоні презентовано археологічні знахідки з Княжої Гори («доісторичний» та «великокнязівський» періоди). Натомість предмети ХVІІ – ХІХ ст. розподілені за видами: зброя та військове спорядження, одяг, предмети культу, живопис, графіка, документи, стародруки та інше. Колекція також проілюстрована [82].

Тематичний «Каталог предметів малоросійської старовини та рідкостей» (1893), з публікацією меморій та мистецького доробку Тараса Шевченка колекції В. В. Тарновського, також відносимо до комплексних, оскільки він містить описи пам'яток різного типу (речові, образотворчі, писемні). При цьому за основу взято видовий принцип розподілу матеріалу: гравюри, рисунки,

листи, особисті речі і так далі [81].

Виконаний Б. Д. Грінченком «Каталог музею українських старожитностей В. В. Тарновського» (1900) також комплексний. Він укладений за видовою ознакою предметів збірки і зосереджений переважно на паперових носіях інформації: документи, епістолярії, графіка, друкована продукція. Однак, видання містить й описи речових носіїв інформації – предмети особистого вжитку та об'ємні твори мистецтва серії «шевченкіана». Каталог не ілюстрований [80].

Випуски каталогу Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля (1905, 1910) складаються із двох великих розділів. Відділ «Археологія» структурований за хронологічно-географічним принципом, де в межах історичних епох колекція описана за місцем проведення розкопок. Цікавою особливістю цього розділу є презентація колекцій «картонами», на яких закріплено предмети певного археологічного комплексу. Відділ «Етнографія» улаштований за тематичним принципом (житло, предмети домашнього вжитку, одяг та прикраси, садівництво, рибальство і так далі) з більш дрібною розбивкою за видовою та національною приналежністю предметів колекції. Каталог 1905 р. містить додаток з фототипіями сільських хат, ремісничої та господарчої діяльності мешканців Катеринославської губернії [75]. Каталог 1910 р. не ілюстрований [76].

Друга група, *профільні каталоги* презентують певний вид пам'яток, що зберігаються в музеї. Такими є, наприклад: «Каталог карт, планам, кресленням, видам» (1881) [77] та «Каталог карт, планів, креслень та рисунків» (1888) музею ОТІС [78]; а також підготовлений М. М. Грінченко «Каталог друкованих книг музею українських старожитностей В. В. Тарновського» (рукопис 1900 р.) [138; 139]. Внутрішня структура таких каталогів вибудована в залежності від типу описаної колекції. Так, паперова колекція одеського музею розподілена тематично: зображення міст, фортець, будівель; ілюстрації гідросистем; церкви та предмети церковного використання; портрети, бюсти, монументи; зображення місцевостей; зображення предметів старовини. Тим

часом, книжкове зібрання В. В. Тарновського каталогізоване за галузями знання: богослов'я, мовознавство, історія, соціологія і так далі. Названі каталоги не ілюстровані.

Третя група виділена нами на підставі функціонального призначення видання і представлена *каталогами виставок* (зазвичай тимчасових), які допомагали зрозуміти експоновані пам'ятки. До них відноситься каталог «Виставки артистичних творів Тараса Шевченка» (1911), з переліком живописних та графічних робіт Т. Г. Шевченка, що були представлені у Київському художньо-промисловому та науковому музеї на зазначеному заході [62].

Особливу групу становлять каталоги виставок на Археологічних з'їздах, які не відзначаються єдиним підходом до оформлення та структури. Наприклад, «Каталог виставки XI-го археологічного з'їзду в Києві» (1899) структурований за видом колекції: археологічні старожитності, церковні речі, твори мистецтва, картографія, рукописи, книги старого друку. В названих групах предмети розподілені за власниками (університет, музей, товариство, приватна особа), а також за хронологічним та / або географічним принципом [73]. Аналогічно влаштований «Каталог виставки XIV Археологічного з'їзду в м. Чернігові» (1908) [74]. Інший підхід був покладений в основу будови «Каталогу виставки археологічного з'їзду в Москві» (1890), де широко були представлені українські колекції. Матеріал структурований «залами» та відзначається чіткою (у заголовках) пропискою місця експонування предметів по «стінах», «вітринах», «шафах», «щитах». В межах зазначеної топографії матеріали представлені за власниками колекції (музеї, товариства, заклади, приватні особи) [72].

Отже, маємо кілька варіантів укладання та оформлення музейних каталогів. В зв'язку із наявністю в деяких каталогах елементів музейного путівника відзначимо, що ми не схильні виводити їх в окремий тип каталогу – наприклад, «каталог-путівник», оскільки елементи музейної топографії (вказівки на шафи, картони, подіуми) не змінюють і не впливають на базову ознаку цих видань – перелік предметів колекцій з більш або менш детальним

описом в порядку, визначеному об'єктом опису та діапазоном обсягу збірки. Наявність фраз-орієнтирів продиктована або умовами організації масштабного заходу, як наприклад, виставка археологічного з'їзду; або особливостями музейної роботи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли музейний простір поєднував функції експозиції та фондосховища, що добре простежується у каталогах Катеринославського обласного музею. Далі буде показано, що каталоги відрізняються від путівників кількома аспектами: стилем викладу матеріалу; деталізацією опису музейних предметів; структурою публікації (систематизацією предметів), в основу якої покладена колекція (в каталогах), а не приміщення (в путівниках).

Так само наявність ілюстративного додатку (як у каталогах старожитностей збірок В. В. Тарновського та О. М. Поля) не перетворює каталог в окремий тип, скажімо – «каталог-альбомом». Ілюстрація не становить обов'язковий елемент музейного каталогу і, як буде показано далі, в каталозі вона підпорядкована текстовій частині публікації, а в альбомі становить основу публікації (Додаток 5).

За таким же принципом, наявність звіту про роботу музею в структурі каталогу (як у каталозі Зоологічного музею Харківського університету), не спонукає до виділення окремого типу «каталог-звіт», лише на підставі стилістичного вкраплення звітної інформації.

Подібного роду варіації (музейна топографія, потужний ілюстративний додаток, звіт) – не специфічні особливості різних типів музейних каталогів, а демонстрація свободи у виборі структури та стилю викладу матеріалу.

Таким чином, типовою ознакою музейного каталогу є наявність інформативного переліку предметів колекції. В сукупному обсязі музейний каталог подає такі данні: назва предмета, автор (для творів мистецтва, фотографій, креслень), датування, місце виготовлення або побутування, порядковий та інвентарний номер, матеріал, техніка виконання, розміри, геометрична форма або вигляд предмета, шлях надходження до збірки музею (експедиційний матеріал, дарунок, закупка), іноді подано додаткові роз'яснення

(ім'я фондоутворювача та / або колишнього власника, деталі виявлення чи придбання, сфера та спосіб застосування предмета).

Описи. Варто відзначити, що в словниках та енциклопедичних виданнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. поняття «опис» синонімічне слову «каталог» і означене в широкому розумінні – як результат описування майна, справ, книг, речей [427; 428]; або подане лише у юридичному ключі – як «опис майна», що здійснюється для попередження витрат та збереження майна у цілісності, і укладається для приведення до відому контролюючих органів [429; 430; 431]. В таких значеннях слово «опис» цілком придатне для титулу музеографічної продукції.

Між тим, український музеографічний доробок має відносно невелику кількість робіт, опублікованих під назвою «Опис», причому більшість із них серіальні. Наприклад, тритомні «Описи рукописів Церковно-археологічного музею» (1875, 1877, 1879) [100; 101; 102] та «Описи рукописних збірок, що знаходяться в місті Києві» (1891, 1896, 1904) [115; 116; 117] – складені М. І. Петровим у вигляді переліку з детальним викладом атрибутивних даних: назва твору, матеріал (пергамент, папір), автор, перекладач або переписувач, попередній власник, номер за музейною інвентаризацією та номер, коли рукопис перебував у бібліотеці КДА, *посторінковий* розпис змісту рукопису, свідчення про аналогічний текст в інших творах, факти про публікації пам'ятки. Ці «Описи» не містять ілюстративного додатку. До слова зазначимо, що для «каталогів» характерна більш спрощена презентація писемного джерела і ще коротша – для «путівників» (Додаток 6).

Лаконізмом і одночасно деталізацією відзначаються «Описи монет та медалей, що зберігаються у нумізматичному музеї університету св. Володимира» (1896, 1900, 1906), складені та опубліковані В. Б. Антоновичем трьома випусками. Публікації містять короткі вступні інструкції про влаштування текстів та власне переліки-описи монет і медалей. Предмети колекції згруповані за хронологією, місцем карбування або місцем виявлення. Описи подають усю необхідну інформацію про предмет: номінал, зображення

та написи на аверсі та реверсі, метал, вага, інвентарний номер. Описи не проілюстровані [97; 98; 99].

Не вписується в представлений формат «описів» робота С. К. Кульжинського «Опис колекції народних писанок» (1899). Автор поєднав у своїй публікації кілька жанрів. В книзі присутні: бібліографія писанкарства, історичний екскурс про традицію фарбування та розмальовування яєць, опис технологій приготування писанок та народних обрядів пов'язаних із цим процесом та використанням писанок, класифікація писанок, історія створення колекції писанок музею К. М. Скаржинської та каталог цієї колекції. Текстовий матеріал доповнюють чорно-білі та кольорові таблиці із зображенням писанок [96]. Тобто, маємо комплексу працю, яку важко назвати «описом» в чистому вигляді. Враховуючи значний об'єм ілюстративного додатку (більше 2 000 зразків), абсолютно не дивно, що в об'яві про продаж цей «Опис» названий «Альбомом» [126, с. 27].

Представлений вище огляд музейних описів доповнимо прикладами двох «Описів» Ставропігійського інституту у Львові. Місце продукування цих видань виходить за географічні рамки нашого дослідження, однак вони розширюють уяву про «опис» як музеографічний жанр [574, с. 90 – 91]. Так, «Опис музею Ставропігійського інституту у Львові» (1908) містить передмову та доволі деталізовані списки предметів. Тобто, стилістично твір подібний до каталогу, в якому музейна збірка представлена *переліком*. Предмети згруповані за типами, матеріалом та характером походження: рукописи, друковані видання, живопис, медалі та монети; вироби із тканини, дерева, металу, металеві; артефакти археологічного походження [103]. Абсолютно інший підхід використаний в «описі» (так названо твір в тексті, а не в титулі) «Археологічно-бібліографічної виставки» (1889). Тут інформація про предмети представлена цільним текстом в *оповідному стилі*, без каталожного переліку-опису експонатів [58].

Таким чином, в українському музеографічному доробку маємо принаймні три варіанти укладання «Описів»: 1) *опис-каталог* – за структурою текстової

частини та характером презентації предметів такий «опис» не відрізняється від «каталогу», іноді більш розширено подає інформацію про пам'ятку; 2) *опис з каталогом* – роботи наділені розлогими вступними текстами, їх обов'язковим елементом є каталог; 3) *опис-оповідь* – роботи буквально описового, оповідного характеру, без структурованих переліків предметів.

Отже, наявність відносно нечисельної кількості робіт під титулом «Опис» аж у трьох жанрових варіантах не дає підстав окреслити специфічні ознаки або домінантні риси, якими б музейні «описи» відрізнялись від, наприклад, «каталогів». Можемо погодитись із думкою про альтернативне застосування обох понять в музейній публіцистиці другої половини XIX – початку XX ст. [610]. Однак, це твердження стосується тільки «описів-каталогів» та «описів з каталогами».

Альбоми. Альбоми зазвичай асоціюються із ілюстрованими виданнями з горизонтальним розворотом аркушів. В цілому таке уявлення відповідає дефініціям, які пропонують словники та енциклопедії другої половини XIX – початку XX ст., де «альбоми» подані в якості книг, зазвичай вишуканої типографської майстерності, із чистими листами для вписування віршів або малювання картин, а також як *збірники ілюстративного матеріалу* (портретів, пейзажів, рисунків відомих художників, гравюр, фотографій) [150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157].

Якщо екстраполювати наявні визначення на музеографічну продукцію, то альбомна поліграфія стосувалася б тільки образотворчих колекцій. Між тим, аналіз української музеографії показав наявність під титулом «Альбом» публікацій речових пам'яток.

Варто відзначити вельми неоднозначну ситуацію відносно музейних альбомів українського походження другої половини XIX – початку XX ст. Лише незначна кількість видань містить у заголовку слово «альбом». Більшість видань мають оригінальні назви. Такі твори віднесені нами до альбомів по більшій мірі з огляду на формальну ознаку – наявність ілюстрацій. Враховано й суттєву ознаку – стиль викладення матеріалу та його залежність від ілюстрацій.

За способом передачі інформації музейні альбоми українського видавництва розподіляються на ілюстровані та комбіновані (текстово-ілюстровані). Останні, в свою чергу, діляться на альбоми з оповідними текстами та альбоми з каталожними текстами (анотаціями). Отже, маємо три групи альбомів: 1) ілюстровані альбоми, 2) альбоми-описи, 3) ановані альбоми.

Перша група – це, так би мовити, «альбоми-еталони» – образотворчі видання, оснащені тональними або кольоровими ілюстраціями, іноді з горизонтальним розворотом аркушів, позначені мінімумом текстової інформації. Ця група презентована «Офортами Шевченка в колекції В. В. Тарновського» (1891) – альбом містить репродукції 28 графічних робіт: шість аркушів та дві обкладинки з шевченкової «Мальовничої України», сім портретів самого Тараса Григоровича, чотири портрети інших художників, шість офортів з картин різних художників, три авторські художні композиції. Музеографи обрали для публікації однаковий розмір для усіх творів, повідомивши в текстовій частині оригінальні розміри офортних дошок та розміри власне гравюр [114].

Так само ілюстрованими є п'ять випусків альбомів «Collection Khanenko» (1912) з лаконічною презентацією творів нідерландської школи живопису з колекції Б. І та В. М. Ханенків. Музеографи повідомили імена художників, назви творів, датування [132; 133; 134].

До категорії ілюстрованих альбомів відносимо серії «Українські візерунки» (1909, 1912) [128; 129] та «Українська народна творчість» (1912) [125; 126; 127], в яких кольоровим рисунком та фототипією (відповідно до названого) представлено зразки виробів народної творчості, з приватних колекцій, колекцій Київського міського музею, музею Полтавського губерньського земства, музеїв Київського та Полтавського кустарних товариств. Презентація музейних пам'яток не обтяжена атрибутивною інформацією, оскільки альбоми призначались в якості зразків для майстрів народних промислів.

Друга група – альбоми-описи – це проілюстровані текстові видання

стилістично подібні до музейних описів оповідного характеру. Наприклад, «Альбом старожитностей Церковно-археологічного музею» (1915) являє собою історико-культурологічний екскурс з посиланнями на ілюстрації, які розміщено у 40 таблицях фототипій після текстової частини [57].

Третя група – анотовані альбоми – це ілюстровані видання, що супроводжуються як оповідними, так і каталожними, текстами. Яскравим представником таких публікацій є «Старожитності Придніпров'я» (1899, 1900, 1901, 1902, 1907) [63; 64; 65; 66; 67; 68] та «Старожитності Руські» (1899, 1900) [69; 70] Б. І. та В. М. Ханенків. Їх титули не містять слова «альбом». «Анотованими альбомами» ці серії назвала музеолог Л. М. Сак [486], із чим можна цілком погодитись. Публікації містять вступні статті з інформацією про історичний період; проте, основу творів складають переліки предметів з лаконічною інформацією про них – анотації. Важливо відзначити, що в даному випадку описи предметів підпорядковані альбому – вони відсилають до таблиць з ілюстраціями. Особливо прозоро це представлено в «Старожитностях Руських» де розділами роботи є власне таблиці [69; 70]. Співвіднесення анотацій і зображень в «Старожитностях Придніпров'я» більш ускладнене: в текстовій частині пам'ятки розподілені за матеріалом (бронза, кістка, глина, камінь, золото і так далі), а в таблицях ілюстрацій – представлені за історичними епохами та видом артефакту (сокири, посудини, списи, кельти і так далі) [63; 64; 65; 66; 67; 68].

Звертає на себе увагу стилістична і структурна близькість комбінованих альбомів до ілюстрованих «каталогів» старожитностей В. В. Тарновського (1898) і О. М. Поля (1893) та «опису» колекції писанок К. М. Скаржинської (1899), про що уже йшлося вище. Між тим, порівняння кількості сторінок тексту із кількістю таблиць та наявних в них зображень окремих предметів дає підстави говорити про те, що в альбомах ілюстративний матеріал значно переважає текстову частину книжкового блоку: в «альбомах» він складає більше 65 % об'єму відносно об'єму текстової частини, в той час як у «каталогах» та «описах» становить 6 – 25 % (Додаток 5).

Таким чином, можемо впевнено говорити, що суттєвою ознакою та типовою рисою музейного альбому є домінуюче положення ілюстрації порівняно із текстом, якщо він присутній. Цифровий критерій може служити базовим показником віднесення того чи іншого видання до «альбому» або «каталогу» чи «опису».

Путівники. Варто зауважити, що у другій половині XIX – на початку XX ст. путівники по музеях титулували «вказівниками». Словники та енциклопедичні видання цього ж часу демонструють ясну прив'язку дефініцій «путівник» та «вказівник» до означення друкованої продукції специфічного напрямлення – видань-навігаторів, покликаних полегшити орієнтування на місцевості, на території виставкового простору, в об'ємі промислової продукції, в масиві документального потоку [469; 470; 471; 543; 544; 545; 546; 547; 548].

Музеографічний зміст дефініцій «путівник» та «вказівник» у словниках та енциклопедіях не проявлений. Між тим, тільки український музеографічний фонд другої половини XIX – початку XX ст. презентований що найменш 30 творами під титулом «Вказівник». Такі видання випускали: музей ОТІС, музей Полтавського губернського земства, Феодосійський музей старожитностей, музей Вишуканих мистецтв при Харківському університеті, Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, Київський художньо-промисловий та науковий музей, організатори виставок при Археологічних з'їздах (Додаток 1). Усі ці музейні вказівники уклали з метою допомогти відвідувачу самостійно орієнтуватись в експозиції.

Наявний український музеографічний доробок за об'єктом опису та функціонуванням представлений двома групами: 1) путівники по стаціонарним експозиціям; 2) путівник по тимчасовим виставкам.

Яскравим представником *першої групи* є «Короткі вказівники» музею ОТІС [83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 92]. Аналіз випусків у 50-річному діапазоні (1867 – 1916) показав залежність музейного путівника від площ експозиційного простору. Так, у виданні 1867 р. зазначено, що музей займав три кімнати та напівкруглу залу в приміщенні поруч із міською Біржою

[83, с. 4 – 5]. Розташування предметів підпорядковувалось зручностям розміщення та мірою надходження пам'яток. Саме тому поруч експонували старожитності, живопис та графіку, скульптуру, зброю різних часів. Предмети описані «кімнатами» та «залами», як поштучно так і «шафами» [83].

«Короткі вказівники» 1887 р. та 1890 р. повідомляють, що музей у 1883 р. був перенесений у двоповерхову будівлю поруч із тим же Біржовим будинком, де зайняв одну половину (у другій містилась Публічна Бібліотека). Тепер експозиція займала дві кімнати та напівкруглу залу на верхньому поверсі і таке ж приміщення на нижньому поверсі, частина пам'яток експонувались у дворіку [88, с. 7 – 14, 83 – 93; 90, с. 7 – 14, 86 – 97]. Зміна локації вплинула на презентацію колекції більш широкою топографією – залами. Власне так названо розділи твору: «В першій кімнаті верхнього поверху», «У напівкруглій залі верхнього поверху», «В кабінеті монет і медалей» і так далі. В межах широкої топографії описи мають додаткові орієнтири типу: «шафа», «на шафі», «у скрині», «на етажерці» [88; 90].

З 1908 р. музей зайняв усі приміщення будівлі, що знову позначилось на описі експозиційного простору [91, с. 4]. У вказівнику 1916 р. колекція так само представлена залами, однак, тепер вони отримали назви, тобто сформувались у тематичні розділи експозиції: «Зала 2-а. Старожитності Березанські», «Зала 3-я. Старожитності Акерманські та Феодосійські» і так далі. Більш дрібною стала топографія в межах кожної зали. Наприклад, маємо орієнтири типу: «на стінах з трьох боків прикріплено», «вітрина проти середнього вікна», «високий стовп ліворуч від вікна» [92, с. 16, 106, 107]. Також предмети представлені за місцем збереження у музейних меблях: шафах, вітринах, поличках, етажерках, картонах [92, с. 16 – 109].

Варті уваги музейні путівники Феодосійського музею старожитностей. Порівняння випусків 1880 р. та 1912 р. демонструє відсутність зміни площі експозиції і, відповідно, стабільний формат подачі інформації [122; 123]. Предмети хоч і перемістились, однак залишились в тих же тематичних групах: еллінські, греко-візантійські, генуезькі, вірменські, східні, єврейські пам'ятки,

історичні портрети, карти, плани, види та креслення, різні предмети. Відомо, що музей містився на одному із схилів гори Мітрідат у будівлі, спеціально збудованій на кошти І. К. Айвазовського, де займав лише 2/3 площі, решта території була відведена під каплицю [120, с. 3]. Очевидно відносно невеликий експозиційний простір спонукав подавати матеріал не залами, а тематично і без дрібних вказівок на місце їх розташування відносно стін, дверей, вікон, за виключенням «еллінських пам'яток», частина яких у 1912 р. була представлена по вітринах» [123, с. 7 – 32].

Масштабністю опису відзначається «Вказівник Церковно-археологічного музею» (1897). Видання оснащено планом музею, що було зручно, враховуючи презентацію більш ніж 24 000 пам'яток [124]. Відповідно плану, збірка представлена 12 тематичними колекціями: доісторична та історична археологічна колекція, зліпки та знімки архітектурних будівель, приналежності християнського богослужіння, статуї, відділ монет і медалей, зразки писемності та друку, бібліотека, портрети і картини, ікони та хрестики з образками і так далі. В середині кожного розділу пам'ятки представлені наскрізним переліком по-предметно та «ящиками», «вітринами», «шафами», «підставками», «вішаками», «столами».

Маємо у вітчизняному музеографічному доробку приклад «вказівника» окремої тематичної групи – вказівник «Відділ археології» (1913) Київського художньо-промислового та наукового музею. Твір структурований залами, в межах яких предмети представлені сукупно, відповідно їх розташуванню у виставковому обладнанні: «вітринами», «скринями», «шафами», «підставками», «стелажками». Опис експозиції супроводжують довідки про історичний період та певну культуру [104].

Прикладом вказівників *другої групи* (тимчасові виставки) є «Вказівник виставки при третьому археологічному з'їзді в Києві» (1874) [121]. Публікація являє собою серію тематичних таблиць: церковні старожитності, археологічні пам'ятки, рукописи, стародруки і так далі. Інформація розподілена у три колонки: 1) порядковий номер предмета та місце його положення у виставковій

залі (стіна, вітрина, шафа, подіум); 2) розділи та підрозділи експозиції; 3) інвентарні номери предметів та власники колекцій. Очевидно, такий формат розподілу інформації путівника продиктований комплексною експозицією, орієнтуватися по якій можна було лише за чітко структурованим текстом-таблицею. Путівник не обтяжений додатковою інформацією – без вступу, без оповідних текстів та ілюстрацій.

В зв'язку із виявленням типологічних особливостей музейного вказівника, варто відзначити каталоги, в яких також є топографічні прив'язки. Як уже було показано вище, ми не бачимо підстав виводити їх у проміжковий тип «каталог-путівник», оскільки топографічна деталь не вплинула на базову ознаку каталогу – структурування колекції на основі історичного принципу (хронологія, географічна ознака, вид колекції, національна приналежність). В той час як структура музейного вказівника безпосередньо прив'язана до планування приміщення.

Музеографи другої половини XIX – початку XX ст. також розуміли різницю між «каталогом» та «вказівником» у *стилістиці текстів*, а не тільки у наявності чи відсутності вказівок про місце перебування предмета в експозиції. Такий аспект відзначив В. Н. Юргевич у вступних статтях до вказівників музеєм ОТІС. З його слів, для каталожних описів характерна суворо наукова подача інформації про предмет, в той час як путівник розрахований на пересічного глядача, тож може бути укладений в популярному стилі [88, с. 3; 90, с. 3 – 4].

Власне, так і є. У каталогах предмети переважно представлені кожен окремо і описані із зазначенням розмірів, кольору, форми, деталей, надписів. У вказівниках предмети часто представлені сукупно: «двадцять уламків надписів Ольвійських, різного змісту, різночасово зібрані» [83, с. 25]; «шафа з різноманітним стародавнім хатнім посудом» [88, с. 37]. Габарити в путівниках зазвичай подані описово: «дві великі червоної глини овальні посудини», «глиняний посуд меншого розміру» [123, с. 8]; «мідний невеличкий бюст» [90, с. 56] – що абсолютно доречно, адже, відвідувач не оглядає експозицію з

лінійкою, а сприймає експонат візуально. Форма та колір також передані узагальненим образом та вказівкою на матеріал, із якого виготовлено предмет або твір мистецтва: «мармурова статуетка Цибелли (Сівіли – Ч. Н.) без голови, сидить в кріслі і тримає в руках тимпан, у її ніг лев» [83, с. 25]; «задня частина генуезької мідної гармати» [85, с. 9]; «нижня частина мармурового чоловічого тулуба до коліна, від Аполлона» [88, с. 50]; «бронзовий котел вазоподібної форми» [104, с. 21].

Тобто, музейні вказівники розраховані на зорове сприйняття інформації, на візуальний ефект. Вони подають інформацію про предмети у дещо спрощеному вигляді, не обтяжують читача цифрами розмірів та об'ємів, форму подають загальними абрисами, а колір – указівкою на матеріал, із якого виготовлено предмет або твір. Порівняльна таблиця ступеню деталізації описів писемних пам'яток у «вказівниках», «каталогах», «описах» представлена у Додатку 6.

Таким чином, можна виділити дві специфічні риси музейного вказівника другої половини XIX – початку XX ст. По-перше, науково-популярний стиль тексту. По-друге, наявність слів-орієнтирів, за якими читач міг би рухатись експозиційним простором, знаходити предмети і отримувати про них інформацію з видання. Ступінь деталізації топографічних вказівок, залежала від об'єму експозиції та планувальної структури музейних приміщень. Тож, одні вказівники пропонували оглядати колекцію так би мовити «великими мазками» (залами), інші – вели глядача за мікро-топографією, зосереджуючи на стінах, вітринах, шафах, поличках, щитах, міжвітринному просторі.

Звіти. Звіт музею можна назвати неочікуваним форматом музейного видавництва, особливо зважаючи на те, що сьогодні музеї не звітують публічно в друкованому вигляді. Між тим, із словникових визначень та енциклопедичних роз'яснень видно, що протягом другої половини XIX – на початку XX ст. звітна публікація була доволі поширеним явищем. Причому, окреслюються два стилістичні варіанти «звітів». Перший: звіт у формі *цифрових показників* з роз'ясненнями щодо них. В такому ракурсі «звіт» представлений у юридичній

площині, і пов'язаний із ревізією будь-яких рахунків з деталізацією витрат і надходжень. Такі звіти складали державні установи регулярно в кінці звітнього періоду або на вимогу вищих за рангом посадовців, органів опіки, суддів [432; 437; 438; 439; 440]. Другий варіант: «Звіт Всепідданіший», який губернатори подавали безпосередньо імператору – це короткий але зв'язний *нарис* про те, чим саме позначився звітний рік на різних сторонах життя губернії [433].

Основним завданням музейних «Звітів» другої половини XIX – початку XX ст. було інформування про досягнення та проблеми в роботі музею. Ці видання відносяться до категорії періодичних видань (зазвичай раз на рік). Обов'язковим елементом звіту музейної установи є перелік нових надходжень за звітний період, часто з описом найбільш цікавих пам'яток, іноді з вказівкою ціни придбаного твору або предмету. Тож, класифікувати цей тип музейного видання можна за *формальною ознакою* – за фактом наявності чи відсутності у творах фінансового показника. Так, наприклад, Ф. Р. Штейнгель, звітуючи про роботу свого музею, грошові питання залишив поза публікації зі зрозумілих причини – адже, це приватна справа [105]. Інша картина спостерігається у звітах музеїв, утримуваних на кошти благодійників та державні асигнування. Тут в цифрах скрупульозно обраховано кількість відвідувачів, з розбивкою по роках або місцях року, також детально розписано напрямки грошових витрат і прибутків. Для зручності сприйняття, така інформація зведена у таблиці, як наприклад, у «звітах» музею Волинського товариства (1915) [111, с. 33 – 52], Київського міського музею (1911, 1914, 1916) [108; 109; 110], Таврійського природничо-історичного музею (1908, 1914) [112; 113].

Отже, «звіти» українських музеїв представлені двома групами: 1) звіти приватного музею; 2) звіти музеїв громадського статусу. Характерною рисою цього типу музейного видання є наявність таблиць із цифровим матеріалом, в якому лаконічно відображено різні сфери діяльності музею, направленої на поповнення та збереження музейного фонду.

До «звіту», за змістом та стилем укладання, близькі *«літописи»* музеїв. В українському музеографічному доробку цим поняттям оперував директор

Херсонського музею старожитностей В. І. Гошкевич. Складені та опубліковані ним «літописи» містять не тільки статистичні дані про нові поповнення та загальний стан збірки, персонал, кількість відвідувачів і тому подібне, а й розлогі повідомлення (оповіді) про експедиційну роботу. Наприклад, у звіті («літописі») за 1913 р. В. І. Гошкевич ознайомив читачів із ходом та результатами обстежень археологічних пам'яток Одеського повіту, розповів про розкопки в садибі Ф. С. Огаркова та про огляд цвинтаря в Херсоні [95].

Програми. Програма – це тип видання протилежний звіту за характером інформації. Програми повідомляють не про те, що уже відбулося, а про те, що заплановано зробити. Власне так подають «програму» словники та енциклопедії. Зазвичай дефініція окреслена як твір невеликого об'єму, часто у вигляді переліку, в якому викладено наміри про заплановану на майбутнє роботу або дію. Очевидно «програми» були доволі поширеними типом видання у різних сферах діяльності. Словникові та енциклопедичні визначення демонструють наявність таких публікацій в навчальній, політичній, концертно-сценічній діяльності [459; 460; 461; 462; 463; 464; 465]. Близькими до музейної діяльності є так звані «програми збирання» (наприклад, «Програми для збирання повірь, пісень, казок, обрядів»), які в значній кількості укладались та поширювались науковими товариствами [466]. Це, до речі, свідчить не тільки про популярність експедицій фольклорного напрямку, а й про очевидний відгук населення на програмне видання.

Українські музеї не стояли осторонь такого виду публікації. Наприклад, «Програма до збирання народних писанок» (1895) розкриває наміри Лубенського музею К. М. Скаржинської поповнювати колекцією. Твір укладений в стилі запитальника з вказівкою тих аспектів, на які необхідно звертати увагу під час збирання писанок. Питання демонструють заохочення не до механічного збору зразків, а до вивчення писанкарства як виду мистецької діяльності [94].

Свій варіант програми запропонував Київський художньо-промисловий та науковий музей (1912). Комітет музею повідомив про наявну в музеї колекцію

предметів, які мають відношення до історії Києва. Цей матеріал спонукав до утворення окремого відділу музею – «Старий Київ». Укладачі «Програми» ознайомили читачів із тематичними напрямками майбутнього відділу, а також перелічили види предметів, які запланували в ньому демонструвати. Публікація містить звернення долучитися до комплектування музейного фонду. Запропонований перелік ясно демонстрував, що предметом музейної збірки може стати доволі широкий спектр речей: макети, фотографії, замальовки, креслення, плани будівель та вулиць, автографи та інше [118].

Отже, характерною рисою музейних програми є чітко висловлена перспектива збиральницької діяльності та спонукання або звернення до небайдужої спільноти долучитися до музейного проєкту.

Збірники. В арсеналі української музеографічної продукції зустрічаються видання номіновані «Збірниками». Словники роз'яснюють «збірник» як книгу, в якій зібрано статті із різних місць [494; 495]. Енциклопедичні видання на конкретних прикладах розкривають зміст та періодичність популярних в Російській імперії «збірників» різних установ, міністерств, відомств. Серед них є й дотичні поширення історичного знання, наприклад: «Збірник Археологічного інституту» [496; 497]; «Збірник Імператорського Російського історичного товариства» [498; 499]; «Збірник Харківського історико-філологічного товариства» [500; 501]. Короткі нариси про них повідомляють, що ці журнали виходили періодично, однак не за строго встановленим терміном; що в них зазвичай публікують тематичні *добірки історичних джерел* та матеріалів; зрідка у збірниках публікують *монографії*.

Усе вище сказане стосується й музейних видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Аналіз українського музеографічного доробку показав, що музейні збірники можна поділити на дві групи: 1) комбінована публікація, в якій оприлюднено колекції кількох власників; 2) моновидання, що містить один твір під титулом «Збірник».

Яскравим представником *першої групи* є започаткована М. О. Леопардовим серія «Збірник знімків з предметів старожитностей, що

знаходяться в м. Києві, в приватних руках» (1890 – 1893) із презентацією пам'яток зі збірок київських музеїв та приватних колекціонерів [586, с. 439 – 442]. Зразком збірників *другої групи* є «Збірник Археологічного музею вищих жіночих курсів у Києві» (1914), в якому опубліковане дисертаційне дослідження Л. М. Кудь «Вбрання та прикраси давньоруської жінки» [93].

Тож, не маємо підстав говорити про наявність певного стандарту щодо улаштування музейного збірника. Очевидно, такий титул отримували спеціально започатковані друковані органи музейних установ або проєкти, замислені для оприлюднення в одному виданні колекцій і матеріалів кількох власників.

Моновидання. Ще одним типом музейного видання є авторські твори, надруковані окремим брошурами. Серед таких видань назвемо роботу Є. П. Тріфільєва «Про Феодосійський музей старожитностей» (1916) – твір описового характеру, в якому автор розповів історію утворення музею, описав його будівлю. Основний вміст музейного фонду представив через опис експозиційного простору [120].

Іншого характеру публікація Е. Р. Штерна «Декілька античних бронз з колекції Одеського музею» (1911). Роботу розпочинає загальний огляд мистецтва обробки благородних металів в стародавньому Єгипті, Вавилоні, Ассирії, Греції. Переходячи до презентації предметів з фондового зібрання ОТІС, Е. Р. Штерн подає їх детальний опис із коментарями щодо типовості представлених форм, орнаментів, техніки виготовлення для грецького чи римського мистецтва [131].

Враховуючи те, що моновидання носять суто індивідуальний характер – одні із них укладені у популярному стилі, інші складені як науковий або науково-популярний твір – їх типові риси ми не виводимо.

Таким чином, за сукупністю суттєвих та формальних ознак, які позначились на структурі, змісті та стилі музейних видань, вітчизняний музеографічний фонд другої половини XIX – початку XX ст. представлений

такими видами: *каталоги*: 1) комбінований каталог; 2) профільний каталог; 3) каталог виставки; *описи*: 1) опис-каталог; 2) опис з каталогом; 3) опис-оповідь; *альбоми*: 1) ілюстрований альбом, 2) альбом-опис, 3) анотований альбом; *путівники*: 1) путівник стаціонарної музейної експозиції; 2) путівник тимчасової виставки; *звіти*: 1) звіт приватного музею; 2) звіт музею громадського статусу; *програми*; *збірники*: 1) комбінована публікація; 2) моновидання; *моновидання*.

РОЗДІЛ 4

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Активізація музеографічного процесу в досліджуваний період проходила паралельно процесу поступового досягнення інформативної ролі музейних видань. Уже від другої половини ХІХ ст., з перших років появи музеографії, публікації музейних пам'яток залучались до джерельних баз наукових досліджень. Тож, перед тим як перейти до аналізу джерельного ресурсу вітчизняної музеографії, звернемо увагу на уже розроблені напрямки її застосування.

Так, наприклад, В. Б. Антонович використав факти, висвітлені у «Вказівнику виставки при ІІІ Археологічному з'їзді в Києві», для укладання «Археологічної карти Київської губернії» [160, с. 21, 31]. Значна кількість українських музейних видань послужили джерелами написання статті «Музей» «Енциклопедичного словника» видавництва І. А. Ефрона [400, с. 120, 121]. Так само українську музеографію використав І. С. Свенціцький в нарисі «Про музеї і музейництво» [502, с. 16 – 20].

В таких же напрямках музейні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. використані науковцями СРСР. Наприклад, С. О. Гіляров, спирався на музеографію Ханенків в ході переатрибутування живописної колекції Музею мистецтв Всеукраїнської Академії Наук [313]. Шляхи поповнення збірок, принципи науково-дослідної, просвітницької, експозиційної роботи археологічних музеїв Півдня України були досліджені А. М. Разгоном на підставі «Коротких вказівників» музею ОТІС [475]. Ці ж сфери музейної справи, тільки щодо мистецьких колекцій, дослідила Л. М. Сак, посилаючись на альбоми Б. І. та В. М. Ханенків [486]. Новаторські зміни в експозиційній роботі Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства дослідила Д. А. Равікович, залучивши «Звіти» цього музею [474, с. 203 – 204].

Скориставшись «Звітом» музею Ф. Р. Штейнгеля, І. П. Єрьомін дослідив особливості вертепної драми в різних губерніях Російської імперії [260].

В роботах сучасних дослідників ті ж самі аспекти розкриваються в межах регіонального музейництва через призму процесів національно-культурного відродження в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Так, І. В. Кузьміна дослідила музейницьку діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля, посилаючись, серед іншого, й на «Звіти» його приватного музею [353; 354]. Музейництво Волині студіює О. І. Кушпетюк, додаючи до музейних «Звітів» Штейнгеля ряд інших музейних видань, як то: «Короткі описи предметів старовини» Волинського єпархіального пам'яткозховища, «Звіти про діяльність Товариства дослідників Волині і Волинського центрального музею», опис «Волинські рукописні Євангелія та Апостоли», а також чисельні музеографічні публікації на сторінках періодики Волині [365; 366; 367; 368; 369; 370; 371].

Розвиток археологічного музейництва на Чернігівщині представила О. Є. Черненко, залучивши потужний арсенал музеографічних видань: каталоги та путівники по виставках на Археологічних з'їздах, каталоги колекції В. В. Тарновського, «Каталог музею Чернігівської губернської архівної комісії», «Каталог Чернігівського об'єднаного історичного музею міської та вченої архівної комісій» [601; 602]. Аналогічно О. Б. Супруненко показав розвиток музейної справи на Полтавщині, залучивши серію «Звітів природничо-історичного музею Полтавського губернського земства» [530].

Історію Київського міського музею (художньо-промислового) подає М. В. Оксенич, посилаючись переважно на «Звіти» цього музею [424]. В свою чергу З. О. Зразюк, в якості джерел дослідження історії створення та поповнення нумізматичної колекції Церковно-археологічного музею КДА, використала складені М. І. Петровим «Вказівник» та опис колекції М. О. Леопардова [278]. На широкому колі джерел ця ж науковиця реконструювала процес становлення та розвитку нумізматичних досліджень у Києві (нумізматичний гурток) та в Київському університеті св. Володимира, скориставшись при цьому такими серійними музеографічними виданнями, як

«Збірники знімків з предметів старожитностей, що знаходяться в м. Києві, в приватних руках», ініційованими М. О. Леопардовим, та «Описи монет та медалей, що зберігаються у нумізматичному музеї університету св. Володимира», укладені В. Б. Антоновичем [281, с. 168 – 169, 174 – 175].

Потужний комплекс музейних видань використав І. В. Дворкін в ході дослідження історії музеїв Наддніпрянської України. Крім уже названих вище, в базі дослідження автора «Путівник по Харківському міському художньо-промислому музею та етнографічному відділу», а також видання Музею вишуканих мистецтв та старожитностей, що діяв при Харківському університеті: каталог «Відділ гравюр. Колекція гравюр А. М. Алферова» та «Вказівник творів, що зберігаються в Музеї вишуканих мистецтв» [241].

Науково-дослідна діяльність музеїв Криму представлена А. А. Непомнящим із залученням «Коротких вказівників» по музею ОТІС та «Вказівників» Феодосійського музею [419]. Історію образотворчих колекцій, в контексті розвитку музейної справи на Півдні України, дослідила В. В. Солодова, активно використовуючи «Каталоги виставок картин Товариства південноруських художників в м. Одеса» [514]. Музеографічні труди Е. Р. фон Штерна «Феодосія та її кераміка», «Дві атичні вази старого червонофігурного стилю, що зберігаються в Одеському музеї» та інші роботи атрибутивного характеру залучені О. Г. Кузьміщевим для реконструкції наукової біографії вченого [359, с. 136 – 137; 360, с. 432].

Важливим джерелом мистецтвознавчих студій служить «Опис колекції народних писанок Лубенського музею К. М. Скаржинської». Із останніх робіт назовемо дисертаційну роботу В. М. Ткаченка «Писанкарство в Україні: історіографічний дискурс кінця ХІХ – початку ХХІ століття», в якій цей «Опис» розглядається в контексті дослідження процесу накопичення знань про писанкарство [538]. В роботах Г. І. Галян «Писанка у патріаршому музеї Полтавщини» [214] та А. К. Адруга «Писанки Чернігівщини: історія і сучасність» [148] труд С. К. Кульжинського використаний для виявлення регіональних особливостей цього виду народної творчості. В комплексі із

роботою І. Зарецького про гончарні вироби використано «Опис писанок» А. Л. Щербанем у дослідженні «Трансформації орнаменталістики писанок і кераміки у Полтавській губернії: думки кінця XIX століття». Предметом уваги науковця стали висвітлені у цих джерелах описи технологій створення виробів, назви основних елементів і мотивів орнаменталістики, констатації змін їх декорування [608].

Значних масштабів на сучасному етапі отримала наукова евристика, базована на музеографії другої половини XIX – початку XX ст. Не втратила актуальності атрибутивна робота. Так, на підставі видань подружжя Ханенків нові дані, щодо предметів їх збірки, представили Є. О. Величко, Ю. Б. Полідович (золоті прикраси) [201; 202] та О. В. Живкова (живопис) [263].

Системно, охоплюючи усі групи збірки В. В. Тарновського, проводять аналогічну роботу співробітники Чернігівського історичного музею та Національного музею Тараса Шевченка у Києві. Науковці поновили атрибуцію більшості «закаталогізованих» предметів: уточнили датування, прочитали та вірно інтерпретували клейма і написи, встановили вміст дорогоцінних металів.

Так, наприклад, співставлення наявних в музейному фонді пам'яток із описами та зображеннями в каталогах В. В. Тарновського, дозволило Г. П. Арендар [161; 162; 163], М. М. Блакитному [177], В. В. Зайченко [269; 270], І. М. Ситому [509; 510], Л. Ф. Ситій [508], А. С. Лаєвському [372] – ідентифікувати де-паспортизовані предмети, з'ясувати що втрачено, виявити передані до інших музеїв та фізично розділені предмети. Завдяки зображенню та опису в «Каталозі» шевченкіани першої медалі, виготовленої на смерть митця, пошук цієї зниклої пам'ятки видається цілком реальною задачею для В. М. Яцюка [621; 622]. Усі названі автори відзначили, що без каталогів другої половини XIX – початку XX ст. цю роботу не можна було б провести із таким успіхом, як це вдалося [579, с. 76].

Так само, на науковому рівні, пошуковою функцією наділені «Звіти Городоцького музею» Ф. Р. Штейнгеля в дослідженнях І. О. Гуржій [233; 234; 235] та Н. Р. Миронець [392; 393; 394]. Інтерес науковців зосереджений на

реконструкції складу бібліотеки, яка становила окремий відділ музейної збірки барона Ф. Р. Штейнгеля.

На підставі музеографічних робіт М. І. Петрова, присвячених рукописам, що перебували у фондах Церковно-археологічного музею та інших київських збірок, С. В. Сохань встановила ступінь збереженості цих колекцій, співставивши данні «Описів рукописів» із екземплярами, наявними в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [516, с. 138 – 141]. Таку ж роботу, залучивши фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, провів К. К. Крайній і видав «Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872 – 1922 рр.» [312].

Інший формат залучення музейних видань з реконструктивною метою запропонував І. В. Сапожников. Використовуючи інформацію про запорозькі старожитності в «Каталозі Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля. Археологія та етнографія» (1910), науковець дослідив долю церковного начиння останнього січового храму [488].

Проаналізовані публікації демонструють, що від другої половини XIX ст. і до теперішнього часу науковці виявили і розробили такі галузі інформативного спрямування музеографії: пам'яткознавство, музеєзнавство, археологія, етнографія, мистецтвознавство. На сучасному етапі актуальним стало наділення музеографії функцією служити джерелом реконструкції первинного вмісту колекції та розшуку зниклих предметів збірок. Варто відзначити, що залучаючи до своїх досліджень музейні видання, автори лише побіжно звертали увагу на музеографію як інтелектуальний продукт епохи. Аналіз каталогів, звітів, описів, альбомів, путівників з такої позиції сприятиме повноцінному розкриттю інформативного ресурсу музеографії.

В зв'язку із цим, в даному розділі джерельний потенціал українських музейних видань другої половини XIX – початку XX ст. проаналізований через призму історіографічного процесу та становлення джерелознавчих студій в Україні.

4.1. Відображення концептів позитивізму у вітчизняних музеографічних роботах

З 1830-х років в Європі оформилися та набрали обертів кілька нових ідей, які вплинули на хід наукових досліджень. Уми вчених були порушені позитивною концепцією О. Конта, вченням соціальної еволюції Г. Спенсера, теорією біологічної еволюції Ч. Дарвіна, ідеями «вulgарного матеріалізму». Перебуваючи у тісному контакті із закордонними науковими колами, український історичний істеблішмент сприймав, нові інтелектуальні пропозиції не безумовно. Однак, в цілому, як показують дослідження О. М. Богдашиної, можна говорити про схвальне сприйняття вітчизняними гуманітаріями ідей позитивізму [185, с. 130, 149, 167, 170, 190, 365].

Враховуючи це, інформативний потенціал вітчизняної музеографії було нами проаналізовано крізь призму відображення характерних для позитивістської парадигми аспектів історіописання. Розглядаючи музеографію як цілісне явище, аналізом охоплено також роботу дослідника еманцій «народного духу», неоромантика – С. К. Кульжинського [259; 532]. До аналізу залучено базовані на музейних та приватних колекціях роботи М. І. Петрова – директора Церковно-археологічного музею, що діяв при КДА, викладачі якої критикували нові ідеї, в тому числі й позитивістські [185, с. 172, 194 – 195]. Проте, як показують дослідження С. В. Сохань і О. В. Ставнюк, Микола Іванович часто висловлював незгоду щодо улаштування освітнього процесу, прийомів навчання та організації музейної справи в Академії. Мав він і власний погляд на принципи науково-атрибутивної роботи, який відповідав тогочасним тенденціям європейської наукової думки [516, с. 66 – 68, 129 – 130; 521, с. 105, 113 – 114].

Перед усім зауважимо, що позитивістське історичне дослідження базувалося на ідеї зробити історію точною наукою. Така думка підживлювалась популярними у другій половині XIX ст. концепціями близькості природничих та соціальних процесів. Власне, бажання виявити закономірності історичного розвитку спонукали до зміни фокусу досліджень. Увага істориків перемістилась

з одиничних, хоч і яскравих, подій політичного характеру, уособленням яких зазвичай виступала відома людина (політик або військовий діяч), на масові явища з проявленими тенденціями розвитку. Сферами життєдіяльності, в яких можна було б виявити закони історії та прослідкувати динаміку розвитку суспільства, вважались соціальні та економічні процеси. Власне вони і стали основним об'єктом дослідження позитивістів. Відповідно, предмет дослідження зосередився на історії людських спільнот, починаючи від найдавніших часів. При цьому діапазон досліджень охоплював суспільний устрій, побут, мистецтво, традиції та вірування народів [185, с. 258, 262, 270, 287]. Нижче звернемо увагу на проявлення означених концептів в українських музеографічних творах.

Об'єкт і предмет музеографічного дослідження. Музейні видання демонструють чотири напрямки досліджень: соціально-економічні, соціокультурні явища, військово-політичні події та індивідуальна історія [576].

Фокус на *соціально-економічні явища* переважно прослідковується в розділах, що презентують археологічні колекції найдавніших епох. Наприклад, представлений К. М. Мельник опис знарядь праці та виробів в колекції О. М. Поля (1893) являє собою фактаж трудової активності та побуту стародавніх спільнот Півдня України [79, с. 1 – 31].

В такому ж вигляді соціально-економічний аспект представлений в описі археологічної колекції В. В. Тарновського (1898). Хоча автор атрибуцій, М. Ф. Біляшівський, не зауважив на дослідженні власне виробничих комплексів, як це зробила К. М. Мельник, проте кількість описаних ним артефактів (близько 400) та використання в титлах підрозділів слова «*вироби*» («кременеві вироби», «кістяні вироби», «глиняні вироби», «бронзові вироби») [82, с. 1 – 5] проголошує саме такий, економічний, напрямок дослідження життя давніх мешканців Княжої Гори.

Економічний розвиток українських земель з позиції налагодження активних торгівельних зносин населення Північного Причорномор'я із ближніми та дальніми сусідами магістральною стрічкою супроводжує вступну

статтю Е. Р. Штерна в «Короткому вказівнику» (1916) музею ОТІС [92, с. 5–15].

Не меншої уваги музеографів заслужила *соціокультурна тематика*. Так, розвиток народного сакрального мистецтва представлений в «Описі колекції народних писанок» (1899) [96]. Об'єктом дослідження С.К. Кульжинський обрав «явища *народного життя*», до яких відніс вірування, звичаї, різні прояви творчості, в тому числі і писанкарство. Предметом дослідження став пасхальний орнамент на яйцях, який автор розглядає як самостійне явище, хоча визнає, що його слід вивчати в системі, долучивши до аналізу орнаментику на виробках із глини, металу, тканини [96, с. 4]. Проте, С. К. Кульжинський цього не робить, залишивши означений масштаб дослідження фахівцям-етнографам.

Культура населення України з акцентом на її релігійну складову представлена М. І. Петровим в «Альбомі старожитностей Церковно-археологічного музею» (1915) [57]. Об'єктом дослідження автор обрав «різні боки *побуту* та різні галузі *мистецтва* християнських народів», а предмет дослідження зосередив на «історичному розвитку типів та видів мистецтва, громадянського та церковного» [57, с. 2].

Широко і послідовно соціокультурний розвиток на теренах України розкритий Б. І. та В. М. Ханенками в альбомах «Старожитності Руські» та «Старожитності Придніпров'я» (1899–1907). Науковим інтересом охоплено регіональні пам'ятки від кам'яної доби до XIV ст. Об'єкт дослідження зосереджений на «*побуті* стародавньої людини» [63, с. 1], «народному побуті» [64, с. 2], «побутовій культурі» [66, с. 1], «формах побуту» [67, с. VI], «боках побуту та мистецтва» [68, с. 2, 32]. Предметом дослідження автори обрали процес культурного розвитку населення Придніпров'я.

Військово-політична тематика продемонстрована крізь призму збірки В. В. Тарновського. Так, альбом «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1885) увесь присвячений військово-політичним сюжетам. Фрагментарно воєнні події відображені в атрибуціях деяких предметів козацької доби в «Каталозі українських старожитностей» (1898) цього ж колекціонера. Наприклад, гармата № 154 позначена як «козачий трофей

під час повстання Богдана Хмельницького»; фрагмент гармати № 156 – як «розірвана під час єдиного бою – взяття Меншиковим Батурина при гетьмані Івані Мазепі»; дві гармати № 165 – 166 позначені як такі, «що були під Полтавою у 1709 р.» [82, с. 48, 49].

Варто відзначити, що музеографи віддавали належне пам'яткам *персонального плану*. Так, іменне коштовне озброєння, одяг, речі особистого вжитку, портрети та автографи історичних осіб стали предметом каталогізації збірки В. В. Тарновського [82, с. 42 – 82]. Так само, в «Коротких вказівниках» музею ОТІС окремим розділом представлено портрети імператорського сімейства, відомих політичних діячів, військових, науковців, представників церкви. Хоча формат путівників не передбачав розлогої інформації про персону, автори указали статус, рід занять портретованої персони, її основні заслуги перед вітчизною [92, с. 69 – 77].

В цілому, можемо констатувати, що музеографічні твори досліджуваного часу більше зосереджені на процесах соціокультурного та економічного розвитку, ніж індивідуальних та військово-політичних подіях. Музеографія предметів, що належали відомим діячам і відображали відомі історичні події, посідала поважне місце у виданнях, хоча в кількісному відношенні артефакти археологічного та етнографічного походження переважають пам'ятки персональної належності [576].

Історичний факт в музеографічному дослідженні. Реалізація ідеї перетворення історії на точну науку вимагала відкриття законів суспільного розвитку. Це, в свою чергу, потребувало виявлення значної кількості історичних фактів, бажано з ознаками повторюваності [185, с. 292 – 297, 301, 303].

Музеографічні роботи демонструють доволі часте оперування поняттям «факт». Вони також ясно показують процес пошуку як ексклюзивних фактів, так і масових непоодинокого характеру. Наприклад, К. М. Мельник намагалася встановити «факт існування майстерень» кам'яної та бронзової доби, спираючись на сукупність зібраних О. М. Подем артефактів [79, с. 33]. Так само, на підставі значної кількості предметів, здобутих під час археологічних

досліджень, що перебували у збірці музею ОТІС, Е. Р. Штерн визнав факт наявності торгівельних стосунків грецьких колоній Північного Причорномор'я з Афінами [92, с. 7].

Натомість, М. І. Петров встановив локальні історичні факти, так само спираючись на речові джерела та результати археологічних досліджень: «Про перебування польських військ у Києві свідчать дві знайдені в ньому глиняні голівки польських уланів та кірасира XVII століття» [57, с. 43]; «Про магдебурзьке право малоросійських міст та цеховий устрій ремісників свідчать збережені подекуди до нинішнього часу цехові значки» [57, с. 55].

Залучаючи речові джерела та інші показники археологічних досліджень автори музеографічної серії «Старожитності Придніпров'я» оперували фактами, які свідчили на користь безперервної заселеності території Придніпров'я. Важливо відзначити, що Б. І. та В. М. Ханенки не тільки констатували певні факти, а й показали процес встановлення історичного факту в напрямку «від припущення до висновку». Наприклад, стосовно населення, що мешкало поблизу річки Сули, автори спочатку висловили *намір виявити факти*, які б дали можливість з'ясувати кому належать курганні насипи [65, с. 7]. Далі пояснили, що дослідження Роменського могильника дозволило *встановити факт* наявності тут трьох типів поховань [65, с. 7]. В решті-решт, встановили «*факт* (який – Ч. Н.) говорить на користь того, що кургани та городища належали одному й тому ж народу» [65, с. 7].

Варто відзначити доволі обережну констатацію музеографами того чи іншого історичного факту. Наприклад, К. М. Мельник не наважилась робити висновки щодо організації виробничого процесу у певних місцевостях, не маючи під рукою інформації про обставини виявлення предметів [79, с. 26, 33]. Для авторів «Старожитностей Придніпров'я» стопором в деяких випадках служила недостатня кількість речових джерел. Наприклад, щодо походження слов'ян читаємо: «Добуті до цього часу доісторичними археологією та антропологією *результати надто ще недостатні* навіть для того, щоб встановити виокремлюючі риси як давньо-слов'янської побутової культури так і

слов'янської раси. Існуючі досі на цей рахунок теорії *потребують все ще підтвердження новими фактами*, і в усякому разі, не дають нам права відносити ті чи інші знахідки даного періоду до культури якогось певного народу» [66, с. 1]. Так само, через незначну кількість речового матеріалу, та розраховуючи на отримання в майбутньому «більш відчутних фактів» або «збільшення кількості фактів», автори не наважились робити остаточні висновки відносно неслов'янських племен часів Великого переселення народів та про культуру племен «полів поховань» [68, с. 5].

Варто також відзначити ще один, цілком відповідний духу позитивізму, підхід – факти, які не вписувалися у загальну картину історичної реконструкції, музеографи відносили до нетипових [185,с.297]. Так, В. Б. Антонович у статті «Риси побуту слов'ян за курганними розкопками», що супроводжує п'ятий том описів старожитностей збірки Ханенків, стосовно виявлення поховань із трупоспаленням в зонах де переважають трупопокладання, а трупопокладань на територіях із домінуванням трупоспалення, зазначив: «факти такі зустрічаються вкрай зрідка <...>, і можуть бути *пояснені випадковостями*» [67, с. 1].

Отже, при тому що основу більшості музеографічних робіт складає сухий фактаж – ці твори демонструють прагнення авторів формулювати висновки, спираючись на результати археологічних досліджень та речові джерела.

Еволюційний розвиток та причинно-наслідковий зв'язок. Однією із ключових задач істориків-позитивістів було виведення закономірностей або стійких тенденцій функціонування людського суспільства, що асоціювалось у позитивістів із еволюцією, прогресом, розвитком від простого до складного. Русійні сили еволюції суспільства історики-позитивісти пов'язували із економічними процесами, збільшенням населення, збройними конфліктами. Мотивацію розвитку суспільства вбачали у боротьбі за існування та у призвичаюванні до нових обставин. При цьому мова йшла як про соціальні так і про природничі фактори [185, с. 287, 366 – 377]. Дослідження О. М. Богдашиної доводять, що вітчизняні вчені-позитивісти активно розробляли теорію багатофакторності соціальних процесів. Спонукальні чинники історичного руху

ділили на «зовнішні» – географічне положення, особливості природи, геополітичний аспект; та «внутрішні» – економічний, політичний, культурний, етнопсихологічний фактори. По більшій мірі вважали їх рівноправними; хоча і визнавали можливість виділити ключовий фактор для окремого історичного періоду [185, с. 405 – 420].

В зв'язку із цим відзначимо, що більшість авторів музеографічних творів відтворили картину еволюційного розвитку виробничої та побутової культури спільнот, що населяли Україну, не теоретизуючи над цим. Соціокультурний поступ констатували хронологічним порядком подачі матеріалу та зауваженнями щодо удосконалення технології виготовлення знарядь праці, предметів побуту, прикрас.

Між тим, є твори, в яких висловлені спонукальні чинники розвитку соціуму або певного явища. Наприклад, в «Описі колекції народних писанок» знаходимо поєднанням раціональних та ірраціональних причин розвитку народної культури. Так, масштаби розповсюдження традиції писанкарства С. К. Кульжинський встановлює на підставі географії реально зібраного матеріалу. А от причини появи писанкарства пояснює ідеалістично – «художніми потребами душі людини» [96, с. 4]. Подібні метафізичні пояснення використав і М. І. Петров щодо пам'яток Церковно-археологічного музею. На його думку, місцеві варіації форм та орнаментів на виробках привнесених зі Сходу та Візантії спричинені специфічним «людським духом», «національним духом» притаманним населенню України [57, с. 5, 18].

Інший підхід – об'єктивні причини розвитку суспільства – демонструє музеографія подружжя Ханенків. В альбомах «Старожитності Придніпров'я» вони показали еволюційний шлях розвитку суспільства від найдавніших часів як логічний та закономірний. Вербалізацією процесу соціокультурної еволюції є фрази типу: «перехідна сходинка від перших до других», «зв'язок між обома культурами» [66, с. 29]; «існуючий між ними зв'язок» [67, с. 62]; «послідовна картина переходу від простого до більш складного» [68, с. 32]; «стадія розвитку <...> стилю» [66, с. 2]; «перехідна сходинка від <...> до наступної за часом»

[67, с. 62]; «перший етап нового стилю» [68, с. 2]; «еволюція стилю» [68, с. 3] – подані в контексті покращення технологій виготовлення та оздоблення виробів, урізноманітнення їх форм та орнаментів.

Більше того, автори виділили внутрішні та зовнішні, сильні та слабкі фактори впливу. Наприклад, кочовий спосіб життя скіфів віднесли до «внутрішніх факторів». З точки зору динаміки процесу, цей фактор *слабкий*, оскільки він обумовлював стійкість звіриного стилю і не спонукав до видозміни або розвитку орнаментики. До «зовнішніх факторів» зарахували близьке сусідство та часті стосунки з іншими народами, їх культурою та мистецтвом, як наприклад, вплив грецької культури на скіфську, візантійської – на слов'янську. Зовнішні фактори автори віднесли до *сильних* [67, с. VI; 68, с. 2 – 3, 7]. «Посереднім» (слабким) фактором назвали міграційні процеси. Наприклад, рух теренами України племен часів Великого переселення народів, який не приніс відчутних змін культурному обличчю Придніпров'я. «Більш дієвими факторами» були визнані торгівельні зв'язки. Наприклад, відносини між слов'янами та Сходом, результатом яких стала поява нових форм виробів, нових технологій виготовлення та орнаментаций [68, с. 7].

В альбомах «Старожитності Руські» причини динаміки та стагнації поставлені у залежність від геополітичних факторів. Автори, відзначили безумовно позитивний вплив Візантії на розвиток релігійного та побутового мистецтва на теренах України; призупинення розвитку суспільного життя та занепад мистецтва пов'язали із нашествям монголів; поживавлення художнього руху – із налагодженням відносин із народами Західної Європи у XV ст. [69, с. 1 – 2; 70, с. I – II].

Між тим, поруч із такими цілком об'єктивними причинами, Ханенки відзначили й суб'єктивні чинники розвитку виробничої культури – людські *потреби та смаки*: «З розвитком в суспільстві потреб та художнього смаку створюються і удосконалюються форми та прикраси для релігійних предметів» [70, с. I – II].

Тобто, музеографи показали як ірраціональні причини динаміки

суспільства (потреби національного духу), так і раціональні причинно-наслідкові зв'язки (геополітична ситуація, економічні відносини). В музеографічних роботах сильними факторами визнано стабільні, тривалі процеси, які сприяли розвитку – торгівельні та культурні зв'язки. Слабкими факторами впливу визнавали події та явища, які призупиняли розвиток або не призводили до продуктивних змін суспільства – збройні конфлікти, кочовий стиль життя.

Цивілізація і варварство. Еволюційний розвиток позитивісти розглядали лінійно-стадіально і пов'язували із поняттям «цивілізація», під яким розуміли досягнення духовного, морального, релігійного змісту [185, с. 383 – 391].

В музеографічних творах поняття «варварство», «цивілізація», «культурний», «нерозвинений» перенесені у контекст матеріальної культури. Наприклад, М. І. Петров оперує цими поняттями в дусі позитивістської парадигми: «повне варварство» – це «населення, що проходить примітивні стадії розвитку»; «висока цивілізація» – це «суспільства, організовані в держави, з громадянськими законами та релігійними установками, зі складною матеріальною культурою, розвинутим мистецтвом і навіть наукою», народи «з розвинутим державним устроєм, з її ієрархією, з прекрасною архітектурою, скульптурою, науковим знанням» [57, с. 5]. Так само Ханенки, зауваживши на «повній різниці умов побуту – з одного боку кочового, варварського, з іншого – осілого, культурного», в своїх музеографічних роботах притримувались думки про відсутність цивілізації у варварів-кочовиків (скіфів) та наявність її у осілого населення (греків) [68, с. 3]. Аналогічну картину культурного-еллінського і варварського-скіфського стилю життя презентує музеографія ОТІС [92, с. 7]. Подібним чином, укладач короткого вказівника «Відділ археології» Київського художньо-промислового та наукового музею, Д. М. Шербаківський, з проявами варварства асоціює мистецтво готів – позбавлені витонченості важковагові вироби [104, с. 34].

Натомість С. К. Кульжинський виходить із принципово інших оцінок культури «забутих часів сивої давнини»: він не вважає стародавній побут

примітивним та малоскладним, закликає не дивитись на пращурів з презирством, як на дикунів, і пропонує «побачити скільки генія вкладено у залишки культури давноминулої» [96,с.30].

В цілому, характеристики цивілізації та варварства в музеографії епізодичні. Більшість авторів каталогів та альбомів не дають конкретних роз'яснень з цього приводу.

Музеографічне дослідження та інші галузі науки. Ще один концепт, характерний для роботи істориків-позитивістів, – ідея принципової близькості історичних досліджень до точних наук, які вивчають явища природного походження. При цьому історики уникали тотального перенесення понять і методів природознавства на історичне дослідження [185, с. 278 – 280, 288 – 290, 396].

Між тим, вітчизняна музеографія демонструє як крайні так і помірковані позиції. Наприклад, В. О. Бец в «Історичних діячах Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (1885), достатньо відверто запропонував зробити вивчення людей минулих часів предметом такого ж наукового аналізу, як і вивчення *типів зниклих тварин*, залучивши до цього музейні колекції портретного живопису [71, с. III].

Більшість же музейних видань просто констатують наявні в музейних збірках зразки натуральних колекцій. При цьому, можна відзначити різний рівень їх презентації. Наприклад, музеографія старожитностей колекції О. М. Поля [79], В. В. Тарновського [82], Катеринославського обласного [75; 76] та Київського міського музеїв [104] – подає остеологічний, геологічний, антропологічний та біологічний матеріал в складі історичних колекцій. А от, у звітах музею Ф. Р. Штейнгеля та Волинського центрального музею такі матеріали становлять окремий відділ «природничої історії» [105, с. I, IV, 3; 111, с. 44]. Тим часом звіти Таврійського природничо-історичного музею зосереджені виключно на природничій колекції, хоча музей заявлений як «історичний» також [112; 113].

Фактографічний стиль музеографічних творів в принципі не передбачав

теоретизування щодо тотожності біологічних та соціальних процесів або впливу географічно-природничого середовища на розвиток людських спільнот. Тож, теоретичне осмислення таких проблем в музейних виданнях не представлено.

В цілому можемо говорити про дотримання основних концептів позитивізму у вітчизняних музеографічних роботах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: прагнення встановлювати історичні факти на підставі джерел, націленість на виявлення кількох факторів історичного розвитку, показ соціокультурної динаміки населення України. Специфікою музеографії можна назвати реалізацію названих позитивістських підходів на базі речових та образотворчих пам'яток, а також з урахуванням даних археологічних досліджень.

4.2. Музейна пам'ятка як історичне джерело: методика роботи з колекцією

Основу позитивістського історичного дослідження становили джерела. Тож, уведення до наукового обігу нових «відбитків» історії було завданням номер один для кожного науковця. На фоні активізації такого процесу музейні видання зайняли особливу нішу. Як уже зазначалось, їх специфіка полягала у опублікуванні не стільки писемних джерел, надто популярних у позитивістів, скільки речових – археологічних артефактів, етнографічних матеріалів, образотворчих виробів. В даному параграфі приділено увагу теоретичному та практичному осмисленню предмета музейної колекції як історичного джерела: визначено, які джерельні функції покладали на музейні пам'ятки; продемонстровано методи та принципи дослідження колекцій.

Варто зазначити, що протягом ХІХ ст. відношення до об'єктів колекціонування перетерпіло трансформації від збирання усього «що зело старе і незвичне» або «курйозне» до розуміння художньої та джерельної цінності предметів старовини [476, с. 77]. І хоча процес колекціонування не завжди супроводжувався науковими принципами відбору, залишене від минулих епох почали наділяти значенням пам'ятки / пам'ятника, а не тільки об'єкта естетичної насолоди, цікавинки, вдалого грошевого вкладення [592].

Аналіз музеографічних творів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. показав, що автори називали предмети колекцій широким діапазоном понять: «речі», «предмети», «знахідки», «матеріали», «вироби», «старожитності», «пам'ятки», «сліди», «залишки». При цьому музеографи були далекі від теоретичного осмислення дефініційної різниці слів та уживали їх рівнозначно відносно будь-яких предметів колекції. Це спостереження підтримує висновки О. М. Богдашиної та С. Б. Руденка стосовно синонімічного уживання цих понять для означення історичних джерел [185, с. 328 – 330] та музейних пам'яток у ХІХ ст. [479, с. 55, 61 – 63].

Варто відзначити, що у будь-якій номінації предмети колекцій наділені функцією носія інформації про минуле – історичного джерела. Відверто така роль музейного фонду озвучена в «Старожитностях Придніпров'я» (1899 – 1907). Робота буквально насичена фразами типу: «предмети дозволяють зробити висновок» [64, с. 13]; «предмети доводять»; «знаряддя явно свідчать»; «знахідки говорять» [65, с. 2, 7].

В цілому, можна виділити три рівні сприйняття музеографами джерельного потенціалу предметів колекцій. Перший: предмет виступає *безпосереднім джерелом* інформації про певні факти минулого (наявність виробничих комплексів, поселень, поховань). Такі факти встановлювались виходячи із сукупності речових джерел. Ось декілька цитат з цього приводу: «Присутність людини встановлюється по залишеними ними викидам та знаряддям» [63, с. 1]; «Про народи, що населяли Південно-Західну Русь в епоху кам'яного та бронзового віків, ніяких достовірних свідчень не існує і єдиним свідоцтвом про їх побут та розвиток є знахідки предметів з того доісторичного часу» [63, с. 3]; «Авари однаково грабували як Візантію, так і Персію, і уносили награбоване у південно-руські степи, як це доводить Перещепинський скарб VII століття» [57, с. 15].

Другий рівень представляє предмет колекції як *вторинне джерело* про факти минулого. Наприклад, в «Старожитностях Руських» (1899, 1900) зауважено, що деякі зразки дрібної пластики дають уявлення про зниклі

пам'ятки архітектури, оскільки відтворюють у мініатюрі «давні святині Києва, які в різні часи були унесені із нього або абсолютно знищені під час неодноразових розорень Києва» [69, с. 5]. Аналогічну думку в «Альбомі старожитностей» (1915) висловив М. І. Петров. В коментарі до медалі XVII ст. за взяття Смоленська, з колекції Церковно-археологічного музею, він зазначив, що предмет «служить нині для вивчення топографії цього міста», оскільки на ньому зображено вид міста [57, с. 43].

Третій рівень джерельного потенціалу пам'яток пов'язаний не з вивченням матеріального світу, а з виявленням *психологічних та ментальних характеристик* людських спільнот або окремих людей. Наприклад, В. О. Бец, публікуючи портрети зі збірки В. В. Тарновського (1883, 1885), пропонував допитливому історику «в типі обличчя <...> підмітити мотиви діяльності історичної особи», встановити зв'язок між «внутрішнім світом людини та його зовнішніми рисами» [71, с. III]. Подружжя Ханенків вважали стародавні вироби такими, що «віддзеркалюють на собі культурний стан даного народу в той чи інший період – його потреби, його мистецтво, художні смаки» [65, с. 29], що вони «є вираженням не тільки потреб населення, а також його смаків» [69, с. 1]. Для С. К. Кульжинського вироби народної творчості є втіленням «народних вірувань <...> ідейного та естетичного життя народу» [96, с. 4].

Встановленню таких джерельних функцій музейних пам'яток передувало фахове вивчення предметів колекцій із залученням цілого арсеналу методів та принципів наукового дослідження. Перед тим, як продемонструвати підхід уведення музейних пам'яток до наукового обігу, зауважимо на декількох постулатах, характерних для позитивістської концепції.

По-перше, історики-позитивісти вважали, що дослідження має бути емпіричним, оскільки знання може бути лише чуттєво-досвідним. Тож, і робота з джерелом не доходила до теоретичного узагальнення, а залишалась на рівні емпіричної дослідницької практики. Джерело використовувалося лише для отримання фактів [185, с. 277 – 280, 286, 310; 321, с. 147 – 148; 339, с. 63, 75]. Як буде показано нижче, робота з музейною пам'яткою базувалась власне на

емпіричному досвіді – безпосередньому контакті із предметом колекції.

По-друге, позитивізм пропонував багатоступеневу роботу з джерелом, яка передбачала: аналіз зовнішніх особливостей джерела для визначення його автентичності, місця та часу створення; встановлення автора джерела; оцінку правдивості та точності передачі фактів; узгодження фактів між собою шляхом порівняння [184, с. 113 – 114; 185, с. 319 – 321; 321, с. 147 – 148; 339, с. 75 – 76].

Означена вище методика стосувалась в основному писемних джерел, до яких позитивісти відносились з пієтетом. Між тим, аналіз музейних видань другої половини XIX – початку XX ст. показав, що робота з речовими джерелами певною мірою була подібна методиці роботи з писемними джерелами: зовнішній аналіз форм, розмірів, матеріалу; більш детальний внутрішній аналіз технологій виготовлення та орнаменталізації; встановлення походження джерела (місця виготовлення та / або автора твору); інтерпретація джерела (як предмет використовувався, якою була його культурна приналежність і тому подібне) [577].

Дослідження О. М. Богдашиної, Т. С. Китиченко доводять, що ключовим методом «критики» джерел в другій половині XIX – на початку XX ст. було порівняння [185, с. 317 – 321; 321, с. 155 – 157]. В зв'язку із цим, зауважимо на полеміці, розгорнутій на засіданні III-го Археологічного з'їзду в Києві (1874), яка показала, що методика роботи з матеріалом, добутим в ході археологічних та етнографічних експедицій, перебувала у фазі активного пошуку, а в якості основного методу було запропоноване *порівняння* [267; 468 с. XIX]. Цей метод став основним в роботі з музейними колекціями.

Ще декілька позитивістських аспектів, на які варто звернути увагу: дотримання принципів історизму та об'єктивності, уведення елементів кількісної параметризації («статистики»), використання досягнень природничих наук, проведення класифікації та типологізації джерел (зазвичай зведеної до формально-описової систематизації на підставі чисто зовнішніх ознак) [185, с. 293 – 294, 299; 524; 620].

Зазначені вище принципи та критерії дослідницьких методик сповна

реалізувалися й під час музеографічної діяльності.

Так, *принцип історизму* більш показово представлений в творах, оснащених історичними довідками: «Старожитності Придніпров'я» (1899 – 1907) Б. І. та В. М. Ханенків [63; 64; 65; 66; 67; 68], «Опис народних писанок» музею К. М. Скаржинської (1899) [96], «Альбом старожитностей Церковно-археологічного музею» (1915) [57], «Короткий вказівник» (1916) музею ОТІС [92], вказівник «Відділ археології» Київського художньо-промислового та наукового музею (1913) [104] – в яких колекції презентовані не самі по собі, а на тлі епохи.

Застосування *принципу об'єктивності* простежується в атрибуціях окремих пам'яток. Встановлюючи походження предмета, його призначення, датування, з'ясовуючи технологію виготовлення та орнаментування, дослідники намагалися мінімізувати кількість суб'єктивних думок. Наприклад, М. Ф. Біляшівський, описуючи археологічну колекцію В. В. Тарновського (1898), дозволив собі лише декілька припущень щодо форм, розмірів, датувань: кременевий ніж № 10 «очевидно не цілий», образок доби Київської Русі № 32 «очевидно доволі великий», керамічні грузила № 370 – 375 «могли належати до більші пізньої епохи» [82, с. 1, 5, 7].

Так само, М. І. Петров в «Описах рукописів» (1875, 1877, 1879) та «Вказівнику» (1897) Церковно-археологічного музею непевності висновків про пам'ятки позначив словами «можливо», «очевидно», «вірогідно». Причому, стосовно писемних пам'яток, які становили фаховий пріоритет дослідника, такі припущення стосуються шляхів їх надходження до колекції музею, а в атрибуціях іншого роду предметів – змісту твору, матеріалу: «Каталог бібліотеки графа Ф. О. Толстого <...>, надійшов, вірогідно, від митрополита Євгена» [101, с. 394]; «портрет невідомого татарина, може бути Тугай-бея» [124, с. 167]; «ажурна скринька з порцеляновими медальйонами, очевидно бронзова» [124, с. 279].

Інший шлях до об'єктивності обрала К. М. Мельник. Досліджуючи колекцію О. М. Поля (1893), вона прагнула підкріпити емпіричну роботу з

речовим матеріалом «записами» та «писемними вказівками» про місце виявлення чи придбання предметів. Саме тому, відсутність документів про обставини виявлення форм для відливки знарядь праці бронзової доби не дала підстав говорити про факт наявності там майстерень [79, с. 23, 26, 33, 77]. З цієї ж причини атрибуцію «запорозьких» та «південно-руських» пам'яток науковиця вважала недосконалою [79, с. V]. Тож, фрази типу «на нашу думку», «правдоподібно», «очевидно» висловила в тих випадках, коли вона не мала під рукою писемних підтверджень [79, с. 6, 11, 22 – 23, 144].

Подібний підхід до обробки колекції показали Б. І. та В. М. Ханенки. Вони підкріпили опис своєї збірки цитуванням щоденників розкопок та посиланнями на роботи авторитетних істориків: В. Б. Антоновича, В. В. Хвойки, О. О. Бобринського, С. А. Мазаракі, Д. Я. Самоквасова [63, с. 1 – 6; 64, с. 1 – 13; 65, с. 1 – 6; 66, с. 1 – 14; 67, с. 1 – 17; 68, с. 1 – 8]. Слова «очевидно» та «вірогідно» по більшій мірі стосуються як емпіричних висновків про тип та форму предмета: «молот <...> за всією вірогідністю, пізніших типів», «молот <...> очевидно, не був завершений» [63, с. 9]; так і умоглядних версій щодо призначення виробів: «сосуди <...> вірогідно мали вотивне значення і використовувались при похованнях» [63, с. 11], «предмети очевидно мали призначення служити значками для начальників», «круглі, у вигляді кульок, каміння, слугували, вірогідно, для метання з пращі» [64, с. 21, 37].

Між тим, прагнення до об'єктивності не виключало уведення суб'єктивних думок. Так, в атрибуціях деяких предметів кам'яної доби К. М. Мельник використала характеристики, які базувались на її власному чуттєвому сприйнятті предметів: «красива», «красиве», «красивий» [79, с. 3, 5]. Так само Д. М. Щербаківський у вказівнику «Відділ археології» Київського міського музею (1913) суб'єктивно охарактеризував готські вироби як «позбавлені смаку» [104, с. 34].

Говорячи про принцип об'єктивності не можемо не звернути увагу на такий важливий ресурс атрибуції предметів колекції, як *нарративні джерела*. Наприклад, В. В. Тарновський зазначив, що збираючи колекцію намагався

звертати увагу на предмети, про які збереглися писемні свідчення або «родинні перекази» [82, с. 88]. Атрибуція деяких пам'яток містить такі вказівки: чарки № 348 – 349 «за переказом належали білоцерківському полковнику Семену Палію»; ложка № 384 «за переказом <...> була подарована королем польським княгині Дульській, а від останньої перейшла до гетьмана Мазепи»; пояс № 534 «за переказом <...> належав гетьману Остряниці» [82, с. 60, 61, 68 – 69].

Схожі елементи атрибуції знаходимо в роботі К. М. Мельник: мушкет № 17 «за переказом належав Черкаському старості Естафію Дашкевичу»; ятаган № 31 «за переказом був подарований Петром I Павлу Полуботку»; люльки № 159 – 160 «за переказом обидві належали гетьману Апостолу»; ложка № 161 «за переказом належала полковнику Гладкому»; вінець № 162 «за переказом, взятий гайдаками в синагозі міста Умань»; шпага № 149 «за переказом, належала графині Дашковій» [79, с. 124, 125, 129 – 130, 145 – 146, 164].

Подібні легенди і сьогодні становлять важливий пункт паспортизації предметів музейних колекцій. Однак, відносяться до суб'єктивних елементів атрибуції і потребують залучення документальних джерел для підтвердження або спростування переказаної інформації.

Культове ставлення істориків другої половини XIX – початку XX ст. до писемних джерел не оминуло і музеографів. Усі без винятку автори, працюючи із речовими джерелами, звертали увагу на нанесені на предмети тексти, літери, символи [576; 577; 592]. Їх розшифрування і тлумачення відіграло ключову роль в атрибуції та класифікації предметів. Наприклад, в альбомі «Старожитності Руські» артефакти віднесені до того чи іншого типу саме на підставі аналізу текстів. Логіку мислення продемонструємо атрибуцією образка № 304, XII – XIII ст.: «Написи ці, і особливо імена архангелів, закінчуються на Ъ, що указує на руське походження образка» [70, с. 17].

Продовжуючи характеристики методів дослідження, звернемо увагу на *метод класифікації та систематизації* колекцій. В залежності від її складу автори запропонували різні варіанти групування предметів.

Зокрема, збірки старожитностей згруповані за історико-хронологічним

принципом: кам'яна доба, бронзова, залізна, античність, княжий період, козацькі часи – колекція О. М. Поля [79, с. 1 – 136]; доісторичний та великокнязівський період, козацька доба – колекція В. В. Тарновського [82]; кам'яна та бронзова доба, епоха що передує великому переселенню народів, епоха великого переселення народів, слов'янська епоха (VI – XIII ст.) – колекція Ханенків [63–68]. Систематизацію за матеріалом виготовлення в середині виокремлених історичних груп використали В. В. Тарновський і Б. І. та В. М. Ханенки. Крім цього музеографи розподілили пам'ятки за видовою ознакою. Так, предмети, що не увійшли до пам'яток конкретного періоду, К. М. Мельник збрала у комплекси: «порівняльна етнографія», зброя, монети та медалі [79, с. 137 – 213]. В. В. Тарновський пам'ятки козацького періоду представив за видами: предмети культу, прикраси, зброя, упряж, предмети побуту, знаряддя, інструменти, одяг, картини, стародруки, автографи [82, с. 36 – 82]. Більш складну систематизацію має колекція Ханенків. Типологізація окремих груп предметів проведена на підставі комплексного аналізу якості матеріалу, технологій виготовлення, специфічних рис орнаменталізації виробів. Як висловились самі музеографи: «*особливості пам'яток <...> служать нам підставою для класифікації предметів старожитності, тобто для віднесення їх до тієї чи іншої культури*» [68, с. 1]. Наприклад, артефакти скіфського часу за якістю виконання розподілені на чотири групи: «типові скіфські вироби» зазвичай без претензій на естетику; «предмети чисто грецькі» з високим рівнем художнього виконання; «предмети грубо виконані за грецькими зразками»; «предмети скіфські за стилем, однак виконані греками з привнесенням рис грецького мистецтва» [68, с. 2, 10 – 13].

Авторський варіант систематизації писанок подав С. К. Кульжинський в «Описі колекції народних писанок» (1899). Його класифікація вельми складна і заснована на особливостях орнаменту пасхальних яєць. Колекція розподілена на: відділи – за кількістю та розташуванням основних ліній; підвідділи – на підставі розмаїття додаткових ліній та форм орнаментів; групи – за чисельністю основних ліній та їх комбінацій; підгрупи – з огляду на більш дрібні різниці в

орнаменті; ряди – їх орнаменти подібні, різниця в тому *чим* малювали, а не *як* малювали; типи – мають подібні елементи орнаменту та техніку їх виконання; варіанти – дрібні відмінності, часто притаманні лише виробам певної місцевості [96, с. 78 – 80].

Переходячи до процесу атрибуції предметів колекцій (з'ясування походження та культурної приналежності), зауважимо на тому, що основним методом такого дослідження було *порівняння*, про що в своїх роботах указали деякі музеографи. Так, подружжя Ханенків зазначили, що розв'язати проблему походження скіфів та слов'ян можна «*лише завдяки порівняльному вивченню пам'яток Придніпров'я та терен Півдня Русі, колишньої Скіфії*» [64, с. 2]. М. І. Петров також відзначив, що «місцеві особливості (пам'яток – *Ч.Н.*) можуть бути помічені або указані *тільки у порівнянні з загально-археологічними або церковно-археологічними типами <...> у тісному зв'язку із пам'ятками загальної археології та християнського мистецтва*» [57, с. 2].

Аналіз вітчизняної музеографічної продукції показав, що автори застосовували: просте порівняння, історико-порівняльний та історико-генетичний методи [577].

Перший являє собою чисто *візуальне співставлення* предметів одного періоду, одного й того ж комплексу. Він проявлений у фразах типу «такий самий» [82, с. 1, 6, 9, 11, 12, 16]; «ширший», «вужчий», «більш округлий» [79, с. 3, 5, 22, 33, 34, 35].

Використання *історико-порівняльного методу* охоплює пам'ятки в ширшому географічному та часовому діапазонах. Яскравим прикладом виявлення аналогій та динаміки розвитку технологічного процесу є альбоми «Старожитності Придніпров'я», де у часовому вимірі порівняння сягало сучасного для музеографів періоду: «кам'яні знаряддя палеолітичної епохи грубіші, порівняно до таких самих знарядь пізнішої неолітичної епохи» [63, с. 4]; «такий же орнамент зустрічаємо пізніше в виробах слов'ян» [64, с. 35]; «порівнюючи означені предмети з пізнішими виробами Придніпров'я у XVII і навіть XVIII століттях, ми знаходимо між ними деяку

подібність» [67, с. 58 – 59]; «цегла <...> була ширша та довша за сучасну, однак тонша за неї» [67, с. 62].

Не менш презентабельний географічний вимір порівняння. Музеографи знаходили подібність або відмінність знахідок Придніпров'я із пам'ятками Волинської, Пермської, Саратовської, Казанської губерній, Сибіру, Кавказу, Криму [64, с. 20, 21; 65, с. 4; 66, с. 10, 11].

В цій же музеографічній серії ясно простежується застосування *історико-генетичного методу*. Автори прагнули не тільки визначити ступінь подібності артефактів різних історичних періодів та географічних зон, а й виявити *впливи* та встановити зв'язок між культурами різних народів. При цьому увага музеографів була зосереджена переважно на предметах скіфського часу, черняхівської культури та великокнязівського періоду. Ось, кілька цитат: «З порівняння посудів <...> виходить, що вони складають ніби перехідну сходинку від перших до других і без сумніву встановлюють зв'язок між обома культурами як в типах, так і в орнаменталіці посудів» [66, с. 29]; «Із порівняння посудів <...> ми дійшли висновку про існуючий між ними зв'язок як за типами так і в орнаменталіці» [67, с. 62].

Ще один метод, активно використаний в процесі атрибуції колекції, – *індукція*. Так, рухаючись від часткового до загального, після характеристики окремих предметів археологічного походження, К. М. Мельник подала узагальнюючу інформацію про описану нею групу старожитностей колекції О. М. Поля [79, с. 4, 6, 9, 73].

В альбомах «Старожитності Руські» знаходимо індуктивний шлях атрибуції окремих предметів. Наприклад, на підставі порівняння форми двох половинок енкалпіону № 44 – 45, виявлених в різних місцевостях, автори прийшли до висновку, що це один предмет, колись розділений, очевидно, між родичами [69, с. 11]. Тобто, дослідники оперували аналізом форми предметів та місця їх виявлення. Інші лінії доказу використано в атрибуції хреста Ніколи Святоші (№ 238 б) – Чернігівського князя, який був послухником Києво-Печерської лаври. Автори узгодили місце виявлення предмета із часом

перебування там названої особи, і прийшли до висновку, що «приналежність йому покладеного в стіну хреста, є цілком правдоподібною» [70, с. IV]. В атрибуції енколпіона № 48–49 до єдиного знаменника зведено історичні відомості та іконографію предмета, на підставі чого зроблено висновок, що на хресті зображено Десятинну церкву, а предмет датується не пізніше 1240 р. [69, с. 12].

Відповідно до прийнятої у науковому середовищі методики вивчення джерел, в роботі «Дві аттичні вази старого червонофігурного стилю, що зберігаються в Одеському музеї» (1900) Е. Р. Штерн торкнувся як зовнішніх особливостей посудин (форма, колір, стиль розпису), так й інтерпретації зображених на них сюжетів. Критика речового джерела стосувалась аналізу поз, костюмів, зачісок, рис обличчя, озброєння зображених персонажів. Для вирішення питання «хто» зображений і «чому» саме в таких позах, Е. Р. Штерн звернувся до античних джерел, залучив відомі йому аналогічні композиції на античних вазах з інших колекцій. В решті-решт, автор прийшов до висновку, що на одній із музейних пам'яток ОТІС представлена сцена зустрічі Менелая та Олени після взяття Трої, на другій – богиня Ніка та флейтист, що оспівує чиюсь перемогу [130].

Говорячи про методи та принципи наукової обробки колекцій, не можемо не відзначити залучення *хімічного та геологічного аналізу*. Так, мінералогічний аналіз був проведений в ході визначення порід каменю у виробах палеоліту – неоліту для «Каталогу колекції старожитностей О. М. Поля» (1893) [79, с. V]. Подружжя Ханенків відправило на аналіз вміст скляних кульок, нібито призначених для розміщення там свяченої речовини, як то єлей. Результат показав, що предмети заповнені солоною водою [67, с. 58].

Зауважимо також на популярному для позитивістської традиції «статистичному» підході до вивчення та викладу матеріалу, який передбачав наділення артефактів та їх колекцій ознаками кількісної параметризації. Усі без винятку пам'ятки інвентаризовані (позначені індивідуальним номером), однак, далеко не усі оснащені метричними даними про розмір.

Важливо відзначити, що класифікація та атрибуція предметів не завжди була адекватною. Такі огріхи замічені в «Каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» (1898) і роз'яснені в роботах: Д. І. Яворницького [611], Г. П. Арендар [161; 162; 163], В. В. Зайченко [269; 270], І. М. Ситого [509; 510], О. Є. Черненко [602, с. 36, 39, 45]. Недоліки атрибуцій писемних пам'яток колекції Церковно-археологічного музею, допущені М. І. Петровим через професійну завантаженість та стан здоров'я, відзначені у дослідженні О. В. Ставнюк [521, с. 188].

В цілому ж, керуючись означеними принципами та методами в роботі з музейними пам'ятками, музеографічні описи досліджуваної доби позначені притаманним позитивістській концепції фактографізмом і тому досить лаконічно представляють предмети колекцій. Уводячи до наукового обігу значну кількість артефактів, музеографи намагались бути об'єктивними. Атрибуція пам'яток проведена із застосуванням методів порівняння, індукції, параметризації, а також із залученням прийомів дослідження природничих наук. Класифікація пам'яток, перед усім, передбачала хронологічний розподіл за епохама. Уже в межах певного історичного періоду предмети групували за видовою ознакою.

4.3. Запорозькі старожитності в українській музеографії

З другої половини XIX ст. пам'ятки запорозького козацтва опинились в полі зору колекціонерів-музейників, археологів-професіоналів, дослідників-любителів та й просто пересічних мешканців земель історичного Запорожжя. Усвідомлюючи особливу роль знань про добу козацтва у конструюванні історичної пам'яті українського народу, речовий та образотворчий світ козацької вольниці з другої половини XIX ст. став об'єктом музеографічної обробки.

В даному параграфі розглядається проблема введення речових та образотворчих джерел запорозької тематики до наукового обігу шляхом їх публікації в музейних виданнях другої половини XIX – початку XX ст. В першій частині параграфу предмет дослідження сфокусований на географії та

способах надходження запорозьких старожитностей до музейних збірок, видовому розмаїтті пам'яток, пріоритетах колекціонування та соціальному портреті фондоутворювачів. В другій частині музеографічні описи проаналізовано з метою встановлення ступеню достовірності та репрезентативності текстів, як таких, що можуть бути уведені до кола джерел з історії Запорожжя.

Варто відзначити, що речовий світ козацтва та мешканців Півдня України не залишився поза увагою безпосередніх контактерів із ними. Знаряддя праці, ремісничі і промислове обладнання, елементи інтер'єру та церковне начиння, транспортні засоби та озброєння – органічно вкраплені у тексти в творах Е. Лясоти [374, с. 29, 31, 32], Г. Боплана [188, с. 27, 41, 42], С. Мишецького [411, с. 37–38], Л. Яценко-Зеленського [166, с. 19, 23, 24, 27, 39, 41] В. Ф. Зуєва [284, с. 237–238, 244–245], П.-С. Палласа [442, с. 18, 48, 51, 53, 59, 69, 70] та інших авторів. Оскільки у XVII–XVIII ст. матеріальна складова життя ще не була усталеним і звичним предметом спеціального дослідження, названі автори побіжно показали предмети в контексті опису звичного, або ж своєрідного для гостя, способу життя низового козацтва та місцевого населення.

Об'єктом вивчення предмети доби козацтва стали у XIX ст., коли отримали статус старожитностей. Історіографічний огляд публікацій, показав, що запорозькі пам'ятки не одразу набули рівня наукового осягнення. Наприклад, простим фактографізмом позначена робота М. Н. Мурзакевича «Запорозька старовина», в якій на розсуд читача подано написи, нанесені на поховальні хрести, сволоки, хоругви та інші пам'ятки [410]. Натомість публікації І. Кареліна сповнені белетристичних формул. В його статті «Стародавні гармати» у пригодницькій манері викладено обставини виявлення трьох запорозьких гармат та представлено дещо наївну версію їх затоплення у Дніпрових плавнях [300]. У «Матеріалах до історії Запорожжя. Нікополь» [298] та «Написах на надгробних хрестах» [299] цього ж автора запорозькі старожитності зафіксовані переліком із додаванням цікавих деталей про культуру уживання горілки. Популярним і навіть поетичним характером

відзначаються статті В. В. Данілова про Катеринославський обласний музей імені О. М. Поля, в яких автор представив відділ запорозької старовини як найбільш цікавий та зрозумілий для відвідувачів [237; 238]. М. Ф. Біляшівський в статті «Пам'ятки козацької старовини в музеї Імператорського Одеського Товариства історії та старожитностей» проінформував, в яких експозиційних залах можна побачити предмети козацької доби [414].

На фоні статей про окремі групи пам'яток, виділяються монографічні праці Д. І. Яворницького. Особливої уваги заслуговує «Запорожжя в залишках старовини та переказах народу», де регіональні старожитності виступають доказами войовничого характеру та своєрідного побуту запорожців [612; 613].

Романтизоване ставлення до запорожців було характерне для публікацій ранньої радянської доби. Так, на хвилях українізації вийшла з друку книга «Дніпрові пороги» Д. І. Яворницького, де у популярній манері, в географічному контексті, звернута увага на музейні пам'ятки як відбитки матеріальної та духовної культури запорожців [617]. Вже в часи так званої «хрущовської відлиги» побачила світ робота І. М. Шаповала «В пошуках скарбів» – меморіальна повість, в якій запорозькі старожитності подано через призму колекційної діяльності Д. І. Яворницького [605].

Предметом суто наукових досліджень запорозькі пам'ятки стали лише за часів незалежної України. Так, звертають на себе увагу наукові дослідження, в яких музейні пам'ятки запорозької тематики використані в якості образотворчих джерел для вивчення типажів, статусних атрибутів. Серед них назвемо: дослідження В. В. Грибовського «Колективні та персональні нагороди запорозького козацтва російськими фалеристичними знаками» [224]; роботу Д. В. Тоїчкіна «Козацька шабля XVII – XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження» [541]. Широкою палітрою речовий світ України козацької доби, продемонструвала Т. Г. Таїрова-Яковлева в дослідженні «Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини» [535]. Хоча в роботі не виокремлені предмети запорозького походження, важливий сам підхід – залучення предметів побуту для характеристики суспільства. Аналізуючи такий прийом дослідниці

С. Р. Лях, відзначив, що описуючи дрібні деталі предметів, які створювали життєвий простір еліти ранньомодерної України, авторка показала не тільки спосіб життя, а й снагу до життя, ментальність вищих прошарків українського суспільства козацького часу [380, с. 15].

Запорозькі старожитності уведені й до спеціальних досліджень певного виду речових джерел козацької доби. Такі роботи відзначає прискіпливий аналіз матеріалу, форм, технологій виготовлення, стилістики орнаменту – усе це з метою виведення типових рис та проведення класифікації пам'яток. Серед них назвемо: дослідження курільних люльок О. В. Коваленко [334]; порохівниця – Л. С. Білоус [175]; пічних кахель – А. В. Колупаєвою [341], Н. Ю. Чергік [591]; надмогильних хрестів – І. В. Сапожніковим [489; 490; 491].

Такий незгасаючий інтерес до запорозької старовини, активне залучення предметів музейних колекцій до сучасних наукових студій, спонукають звернути особливу увагу на музейні видання, в яких матеріальний світ запорозького козацтва вперше був уведений до наукового обігу.

Для аналізу обрано музейні видання, які більш варіативно презентують запорозькі старожитності, в порівнянні з іншими, задіяними у даному дисертаційному дослідженні музеографічними творами. Наприклад, ми не беремо до уваги «Офорти Шевченка в колекції В. В. Тарновського» (1891) [114]. Переважну частину цього видання становлять репродукції українських пейзажів та місцевих типажів, виготовлених художником для альбому «Мальовнича Україна». Відносно запорозьких сюжетів: відомо, що перебуваючи на Нікопольщині у вересні 1841р., Т. Г. Шевченко зробив малюнок «Покровська Січова церква», який планував опублікувати у наступних виданнях «Мальовничої України». Ця мрія митця не була здійснена: вийшов лише один випуск альбому. Між тим, навіть якби Шевченку вдалося реалізувати замислене, зроблений ним малюнок не був зображенням саме Військової Запорозької січової церкви Покрови Пресвятої Богородиці, оскільки у 1840-х роках запорозький храм уже не існував. Тож, Шевченко зафіксував іншу церкву в с. Покровське на Катеринославщині. До цього варто додати, що в колекції

В. В. Тарновського навряд чи був цей малюнок, оскільки його доля досі залишається невідомою [187; 488].

Тож, інформативне ядро, для вивчення запорозького пам'яткознавства, становлять такі музеографічні видання: «Каталог колекції старожитностей О. М. Поля» (1893) [79]; «Каталог українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» (1898) [82], ряд «Коротких вказівників» музею ОТІС (1867 – 1916) [83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 92]; два випуски «Каталогу Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля. Археологія та етнографія» (1905, 1910) [75; 76], «Вказівник» (1897) [124] та «Альбом старожитностей» (1915) Церковно-археологічного музею [57].

Варто відзначити, що в каталозі колекції О. М. Поля запорозькі старожитності доводиться сепарувати від пам'яток «південно-руської старовини»; в каталозі В. В. Тарновського – від предметів «козацького періоду»; у путівниках Одеським музеєм вони заховані поміж виставлених на показ предметів; в каталогах Катеринославського обласного музею пам'ятки зібрані у тематичний розділ «Старожитності запорозькі», однак, значяться й в інших тематичних розділах; в альбомі та вказівнику Церковно-археологічного музею предмети подані в загальному потоці музеографічних описів.

Найменша кількість старожитностей, атрибутованих як «запорозькі» (лише 2 предмети), зафіксована у виданнях Церковно-археологічного музею. Мідна печатка Канівського куреня (№ 988), значиться як передана з Чорноморії [57, с. 55; 124, с. 196 – 197]. На сьогоднішній день предмет не виявлений у збірках музеїв України. Тож, єдиним джерелом інформації про зовнішній вигляд печатки є «Альбом старожитностей», в якому представлені її опис та зображення. Друга пам'ятка запорозької тематики – плита із суміші глини та рубленої соломи, на якій зображено запорожця, що грає на кобзі (№ 4791) [57, с. 55; 124, с. 166]. Згідно «Вказівника», твір був виявлений у Київській губернії і переданий до збірки музею Л. С. Мацієвичем. Нині пам'ятка зберігається у Національному художньому музеї України де значиться як фреска з будинку князя М. С. Воронцова в с. Мошни на Черкащині [142; 549, с. 990].

Виходячи із топографічно ідентифікованих предметів, географія надходжень до колекції О. М. Поля охоплювала територію Катеринославської губернії. Всього в каталозі описано 117 пам'яток з Запорозжя. Більшу кількість із них складають: стремена – 16, гудзики – 13, гармати – 11, чорнильниці – 10 штук [79, с. 123 – 135].

Запорозька колекція В. В. Тарновського охоплювала ще й пам'ятки з Херсонської губернії. Всього у каталозі описано 56 пам'яток з Запорозжя та запорозької тематики. Більшу частину складають: бомби та гранати – 4 та 6 відповідно, картини «Козак Мамай» – 6 творів [82, с. 36 – 86].

Так само, до музею ОТІС запорозькі пам'ятки потрапили з островів Мала та Велика Хортиця, Нікополя, Капулівки, Покровського, Херсону, Берислава [92, с. 17, 58, 59, 63 – 66]. Що правда, точну кількість за путівниковими описами встановити не можливо, через сукупну подачу більшості предметів. В цілому слід відзначити, що запорозькі пам'ятки не були у пріоритеті наукового товариства, як це виходить зі «Звітів» ОТІС. Аналіз цих видань показав, що за 30 років (1860 – 1890) колекція запорозьких старожитностей зростає лише на 16 одиниць – з 11 [435] до 37 пам'яток [434].

Безумовний лідер за кількістю предметів запорозької старовини та пунктів їх збору – «Каталог Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля» 1910 р. випуску [76]. Тільки у розділі «Старожитності запорозькі» міститься понад 760 описових позицій (в каталозі 1905 р. – 518 найменувань [75]); указано близько 70 локацій, переважно Катеринославської губернії, включаючи міста і містечка, села, станції, хутори, острови, річки, фортифікаційні укріплення, церкви, монастирі, приватні оселі, будівельні майданчики. Найбільшу кількість предметів складають люльки курильні – близько 160, ядра – 88, пояси – 30, кулі – 28 [76, с. 135 – 166]. Однак, варто відзначити, що у цьому ж розділі значяться предмети сумнівно «запорозькі», наприклад: граверні портрети гетьманів України, портрети поетів та письменників Російської імперії [76, с. 148 – 149, 162, 164 – 165]; не характерні для запорозького дрес-коду шийні хустки [76, с. 135, 136]; музичні інструменти

не запорозького виробництва [76, с. 156, 166]; між тим як, запорозька старовина козацького часу подана в розділах «Старожитності церковні» та «Церковна утварь» [76, с. 167 – 263].

Щодо способів надходження предметів, музейні видання в різному ступеню передають такого роду інформацію. Наприклад, «Каталог колекції старожитностей О. М. Поля» абсолютно позбавлений вказівок, про те, як О. М. Поль добував предмети. Автор та упорядниця каталогу, К. М. Мельник, не знайшла відповідних документів в архіві О. М. Поля, однак узагальнено відзначила, що він «сам проводив чисельні курганні розкопки, протягом усього життя збирав речові пам'ятки» [79, с. IV]. Питання щодо шляхів поповнення збірки вдалося, хоча й не повністю, висвітлити І. Ф. Вертоградову. У меморіальній статті до 20-річчя смерті О. М. Поля він зазначив, що колекціонер «мав у себе цілу армію різноманітних агентів і разом із тим вчиняв із року в рік серії розкопок могил в різних місцях краю» [205, с. 17].

Значно більше інформації про способи отримання пам'яток подав В. В. Тарновський. Згідно описів, переважна більшість артефактів була «знайдена», як, наприклад, піки, гранати, бомби, ядра, картеч з о. Хортиця [82, с. 42, 53 – 55, 85]. Декілька пам'яток позначені як «придбані», очевидно за гроші. Це переважно цінні речі, наприклад: церковні приналежності зі Старого Кодаку «придбані в бувшій Запорозькій церкві» [82, с. 36, 37]; запорозька корогва «придбана в церкві св. Покрови на місці останньої Підпільненської Краснокутської або Нової січі» [82, с. 58]; кресало із золоченням у вишуканій шкіряній оправі із золотими привісками «придбане в Катеринославській губернії, Олександрівського повіту, в селі Краснокутівка, напроти Великого Лугу, у селянина – нащадка запорожців» [82, с. 65].

Джерела надходження запорозьких пам'яток до музею ОТІС можна встановити за спеціальним додатком «Перелік осіб та предметів переданих в дарунок Музею», який, нажаль, присутній тільки у випусках 1887 р. та 1890 р. [88, с. 83 – 93; 90, с. 86 – 97]. Варто зазначити, що корелювати путівникові описи із інформацією про донаторів у додатку не просто. Більш-менш точно

встановлено, наступне. Д. М. Княжевич передав до фондів «портрет запорозького гайдамаки з віршами». «Три ікони запорозького письма» з Покровської церкви та «запорозькі різні речі та озброєння» подарував музею Херсонський поміщик М. П. Вертельяк. Дарувальником ще трьох ікон з Запорожжя, з с. Капулівка, був єпископ Катеринославський Феодосій (О. Г. Макаревський). Архієпископ Херсонський Гавриїл (В. Ф. Розанов) передав до фондів музею «копію храмової ікони колишньої Покровської Січової церкви запорозької» із зображенням старшини. Портрет полковника Афанасія Федоровича Колпака подарував музею катеринославський поміщик О. М. Павлов. Інспектор шкіл Ф. І. Ляліков подарував музею «Нікопольський портрет запорожця Якова Шияна», а парний йому «портрет запорожця Івана Шияна» передав Нікопольський протоієрей І. Карелін. Він же передав до фондів музею одну із «запорозьких гармат» з Нікополя [573, с. 62 – 63].

Проблему надходження артефакту до музею ОТІС викликає кам'яний надгробок із зображенням двох запорожців, представлений серед лапідарних пам'яток у дворі музею. Не зрозуміло, як пам'ятка потрапила до збірки, навіть зважаючи на те, що укладачі «Коротких вказівників» поступово уточнювали її атрибуцію. Так у випуску 1867 р. надгробок значиться за № 6 сам по собі [83, с. 28]. У виданнях 1873 р. та 1880 р. – за № 7 і пов'язаний із «запорозькими предметами» [85, с. 45; 87, с. 48], що були виявлені в курганах на території Катеринославської та Херсонської губернь, були передані М. П. Вертельяком і значаться за № 15 (1867) [83, с. 7]; № 21 та № 22 (1873, 1880) [85, с. 8; 87, с. 8]; № 31 (1887, 1890), № 47 (1916) [88, с. 21; 90, с. 21; 92, с. 63 – 64]. Випуск 1887 р. додає, що надгробок також був виявлений у кургані [88, с. 81]. А випуски 1890 (№ 18) та 1916 (№ 56) конкретизують – курган в 125 верстах від Херсону [90, с. 84; 92, с. 105]. Тож, цілком вірогідно, що надгробок до музею також передав М. П. Вертельяк, персона якого може розглядатися як цілком вірогідна з огляду на те, що він був херсонським поміщиком (саме з цієї губернії й надійшла пам'ятка), до того ж зацікавлений козацькою добою і надмогильними знаками зокрема [203; 204].

Анонімними залишилися донатори двох гармат, виявлених на о. Хортиця та в Херсоні. В путівникових частинах вони значяться за № 16 (1867) [83, с. 7], № 23 (1873) [85, с. 8 – 9], № 23 (1880) [87, с. 8 – 9], № 46 (1887, 1890) [88, с. 23; 90, с. 23]; № 69–70, № 71 (1916) [92, с. 66]. Так само не відомо, хто передав музею «запорозькі срібні чарки» та «дерев'яну тарілку»: № 109 (1873) [85, с. 32], № 126 (1880) [87, с. 34], № 60 (1887) [88, с. 39], № 64 (1890) [90, с. 40]. Про ці речі у «Звіті» товариства за 1870 – 1871 рр. зазначено, що вони були придбані «покупкою» без уточнення де саме і у кого саме [436, с. 19].

В зв'язку із цим зазначимо, що ознайомлення зі «Звітами» ОТІС та з описами справ Фонду 93 Державного обласного Одеського архіву, показало націленість Товариства на поповнення збірки музею нумізматичним та епіграфічним матеріалом, пам'ятками античності, картами, планами та кресленнями, степовою скульптурою кочовиків Причорномор'я, писемними джерелами широкої тематики. В названих джерелах такі надходження виділені окремими пунктами, іноді персоніфіковані; чого не можна сказати про запорозькі старожитності [10; 11]. Тож, «Короткі путівники» становлять важливий ресурс, який розкриває імена фондоутворювачів пам'яток козацької доби історичного Запорожжя.

Найбільш детальними, з точки зору надходження предметів до музейних збірок, є «Каталог Катеринославського обласного музею». Тут указані не тільки місце виявлення, а й спосіб отримання предмета, ім'я автора розкопок, власника та дарувальника, іноді повідомлені обставини виявлення / придбання предмета. Наприклад, дізнаємося, що деякі предмети були *закуплені*: «Частина чавунної гармати більшого калібру, знайдена в с. Старий Кодак під час будівництва хати, під фундаментом колишнього старого запорозького будинку. Придбана музеєм» [76, с. 151]. Інші означені як «*виявлені*»: «Предмети з поховання XVIII ст., відкритого під час випадкових розкопок на Соборній площі, з П.-С. фільтра, на місці колишнього невеличкого курганчика» [76, с. 136]. Значну кількість музейних пам'яток складають предмети, *передані* донаторами музею: «Дерев'яний герб (двоголовий орел) зі стародавнього хреста колишньої

запорозької церкви в с. Гупаловка Новомосковського повіту. Від о. Сергія Чульського» [76, с. 152]. Не менше пам'яток було музею *подаровано*: «Пенькова великих розмірів люлька <...>. Дар Н. А. Крашеніннікової» [76, с. 160].

В цілому фондоутворювачами запорозької колекції виступило більше 70 осіб, серед яких люди різного статусу, професій, статі. Тож, «Каталог Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля» можна використовувати для утворення соціального портрету долучених до музейної справи осіб.

Слід відзначити, що відсутність у музейних виданнях інформації про шляхи надходження та обставини придбання предметів можна пояснити поширенням у ХІХ – на початку ХХ ст. скарбошукацтва і утворенням кримінальних ланцюгів збуту грабіжницьким способом «деархеологізованих» пам'яток. Дослідження В. І. Мільчева та Д. В. Сеня доводять, що подібні практики значною мірою зачепили козацькі землі півдня Російської імперії [396].

Як це позначилось на музеографічній роботі, відверто повідомили Ханенки в одному із альбомів старожитностей: «Знахідки скарбів <...> вельми рідко потрапляють до музеїв та збірок, оскільки особи, що зробили таку знахідку, через побоювання представити предмети начальству, зазвичай приховували їх, при цьому золоті чи срібні предмети доволі часто обертали у злитки. <...> Варто відзначити *неточність показів*, оскільки скарбошукачі, що продавали свої знахідки, побоюючись відібрання начальством предметів, здобутих в церковних, суспільних чи казенних землях, зазвичай *намагались приховати місце знахідки таких предметів*» [67, с. 1, 18].

Тож, додатковим інформативним ресурсом служать публікації та егоджерела. Наприклад, більше інформації про шлях із церкви до церкви портретів братів Шиянів представив І. Карелін в замітці «Матеріали до історії Запорожжя. Нікополь» [298]. Про обставини придбання надмогильного хреста, який в каталозі В. В. Тарновського описаний за № 110 [82, с. 41], йдеться у замітці Д. І. Яворницького «Археологічна довідка»: «В останній же січі на річці

Підпільній пан Тарновський, разом із автором цих слів, був у 1883 році; хрест надмогильний кошового “пана Стефана” зняв і у свій маєток в Качанівці Чернігівської губернії перевіз» [611, с. 1303]. Стаття І. Кареліна «Стародавні гармати» [300] та монографія Д. І. Яворницького «Запорожжя в залишках старовини» [613] збагачують знання про три запорозькі гармати, виявлені неподалік від Нікополя.

Так, зі статті Нікопольського протоієрея дізнаємося: ким, де саме, за яких обставин були виявлені гармати; описаний їх зовнішній вигляд та метричні параметри [300]. Д. І. Яворницький додає до цього, що одна з гармат була куплена О. М. Полям [613, с. 46]. В «Каталозі колекції старожитностей О. М. Поля» вона значиться за № 9, як бронзова, (у І. Кареліна – мідна), виявлена на одному із Дніпровських островів у 8 верстах вище Нікополя [79, с. 123]. Другу мідну гармату знаходимо в «Каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» за № 157 [82, с. 48]. Каталожна інформація в цілому збігається з описом І. Кареліна. Є лише незначна різниця в метричних даних та показах відстані: в каталозі знахідка локалізована у 3-х верстах від Нікополя, а не у 8-ми, як це зазначили І. Карелін та К. М. Мельник. Із монографії Д. І. Яворницького дізнаємося, що цю гармату В. В. Тарновський «придбав», очевидно купив [613, с. 46]. Третя гармата (залізна) була передана І. Кареліним до фондів музею ОТІС, про що й було повідомлено у путівниках музею. Із названих публікацій приходимо до висновку, що гармати надійшли до збірок О. М. Поля, В. В. Тарновського та одеського музею не раніше 1872 р., оскільки на час написання замітки І. Кареліним усі вони зберігались в огорожі Нікопольської Покровської церкви [300, с. 443]; і не пізніше 1888 р., оскільки на час виходу у світ «Запорожжя в залишках старовини» гармати вже перебували в музейних збірках [613, с. 46].

Листування Я. П. Новицького із Д. І. Яворницьким розширює інформацію про чавунні гармати, які в каталозі Катеринославського музею описані за № 632 – 634, як знайдені під час чистки русла річки землечерпальною машиною, неподалік м. Олександрівська, у лівого берега Дніпра, в затопленій

запорозькій чайці. В каталозі повідомлено, що всього було 5 гармат, із яких 2 потрапили до Київського міського музею, а 3 – до Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля [76, с. 157].

Вперше про знахідку Я. П. Новицький повідомив в липні 1905 р., де уточнив місце виявлення «чайки», подав розміри та вагу двох знарядь, повідомив, що гармати перевантажені на казенне судно в очікуванні транспортування [29; 30; 31]. Як свідчить подальше листування, процес затягнувся на кілька місяців, і науковцям доводилось неодноразово, листовно і безпосередньо, звертатися до очільників будівельного майданчику для зрушення справи [32; 53].

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького подає цікаві факти щодо збиральницької діяльності В. В. Тарновського. Так, в листі до Д. Б. Грінченка він розповів про експедицію Запорожжям, здійснену влітку 1887 р.: «Мандрували ми по Запорожжю з тим заміром, щоб доскочити древностей запорозьких, і доскочили» [47, с. 49]. Очевидно в ході цієї експедиції В. В. Тарновський зацікавився іконостасом церкви с. Покровське. Із листа місцевого священнослужителя Г. Г. Ващинського до Д. І. Яворницького дізнаємося, що консисторія була не проти передати витвір мистецтва з «горища в більш надійні руки»; проте проблему складала селяни, які навряд чи дозволили б продати іконостас не те що за 500 рублів, на які погодилася би Консисторія, а й за 5 тисяч рублів, які запропонував Г. Г. Ващинський і які колекціонер, зі слів священника, сприйняв за «нахабство» [15; 16].

Музеєфікація церковних старожитностей дійсно супроводжувалась рядом проблем [450]. Із листів дізнаємося, що власнику земельних угідь слід було писати від свого імені звернення до правління волості про згоду віддати, наприклад, надмогильний хрест для музею [17]. Вилучення предметів, що зберігались у церквах та монастирях Запорожжя потребувало рішення церковно-приходської ради [14, с. 93], що іноді викликало сварки та ворожнечу прихожан [18].

З огляду на це, варто відзначити, що каталог Катеринославського музею,

публікації та епістолярна спадщина беззаперечно свідчить про титанічний труд Д. І. Яворницького та його команди на поприщі збору, збереження, популяризації та уведення до наукового обігу значної кількості запорозької спадщини.

Підсумовуючи першу частину даного параграфу, відзначимо, що музейні видання достатньо репрезентативно відображають розвиток колекційної діяльності та становлення музейних джерелознавчих студій запорозької тематики. Проте, помилкова, суперечлива, іноді надто узагальнена інформація, неповнота музеографічних текстів вимагають залучення інших джерел для достовірної реконструкції організаційних заходів, направлених на пошук, вивчення та оприлюднення пам'яток, пов'язаних з історією запорозького козацтва.

Досліджуючи запорозькі сюжети в музеографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., варто врахувати, що музеографічний твір відображає не просто предмети, а рухомі об'єкти, вилучені із середовища їх побутування (історичного, природного). Акумуляовані в музейних збірках вони «розпредмечуються» – втрачають свої первинні (господарчі, побутові, сакральні, декоративні) функції і отримують статус музейної пам'ятки, яка, за умови науково обґрунтованої інтерпретації, перетворюється на історичне джерело та носія історичної пам'яті [479, с. 45, 54; 517]. Можна сказати, що музейні пам'ятки виступають уречевленими маркерами соціокультурних процесів, а музеографічні твори – їх ретрансляторами.

В зв'язку із цим, варто відзначити, що перші спроби трансплювати предметний рівень запорозького буття на ментальний світ запорожців запропонували уже перші збирачі запорозької спадщини. Наприклад, І. Карелін, в уже згаданій нами замітці про виявлення трьох запорозьких гармат в плавнях поблизу Нікополя, зіставивши ряд гідрографічних та історичних свідчень «правдоподібно припустив», що такі цінні речі потрапили у воду з благородних мотивів – запорожці викинули їх щоб врятувати солдат московського війська, які перетинали тут річку і наткнулися на засаду татар: «Надто навантаживши

човни солдатами, які тонули, вони були вимушені облегшити човни та викинути з них три свої знаряддя, що тепер були знайдені» [300, с. 445 – 447]. Д. І. Яворницький, відносно ікони із зображенням архангелів Михаїла та Гавриїла у вигляді запорожців, зазначив, що то є прояв усвідомлення себе як «лицарів» достойних оберігати престол Господа, готових покласти за нього голови, а іконописне «зведення божественного до кола буденних образів» – національне усвідомлення наближеності до Бога [612, с. 98 – 99].

Відмовившись від простої констатації даних та уможлядних висновків, сучасні дослідники запорозької спадщини підтверджують свої доводи залученням широкого кола джерел. Наприклад, О. О. Ковалевська, базуючись на біографічних даних та свідченнях про соціально-політичну обстановку на Запорожжі за часів головування там Петра Калнишевського, встановила причини кількаразового написання ікони з молитовним зверненням кошового і старшини до Богородиці, а саме: перше обрання на кошового, повстання сіроми на Січі у 1768 р., опікування церквою, наближення російсько-турецької війни 1768 – 1774 [333, с. 113 – 114, 137 – 141].

В серії робіт, предметом дослідження яких є риболовецький промисел запорожців, В. В. Грибовський показав де / сакралізацію засобів здобичництва. Так, на підставі документів Архіву Коша автор указав на випадок із знищенням човна запорожців ногайцями як на «символічний акт викоренення того, з чим кочовики асоціювали наступ на свою ойкумену» [222, с. 63; 225, с. 103]. В іншій роботі, спираючись на етнографічний матеріал та усний наратив кінця XIX – XX ст., дослідив риболовецький промисел як «чоловічу спілку», «чоловічий дім», представив пов'язані із цим ритуали, в тому числі і маніпуляції зі снастями (кроплення горілкою або окурювання) [221, с. 99 – 100].

Інший дослідник, П. М. Сас, на документальних джерелах показав роль зброї, як ознаки групової тотожності та військового престижу у психокультурній та політичній практиці запорозького козацтва [493].

Автори музеографічних творів другої половини XIX – початку XX ст. також супроводили речовий матеріал характеристиками соціального портрету

козаків та посполитого населення Низу Дніпра. Нижче цей аспект музеографії досліджено на прикладі пам'яток з різних категорій речових джерел та різних галузей їх первинного призначення: а) надмогильні знаки та матеріали з поховань запорозьких козаків; б) предмети, які демонструють сюжети здобичництва та гайдамакування; в) пам'ятки-ознаки хліборобства.

Почнемо із такої риси етосу запорозького козацтва, яку В. І. Мільчев назвав базовим рівнем усвідомлення запорожцями своєї історичної місії – оцінка себе як захисників християнського світу від ісламської загрози [395, с. 334 – 335]. Враховуючи, що обрядовість та ритуал акумулюють ментальні установки та вірування спільноти [236, с. 199 – 204; 527, с. 22 – 25], звернемо увагу на відображені у музеографії ознаки поховальної культури запорожців.

Одним із маркерів зачислення себе до «христоролюбивого та вірного воїнства» є надмогильні знаки – хрести та плити. Кількість таких пам'яток у музеографічних творах відносно не велика: два хрести значяться у «Каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» (зауважимо, що хрест за № 110 помилково названий хрестом «отамана Гордієнка») [82, с. 41; 611, с. 1303]; вісім – у каталогах Катеринославського обласного музею [75, с. 86 – 87; 76, с. 149 – 150]. Власне, наведена в описах лапідарна іконографія пам'яток ясно свідчить про означення запорожцями себе «рабами Божими».

В групі надмогильних знаків збірки музею ОТІС привертає увагу плита із зображенням двох запорожців [83, с. 28; 85, с. 45; 87, с. 48; 88, с. 81; 90, с. 84; 92, с. 105]. Як було зазначено вище, атрибуція пам'ятки мало промовиста. «Короткі вказівники» не уточнюють ні розмір плити, ні техніку виконання фігур, ні сюжет. Це не дивно, оскільки, як показують опубліковані членами ОТІС статті, їх більше цікавили написи на надмогильних хрестах та каміннях, а не зображення на них [203; 204; 299; 358]. Очевидно, майже тотальна зосередженість науковців другої половини XIX – початку XX ст. на епіграфічному матеріалі не спонукала до проведення спеціального дослідження

надмогильної плити та інтерпретації нанесеного на неї сюжету.

Єдина робота, в якій конкретизовано зовнішній вигляд надгробку, – названа нами вище стаття М. Ф. Біляшівського. Зі слів автора, в примузейному дворіку він побачив невеличку плиту 13 ½ вершків вишини (60 сантиметрів), 10 вершків ширини (44,5 сантиметри), на якій невисоким рельєфом висічено дві фігури козаків; обидва у жупанах, у весь зріст: «лівий направляє спис зі значком, що розвивається, проти правого, котрий, ніби обороняючись, взявся за шаблю» [414].

Нетиповий для запорозької поховальної культури варіант надмогильного знаку викликає сумніви щодо правильності атрибуції з двох причин. По-перше, ні в музейних виданнях, ні в чисельних дослідженнях не знаходимо запорозькі надмогильні знаки із сюжетними зображеннями. Запорожці позначали місця поховань кам'яними хрестами або плитами із зображеннями релігійного змісту (адамова голова, хрест, голгофа) та витесаними на них текстами про похованого козака [203; 204; 266; 299; 383; 489; 490; 491; 575]. По-друге, не зрозуміло, чому на плиті представлена битва запорожця з побратимом.

В зв'язку із цим відзначимо, що схожа за композицією пам'ятка нині зберігається у Херсонському обласному краєзнавчому музеї [144], а її копія – в Національному заповіднику «Хортиця» (Додаток 7) [145]. На вапняковій плиті невисоким рельєфом висічена сцена двобою представника християнського та мусульманського світів. Аналіз деталей зображення навів співробітників Херсонського музею на думку, що стела могла стояти у стіні над брамою або на вежі османської фортеці Гази-Кермен (сучасне м. Берислав Херсонської області) [477, с. 56 – 57].

Тим не менш, надто лаконічна інформація про надмогильну плиту із зображенням двобою запорожців в путівниках ОТІС, відсутність цієї пам'ятки у збірках музеїв України; а також відсутність у Херсонському обласному музеї облікової документації щодо стели із барельєфним зображенням двобою європейця і турка – не дають можливості розглядати ці твори в комплексі, навіть враховуючи походження обох пам'яток з Херсонщини та типовість їх

композицій. Між тим, можемо говорити про низьку достовірність музеографічної інформації щодо «надмогильної плити із зображенням двох запорозьких козаків». При цьому зауважимо, що музейні видання ОТІС та стаття М. Ф. Біляшівського – наразі єдине джерело інформації про пам'ятку.

Продовжуючи тему поховальної культури запорожців, звернемо увагу на супроводжуючий небіжчиків матеріал. Такі пам'ятки зафіксовані А. А. Скриленко та Д. І. Яворницьким у каталозі Катеринославського обласного музею [75; 76]. Одні із них транслюють розтиражований образ міцних чубатих чоловіків, любителів «оковитої», завсідників шинків та гулянок [411, с. 54; 613, с. 13]. Інші – образ правовірних християн, що правда з домішками міфічних уявлень про потойбіччя [613, с. 30].

Так, належність до православного віросповідання продемонстрована знахідками *натільних хрестиків* (№ 6 – 12). Нажаль в музейних виданнях вони указані сукупно, як знайдені у запорозьких похованнях на місцях Запорозьких Січей [75, с. 73; 76, с. 135]. З опису не зрозуміло, чи був ще якийсь супроводжуючий матеріал, крім решток одягу. Між тим, порівняння двох більш-менш комплексно поданих у каталогах поховань показує відсутність ознак анімістичних уявлень у похованні з хрестиком (№ 13 – 23, дослідження В. І. Строменка в с. Капулівка) [75, с. 73; 76, с. 135]. Натомість, прояви так званого «народного православ'я» [335, с. 27, 29; 527, с. 22 – 25] зафіксовані у похованні без натільного хрестика. Наприклад, зав'язана у пояс *мідна монета* у похованні в с. Бузовка (№ 1 – 3, дослідження Д. І. Яворницького) [75, с. 73; 76, с. 135]. Музеографія демонструє ще кілька випадків покладання у труну речей, супроводжуючих запорожців «на той світ»: *книга-молитовник* (№ 467, з поховання, дослідженого Я. П. Новицьким) [75, с. 86; 76, с. 149]; *ніж* (№ 280, виявлений В. Я. Богдановичем у похованні в с. Чаплі) [75, с. 80; 76, с. 142]; *глиняна полив'яна банка* (№ 48, знахідка Д. І. Яворницького) [75, с. 75; 76, с. 137]; *скляний штоф з горілкою* (№ 279), виявлений Д. І. Яворницьким у похованні в с. Котовка [75, с. 80; 76, с. 142].

Традицію класти у труну дорогі серцю запорожця предмети

демонструють не тільки музеографічні, а й публіцистичні твори та наративні джерела. Наприклад, про кадильницю, виявлену О. М. Полем в могилі запорожця в с. Старий Кодак, пише Д. І. Яворницький в «Запорожжі в залишках старовини» [612, с. 59].

Проте, найяскравіше закарбувались в народній пам'яті пляшки з горілкою. В одній із статей І. Карелін зазначив: «Кожному із жителів (історичного Запорожжя – Ч. Н.) доводилось бачити дощані труни небіжчиків, що стирчать з обривів, на деяких із них ще уцілілий одяг; а більш сміливі виймали з трун штофи з горілкою, що стояли в головах небіжчиків, і тут же пили за упокій їх душ та за своє здравіє. Кажуть горілка міцна» [299, с. 539]. Так само поховальний звичай описав І. Розсолода: «Хоронили при всім козацьким убранні у каптані, у черкесці, у сап'янах, у шапці, ще й при зброї <...> у гроб ставили іноді пляшку з горілкою, а іноді й череп'яну люльку. Оце вмре козак. “А ну-мо, товариші, поставимо йому *пляшку горілки* у голови, бо *покійник любив її*”. Та й поставлять. То з розкоші!» [613, с. 32].

У зв'язку із поховальним обрядом запорожців, доречно звернутися до «Акту перенесення могили-пам'ятника кошового отамана Війська Запорозького Івана Дмитровича Сірка» та розповіді Д. Я. Телегіна про процедуру перепоховання у листопаді 1967 р. У названих джерелах зазначено, що члени експедиції зважали на православне віросповідання запорозького отамана, тож і не очікували виявити у труні булаву чи зброю. Проте, їх здивувала й відсутність натільного хрестика. Тож, окрім труни із залишками атласної оббивки, бобрової шапки та решток перетрухлої тканини – при Сірку нічого не було. Археолог Д. Я. Телегін зауважив, що могила могла бути пограбованою або під час нищення Чортомлицької Січі після переходу запорожців на бік Карла XII разом із Мазепою, або пізніше. Встановити наявність грабіжницького лазу не вдалося, оскільки розкопка проходила у дуже несприятливих умовах – під пильним наглядом мешканців Капулівки, під проливним дощем, освітлюючи розкоп ліхтариками [13; 536, с. 192 – 194].

Сучасні дослідження поховального обряду запорожців охоплюють

етнографічні, фольклорні, археологічні та писемні джерела. Історіографічний аналіз означеної проблематики подав Я. О. Федорук в статті «Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва». Наведені автором факти розширюють музеографічні версії щодо супроводжуючого небіжчиків матеріалу, додаючи як статусні речі (зброя, булави), так і харчі нетривалого терміну зберігання [565].

Ставрографічний аналіз натільних хрестиків, в тому числі зібраних Д. І. Яворницьким, провели Н. О. Степаненко, М. Н. Тихонова, В. О. Векленко. Науковці визначили як типові українські етнічні мотиви (барочність форм), так і західноєвропейські впливи; прийшли до висновку про нечисленність натільних хрестиків у запорозьких похованнях та можливість виділити «запорозький» тип натільного хреста [199; 200; 525; 526].

Повертаючись до музеографії другої половини XIX – початку XX ст., відзначимо, що, окрім пляшки з горілкою, предметом особливої гордості Д. І. Яворницького були черепи з чупринами, про які він неодноразово писав в листах до друзів [49, с. 94; 56]. На ці пам'ятки акцентував увагу В. В. Данілов, описуючи експозицію Катеринославського музею: «Проте тут на нас дивляться самі запорожці. Дивляться вони одними тільки впадинами, без самих очей, сміються одними тільки зубами без губ – то запорозькі черепи. <...> Ось череп, з якого І. Ю. Репін писав зуби для своєї названої вище картини (мається на увазі полотно «Запорожці пишуть листа турецькому султану» – Ч. Н.). Ось череп з добре збереженим волоссям» [237, с. 1028]. Обидва черепи представлені в каталозі.

Череп, з якого писано зуби для «Запорожців», значиться у каталозі за № 468 як виявлений Д. І. Яворницьким у похованні в Підпільненській Січі [75, с. 86; 76, с. 149]. У споминах про знайомство з І. Ю. Репіним Дмитро Іванович писав: «До послуг Репіна була уся моя колекція <...> графин, викопаний з “горілкою” в могилі на кладовищі поблизу місця колишньої Запорозької Січі, навіть череп запорожця, з молодими, міцними зубами, викопаний там само» [211]. Очевидно, саме такий краніологічний матеріал

необхідний був художнику для втілення задуму. В листах до Д. І. Яворницького Ілля Юхимович називав запорожців «*правдивими лицарями*» [35, с. 110], «*богатирами*» [38, с. 390]; згадував, як, відшукуючи типажі, він разом із тоді ще художником-початківцем Валентином Серовим «в Чортотлик перепливали до кладовища, шукали там черепа (*благородні голови*)» [37, с. 381]. Між тим, найкращі зуби були у черепа з колекції Д. І. Яворницького. Дослідники творчості І. Ю. Рєпіна встановили, що їх демонструє козак-татарин, моделлю якого був студент петербурзької Академії художеств, татарин за національністю. Він зображений між фігурою рудовусого козака, писаного з Нікішки – кучера В. В. Тарновського та фігурою кремезного Тараса Бульби, писаного з професора петербурзької консерваторії О. І. Рубця [211]. Для І. Ю. Рєпіна було характерним «зібрати» живописний образ з різних моделей, або навпаки – «розчленити» модель для написання кількох персонажів. Наприклад, очі Д. Н. Мамина-Сибіряка художник взяв для одного козака, його ж віки – для іншого, а ніс – для третього запорожця [295].

Череп із волоссям у каталозі значиться за № 1, як виявлений в с. Бузовка, разом із монетою «2 копійки» 1733 р. (№ 2), зав'язаною у вовняний пояс (№ 3) [75, с. 73; 76, с. 135]. Описуючи цю знахідку в «Запорожжі в залишках старовини», Д. І. Яворницький указав, що чуб був тричі обмотаним довкола того місця, де було ліве вухо. Що правда, згідно цього видання, значно раннього за каталог, в похованні було дві монети: срібна турецька (в каталозі відсутня) та російська мідна «полушка» 1731 р. (а не «2 копійки» 1733 р.) і лежали вони у кишені, а не завернутими у пояс [613, с. 197].

Слід відзначити, що праці Д. І. Яворницького, в тому числі музеографічні, демонструють романтизоване ставлення до краніологічного матеріалу, базоване на чуттєво-візуальному сприйнятті останків запорожців. Уже на сучасному етапі розвитку історичної науки, завдяки новітнім технологіям, антропологічні дослідження орієнтовані не тільки на встановлення антропологічного типу людини, а й на реконструкцію стану здоров'я небіжчика, його прижиттєвих звичок, характеру та обставин отримання поранень, кількості та ступеню

загоювань ран, методів лікування хвороб, встановлення причин смерті. Тобто, краніологічний та остеологічний матеріал з поховань козацької доби став джерелом інформації козацького побуту [397; 457; 481].

В цілому, можемо констатувати, що музейні видання досліджуваного періоду, переважно каталоги Катеринославського обласного музею, достатньо атрактивно представляють такі особливості запорозького етосу як належність до православ'я в канонічній та народній формі (з атавізмами дохристиянських вірувань), транслюють образ чоловіків із богатирським здоров'ям, веселих і питущих, зовнішнім елементом ідентифікації яких був довгий чуб закручений за вухо. Недоліком каталожних описів є подача пам'яток у відриві від археологічного комплексу, розходження музеографічного опису із інформацією у популярних виданнях (поховання в Бузовці), помилкові («хрест Гордієнка») або сумнівні (плита із зображенням запорожців) атрибуції.

Ще одна розтиражована характеристика запорожців базувалась на думці про те, що Січі ставала рідною домівкою «кожному козаку-сіромасі, усякому бездомному пройдисвіту, вічному блукачеві» [612, с. 267 – 268], а «притягальна сила Запорожжя манила надією на здобич» [264, с. 77, 110]. Яскравим втіленням такого соціального іміджу запорожців вважають картини, відомі під загальною назвою «*Козак Мамай*».

У XIX – на початку XX ст. ці твори розглядались як примітивний живопис. Виходячи із сюжетів та віршів під зображенням, в персонажах вбачали запорожців – ватажків та учасників гайдамацьких виправ. З'ясування походження імені схиляло дослідників до думки, що прототипами зображених на полотнах козаків служили реальні запорожці, пасіонарні дії яких зробили ім'я «Мамай» прозивним і пов'язали його із розбійництвом та гайдамакуванням [194, с. 22 – 28].

Музеографічні тексти відображають вище означену позицію перших дослідників «Мамаїв». Картини переважно атрибутовані як наївний живопис «запорозького пензля» [83, с. 5; 85, с. 8; 87, с. 8; 88, с. 17 – 18; 90, с. 17 – 18; 92, с. 59], лише деякі із них охарактеризовані як виконані достатньо художньо

[75, с. 52; 76, с. 147 – 148]. Головний персонаж / персонажі названий «гайдамаком – запорожцем» [83, с. 5; 85, с. 8; 87, с. 8; 88, с. 17 – 18; 90, с. 17–18; 92, с. 59], «запорожцем» [57, с. 55; 124, с. 166], або «Мамаєм» [76, с. 147 – 148, 163; 82, с. 78]. При тому, що більшість картин мали надписи або вірші, які розкривали ім'я або статус головного героя, музеографи лише у рідкісних випадках указали на це. Так, в каталозі В. В. Тарновського персонізовані «Хома», «Мамай», «Запорозький кошовий» [82, с. 78 – 79]; «Іван» – в каталозі Катеринославського музею [76, с. 163]; «Іван Голота», «Максим Залізник» – в збірці музею ОТІС [85, с. 8; 87, с. 8; 88, с. 18; 90, с. 18; 92, с. 59; 441, с. 544]. Очевидно, позитивістська націленість музеографів не стільки на приватну, скільки на суспільну історію, спонукала їх не висвітлювати власні імена героїв.

Між тим, опубліковані у виданнях «мамайські» вірші яскраво демонструють суть запорозького буття. Увагу музеографів привернули висловлені в текстах життєві кредо та здатність запорожців сприймати колізії долі як трагікомедію, як цілком свідомий вибір незастрахованого щастя: «козак без долі, куди хоче, туди й скаче» [441, с. 544], «як був багатим <...>, а тепер як нічого немає <...>, нікому буде поховати» [76, с. 163], «як я молод був, що то в мене була сила <...> а тепер воша сильніша здається» [82, с. 77], «сидить козак в кобзу грає, що замислить, то все має» [57, с. 55].

Непересічний візуальний ефект цих картин спонукає сучасних дослідників уводити полотна з «Мамаями», в тому числі й ті, що були вперше зафіксовані музеографами другої половини ХІХ – початку ХХ ст., до більш широкого кола наукових проблем. Так, С. М. Бушак трактує «Козаків Мамаїв» через призму сміхової культури запорожців, вбачаючи у текстових супровадах живописних творів прояв народної барокової словесності [193]. Порівняння українських «Козаків Мамаїв» із ногайським епічним циклом «Сорок батирів» дозволило В. В. Грибовському виявити спільні етнокультурні риси на рівні речей (одяг, музичні інструменти) та соціальних аспектів (статусна гра, структурування за статевим принципом, спів як послання). Основний посыл «Мамаїв» автор бачить у «натяках на давні ініціації, що відділяли звичайний

соціальний простір від героїчного світу» [223, с. 329]. Реальним змістом ці твори народного живопису наповнив В. І. Мільчев. Актуалізуючи біографічні матеріали про запорозького ватажка-гайдамака Марка Мамаю, автор показав, які реалії тогочасного життя «перетворювали вихід “на великий шлях” на єдину можливість бодай чогось досягти в житті для сотень і тисяч козаків» [395, с. 313 – 314, 324 – 326].

До музейних пам'яток носіїв фольклорного жанру, які також дають матеріал для побудови соціального портрету запорожців, належить *дерев'яний ківшик*, опублікований в «Каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» під № 464 [82, с. 43]. Нажаль, у виданні не повідомлено, звідки і як цей предмет потрапив до музейної збірки. Однак, його цілком можливо розглядати як запорозьку старожитність, оскільки предмет має пряме відсилання до Хортиці та січового товариства: з двох боків ємності написано «Хортиця водиця», «Батурин вино», на ручці – «січовик», на денці – «мен байдив одна шкура», «1714».

Важливо зауважити на тому, що тексти нанесені неглибоким насіченням на достатньо грубо оброблену поверхню ківшика чорним чорнилом або фарбою, а не виконані художнім різьбленням (Додаток 8) [143]. Тобто, вони не становили органічну чи то естетичну частину виробу, а були привнесені, можливо рукою іншого автора. Власне аспект відсутності тривалого процесу різьблення літер наділив тексти рисами особистого послання, зробленого швидко, спонтанно, під впливом емоційно забарвлених обставин. В зв'язку із цим, важливим є висновок В. І. Мільчева щодо особливостей створення та побутування запорозьких усно-історичних та фольклорних джерел [395, с. 180 – 204]. Автор переконливо довів, що такі твори є маркером соціальних процесів, проекцією картини оточуючого світу в історичний вимір, а *потреба записати усний текст* виникала у кризові фази життя і була продиктована бажанням врятувати подію від небуття [395, с. 181, 185, 189].

Пам'ятка володіє усіма ознаками фольклорного матеріалу: форма (матеріальна) і текст є результатом колективної думки, і одночасно, виріб має

анонімного автора; у виробі простежується традиційність і, одночасно, виявляється варіативність передачі інформації як через текст, так і через форму [236, с. 6 – 15]. Дослідження нанесених на ківшик текстів, проведене із урахуванням цієї властивості, дає підстави інтерпретувати тексти наступним чином.

Так, аналіз історичних пісень, дум, переказів, приказок та прислів'їв, в яких зафіксовані географічні назви та уведені до сюжету речовини «вода» і «вино» [258, с. 25, 29; 264, с. 205 – 209; 292, с. 9, 15; 422, с. 36; 482, с. 62 – 64; 542, с. 107, 124; 551, с. 18 – 24; 552, с. 279], дає підстави припускати, що в реченні «Хортиця – водиця, Батурин – вино» мова йде про дві ключові місцевості, закарбовані в народній пам'яті героїчними або трагічними подіями; а порівняння їх із водою та вином є метафоричним підсиленням, побудованим на міцності напоїв «слабший – сильніший». Враховуючи, що напис на ківшику зафіксований датою «1714», найяскравішими подіями до цього року можна вважати заснування Січей на Запорозжжі та існування гетьманської резиденції в Батурині протягом 1669 – 1708 рр. Припускаємо, що Хортиця як «водиця» є уособленням старту військових виправ з Запорозжжя; а порівняння Батурина із міцним червоним «вином» транслює думку про криваві події 1708 р., Батуринську трагедію – помсту Петра I за альянс гетьмана Мазепи із шведським королем Карлом XII.

Вислів «січовик байдив одна шкура» повідомляє приватну історію запорожця, який означив свій рід діяльності словом «байдити». В зв'язку із цим слід зауважити, що польські наративні джерела XVII ст. [206, с. 69, 129] та українська народна словесність XIX ст. [190, с. 108; 287, с. 154, 156 – 157; 552, с. 212, 214; 618, с. 10] показують, що *козацьке байдиківання* – не просто лінощі. Це слово з'являється в сюжетах пов'язаних із активними збройними діями, часто девіантного характеру. Слово «шкура» в чисельних прикладах побутового мовлення являє собою поетичну аналогію людини з її слабкостями та достоїнствами і в різних комбінаціях передає вразливість та нестійкість людської природи [552, с. 28, 53, 59, 67, 68, 76, 85, 86, 113, 137, 195,

208, 210, 238]. Тож, на нашу думку, автор тексту інформує про незавидне, незаможне життя запорожця на землях Османської імперії (враховуючи дату «1714»).

Як показують дослідження В. І. Мільчева, перебування запорожців під юрисдикцію Османів та Гіреїв дійсно означено низкою труднощів статусного та економічного характеру. Тож, не дивно, що перші задокументовані свідчення про діяльність гайдамацьких ватаг та інституалізація терміну «гайдамака» фіксуються в період перебування запорожців у підданстві Гіреєв. Важливим в зв'язку із цим є спостереження В. І. Мільчева щодо синонімічного вживання слів «бурлака», «сіромаха», «гайдамака» у пісенній творчості останніх [395, с. 59 – 67, 309, 311, 315]. До цієї трійки можна додати й слова «байда», «байдала», враховуючи близькість їх значення до слів «бурла», «бурлака» (за визначеннями Д. І. Яворницького та І. Я. Рудченка) [482, с. 245; 618, с. 10, 58].

Глумачення нанесеного на денці ківшика слова «мен» схиляє до двох версій. Більш вірогідною є позначення міста Мена або Менського куреня на Запорозькій Січі, звідки, очевидно, походив січовик. Менш вірогідно, що так позначили мусульманський *мен*, який в різних регіонах складав 4 – 5 або 1 кілограм [390]. Однак, враховуючи невеличкі розміри ківшика (висота – 3,5 сантиметрів, діаметр – 6 сантиметрів) [143], вага наливої в такий об'єм рідини (50 – 55 мілілітрів) аж ні як не досягала кілограма. Тож, друга версія мало ймовірна.

Отже, автор тексту написав на ківшику два послання. Перше в символічній конфігурації напоїв різної міцності транслює непересічну роль Хортиці та Батурина в історії українського народу. Друге послання в закодованому вигляді демонструє один із притаманних запорожцям способів матеріального забезпечення – байдикування (гайдамакування) як здобичництво. Обидві паремії можуть бути вписаними у сюжет нещасливого проживання Війська Запорозького Низового на території Кримського ханства під османотатарським сюзеренітетом [587].

Зауважимо також на тому, що Хортицю і Батурина у фольклорному

матеріалі ми виявили лише по одному разу: Хортиця (річка) названа в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» [264, с. 244], а Батурин – серед висловлювань про незавершену справу, в приказці «Шумить як Батурин» [552, с. 279]. Цей факт робить напис «Хортиця водиця, Батурин вино», зафіксований каталогом старожитностей колекції В. В. Тарновського, вагомим внеском у скарбницю фольклорної спадщини України.

Продовжуючи тему запорозького гайдамакування, звернемо увагу на більш традиційний контекст цієї тематики – Коліївщину. Окрім уже названих «Козаків Мамаїв», в музейних виданнях маємо «портрет очільника гайдамаків Максима Залізняка» в колекції музею ОТІС: № 18 (1873, 1880), № 25 (1887, 1890), № 18 (1916) [85, с. 8; 87, с. 8; 88, с. 18; 90, с. 18; 92, с. 59]. Образ запорожця, схильного до військової здобичі, підтримує музеографічний опис шлюбного вінця № 162 із колекції О. М. Поля, позначений як «взятий гайдамаками в синагозі міста Умань» [79, с. 145 – 146].

Очікувано було знайти в музеографічних роботах зброю гайдамаків – так звані «свячені ножі» або «залізну тараньку». Вперше про їх наявність в музейних збірках повідомив Д. І. Яворницький у «Запорожжя в залишках старовини». З його слів, таку зброю він побачив у колекції О. М. Поля і описав її так: «гайдамацькі “свячені ножі”, пороблені із кіс з дерев’яними у вигляді хрестів ручками» [612, с. 57]. Між тим, К. М. Мельник, укладаючи каталог колекції О. М. Поля, через 5 років по виході у світ названої монографії, такі ножі не представила [79].

Із листування Д. І. Яворницького та споминів про дружбу з І. Ю. Репіним, видно, що два такі ножі, виявлені у Греківському лісі неподалік Умані, були у збірці Катеринославського музею (можливо, ті самі, які раніше Д. І. Яворницький бачив у О. М. Поля). Їх фотографії директор музею надіслав художнику і роз’яснив, що так гайдамаки називали осетинські кинджали та саморобне перековані з кіс ножі довжиною не більше аршина (70 сантиметрів), з широким лезом, закріпленим на дерев’яну ручку; «свяченими» їх називали через те, що їх ніби то окропив свяченою водою архімандрит Значко-

Яворський, а «таранькою» – тому що ховали їх у возах, прикривши сушеною рибою [55, с. 202; 209].

У каталогах Катеринославського музею представлено три кинджали, характеристики яких фрагментарно нагадують описані Д. І. Яворницьким в листах: «невеликий з довгою залізною ручкою, вищерблений на краях» (№ 315, місце виявлення не зазначено) [75, с. 82; 76, с. 144], «широкий з дерев'яною ручкою» (№ 406, з кургану в Маріупольському повіті) [75, с. 83; 96, с. 146], «викуваний з цілого шматка сталі» (№ 720, місце виявлення не зазначено) [76, с. 163]. Однак, вони не атрибутовані як «гайдамацькі».

Можна припустити, що «свячені ножі» потрапили до колекції музею пізніше 1910 р., і саме тому не відображені у музеографії дорадянського періоду. Однак, повоєнні та сучасні видання Дніпровського музею також не показують такі пам'ятки [252; 253; 255; 338]. Можливо, причина тому – величезні збитки, які понесла колекція за часів Другої світової війни [254, с. 3].

Тож, наразі єдиним джерелом про зовнішній вигляд гайдамацьких ножів катеринославської колекції є его-джерела та живописне полотно, виявлене у 2011 р. в жахливому стані у фондах Історичного музею в Москві [301]. Сюжет віднайденого твору відповідає листу І. Ю. Рєпіна до Д. І. Яворницького: «Ах, так, гайдамаки! *Ножі, ножі свячені!* – я стрибав від радості, як Давид перед ковчегом, завдячуючи Вам <...> І навіть перекомпонував усю картину: щоб *тарань* мала більше значення, я переніс головну сцену в хатину, і там парубки та різні типи гайдамак підходять, отримують і *милуються таранькою, куштуючи леза ...*» [36, с. 359].

Таким чином, можна виділити три рівні відображення гайдамацьких сюжетів в музеографії: відкрита інформація, подана у атрибуціях та віршах «Козаків Мамаїв»; прихована, точніше сказати – «зашифрована» інформація, зафіксована на дерев'яному ківшику; відсутня в музеографічному творі інформація про потенційно існуючі музейні пам'ятки (гайдамацькі ножі).

Очевидно, без перебільшення буде сказати, що жодна публікація про запорожців не обходиться без тези про нелюбов січовиків до хліборобної

справи, насторожене ставлення до «гречкосіїв», як таких, що можуть зламати запорозький лад, та про активний розвиток землеробства за часів отаманування Петра Калнишевського. Із останніх досліджень названий аспект історії запорозького козацтва представлений у збірнику документів та матеріалів «Петро Калнишевський та його доба». За доводами упорядників, цілеспрямоване створення П. І. Калнишевським орієнтованої на зовнішній ринок хліборобської верстви сприяло не тільки накопиченню значних капіталів, а мало спрацювати на вихід Війська Запорозького Низового з-під нагляду російської адміністрації [452, с. 23 – 26]. На базі документальних джерел, розширення обсягів хліборобства показав О. Л. Олійник в дослідженні «Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 – 1775)» [425, с. 190 – 198]. Ріст кількості зимівників та площ обробки землі висвітлений в роботі О. П. Мірущенка «Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі» [398, с. 41 – 47].

Археологічна та етнографічна наука доказовим матеріалом розвитку хліборобства вважають виявлені господарські знаряддя засіву, збору та обробки зерна, зразки начиння для збереження врожаю [208, с. 50 – 58; 218; 256; 277, с. 37 – 85; 571].

Варто відзначити, що в музеографічних творах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сільськогосподарські артефакти запорозького походження представлені вкрай зрідка. Причина тому – зосередженість збирачів старовини на предметах озброєння та особистого вжитку, які представляють запорозьке козацтво, як спільноту військового спрямування. Так, в «Коротких вказівниках» музею ОТІС серед предметів запорозької старовини значиться «косарь», виявлений в кургані поблизу Херсону, можливо переданий М. П. Вертельяком [83, с. 7; 85, с. 8; 87, с. 21; 88, с. 81; 90, с. 84; 92, с. 64]; в «Каталозі Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля» значиться залізний «сошник» (№ 338), виявлений на місцях колишніх Запорозьких січей, без уточнення де саме, і ким саме [75, с. 82; 76, с. 145].

Більш прискіпливої уваги заслуговує «пляшка з просом», яка значиться за

№ 639 у каталозі Катеринославського музею 1910 р. випуску. Коментар до цього предмету колекції можна розцінити як доказ наявності *хліборобської верстви* на землях Війська Запорозького Низового. Зерно виявили у глибокій ямі під час земляних робіт неподалік станції Пологи під час будівництва Катеринославської залізниці. Деталі знахідки представлені так: «В ямі вміщувалось близько ста четвертей проса, однак воно усе почорніло і зробилося непридатним ні для посіву, ні для уживання в їжу. Глибокі старці не пам'ятають, щоб хтось жив у місцевості біля станції Пологи та ховав хліб в земляній ямі. Ховали у землю вимолочений хліб запорозькі козаки, бажаючи зберегти його від татар під час раптових набігів на запорозькі паланки. Можливо, що на такий саме запас хліба і натрапили робітники під час устрою у відкритому пустельному степу залізничної станції» [76, с. 157 – 158].

Наведений каталожний опис заслуговує уваги, оскільки зернові ями відносять до маркерів, які не тільки свідчать про наявність землеробства, а й дають уявлення про масштаби засівів. Зі слів робітників пологівської ділянки Катеринославської залізниці, яма містила 100 (!) четвертей пшона. За метричною системою, прийнятою Комісією мір та ваги 1832 – 1842 рр., яка діяла й на початку ХХ ст., 1 четверть складала 8 – 9 пудів зерна (за міру взято жито), що за сучасними мірками становить близько 209 кілограмів [297, с. 248 – 249]. Відповідно 100 четвертей становили 800 – 900 пудів зерна або 20 900 кілограмів. Для однієї ями надто багато.

Для порівняння наведемо кілька прикладів зернового скарбу запорозької старшини. Так, О. Л. Олійник у названому дослідженні указав лист полковника Григорія Поповича до Петра Калнишевського про санкціоноване опорожнення зернових ям в зимівнику кошового на Інгульці, для чого було прислано 50 і ще 100 рогож (мішків) [425, с. 195 – 196]. Якщо взяти за розрахунок, що 1 мішок зерна важить приблизно 50 кілограмів [425, с. 194], то з ям кошового отамана підняли 2 500 і 5 000 кілограмів збіжжя. Ще один документ, наведений О. Л. Олійником – скарга отамана Крилівського куріня Івана Білого: в його зимівнику на Інгульці татари вибрали з ям 50 четвертей «пашні різного роду»

(10 450 кілограмів) та 30 пудів муки [425, с. 196]. В описі майна, конфіскованого у запорозької старшини, зазначена на млину кошового Петра Калнишевського при слободі Петровій на річці Інгулець «яма з 15 мішками жита військового» (750 кілограмів) [455, с. 149]; в зимівнику Глоби на річці Базавлук «яма з просом в мішках – 80 шт.» (4 000 кілограмів) [455, с. 159].

Етнографічні та археологічні дослідження дають цифри близькі до зафіксованих у приведених документах. Так, ями на 3 четверті (глибина 1,2 метри) могли містити зерна до 500 кілограмів; ями на 5 четвертей збіжжя (глибина 1,7 метрів) вміщували зерна до 770 кілограмів [218, с. 172 – 173]. Такі зерносховища вважались малими та середніми. Великими вважались сховища на 10 – 15 четвертей (глибина 2,5 – 5,0 метри) [277, с. 83], розраховані на 1 540 – 2 300 кілограмів зерна відповідно. Тобто, одна яма, залежно від об'єму, могла містити від 500 до 4 000 кілограмів збіжжя, що значно менше від ями, виявленої біля Полог. На нашу думку, в музеографічному описі явна помилка. Припускаємо: або під час будівництва колії біля Полог робітники натрапили не на одну, а на кілька ям; або інформатори свідомо збільшили об'єм знахідки і помилка потрапила до музейного видання.

Тим не менш, представлена у каталозі інформація відноситься до рідкісних фактів про зерносховища на землях Війська Запорозького Низового. Крім уже названих джерел, маємо ще декілька свідчень. Зернові ями привернули увагу В. Ф. Зуєва під час подорожі від Петербургу до Херсону (1781 – 1782). Він запримітив їх в хуторах (зимівниках) запорожців в басейні того ж Інгульця у Давидовому броді (Херсонська область) [284, с. 271]. Д. І. Яворницький, досліджуючи землі Війська Запорозького Низового, бачив ями, заповнені гречкою та просом, в с. Успенське або Плахтієвка (Кіровоградська область) [612, с. 12].

Говорячи про ментальні установки населення історичного Запорожжя, зауважимо на мотивах улаштування зернових ям. Музейне видання пояснює їх наявність логікою прикордонного життя – сховати землеробський здобуток від пограбування татарами. Власне, таку ж причину Д. І. Яворницький назвав в

монографії «Історія запорозьких козаків» [614, с. 466]. Між тим, земляні зерносховища влаштовувались перед усім тому, що вони були відносно дешевим і надійним способом довго зберігати значну кількість посівного матеріалу, убезпечивши його від дощу та пожежі, про що говорять результати археологічних та етнографічних досліджень [218, с. 172 – 173; 256, с. 14; 277, с. 82 – 83; 571, с. 61]. Використання зернових ям в якості «сейфів» для збіжжя, коштовностей та грошей [277, с. 83] – супутній ефект вдалої, цілком раціональної та утилітарної ідеї, при тому абсолютно не оригінальної (запорозької), а відомої населенню України з давніх часів.

Таким чином, музеографія пам'яток із галузі землеробства може бути залучена в якості додаткового ресурсу для дослідження господарських процесів на Запорозжжі. Такі описи можна назвати ексклюзивними через незначну кількість зафіксованих артефактів. Водночас, слід зважати на описки або свідоме викривлення інформації в музеографічних творах.

До усього вище сказаного варто додати, що каталоги Катеринославського музею подають характеристики ментальності запорозьців через призму поглядів Д. І. Яворницького на запорозьке козацтво. Аналізуючи цей аспект наукових студій вченого, С. І. Світленко виділив ментальні установки запорозьців аналогічні тим, що бачимо в музеографії очолюваного Д. І. Яворницьким музею: нерозривний зв'язок Запорозжжя з Україною, мілітарний дух низового козацтва, звитяга на сторожі християнської віри та православ'я, емоційно-естетичне сприйняття природних багатств Вольностей Запорозьких [504].

Підсумовуючи зазначимо, що музейні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. володіють значним інформаційним потенціалом з історії запорозького козацтва. Перш за все, музеографічні описи речових, образотворчих, документальних джерел відображають формальні особливості матеріальної та духовної культури населення Запорозжжя козацької доби, даючи уявлення про розповсюджені сюжети та образи, типові форми та розміри виробів, переважаючі кольори. Музейні видання демонструють такі ключові характеристики запорозького козацтва: войовничість (трансльоване зброєю,

амуніцією), побратимство (люльки-общиські), православне віросповідання (іконопис, натільні та надмогильні хрести). Типові образи запорожців та сценарії запорозького життя презентують «Козаки Мамаї» та предмети особистого вжитку. Аналіз запорозьких старожитностей в контексті історичних подій, залучення досягнень спеціальних історичних дисциплін та інших галузей науки (археологія, етнографія, фольклористика) дозволяє встановити причини створення виробу, визначити його роль в промисловій чи побутовій обрядовості, зрозуміти пам'ятки на рівні ментальності.

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційного дослідження стала реконструкція процесу становлення музейних джерелознавчих студій в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. В ході дослідження було визначено стан наукової розробки проблеми, з'ясовано історичні умови створення та функціонування музейних видань зазначеного періоду на території Російської імперії, виявлено музеографічні твори різної видової належності, здійснено їх всебічний аналіз, проведено класифікацію та визначено інформативні можливості вітчизняного музеографічного фонду.

Аналіз наявного історіографічного та джерелознавчого доробку дозволив реконструювати процес уведення музеографії до кола історичних джерел. Встановлено, що досягнення інформативного потенціалу публікацій музейних колекцій проходило в контексті певної історіографічної ситуації. Так, протягом XVI – XVIII ст. музейні видання актуалізувались та вводились до наукового обігу у вигляді компіляцій та в якості рекомендованої літератури у бібліографічних трудах. Протягом XIX ст. музеографія закріпилася у сфері методології історичного дослідження, де зайняла поважне місце інформаційного інструменту на етапі евристики. Така ж роль музеографії представлена в роботах теоретико-методологічного характеру із галузі джерелознавства та історіографії радянських вчених. Сучасні вітчизняні наукові дослідження джерельної ролі музеографії демонструють збереження за нею функції довідкового характеру на етапі евристики. Виявлення джерельного змісту окремих музейних видань більшою мірою зосереджено на кількісних показниках, які відкривають динаміку музейної роботи, меншою мірою – на якісних (інтелектуальних) особливостях наукової діяльності музейників другої половини XIX – початку XX ст. Відтак, було встановлено, що на сьогодні відсутні узагальнюючі праці, в яких вітчизняна музеографія була б досліджена як специфічний вид історичного джерела.

Специфіка музеографії, варіативність музеографічних жанрів, зумовили визначення основних теоретичних і методологічних засад дисертаційного дослідження. Обраний методологічний інструментарій базувався на міждисциплінарному підході, комплексному використанні філософських, загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Дослідження процесів продукування та функціонування українських музейних видань в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. привело до висновку, що музеографія, як інтелектуальний та поліграфічний продукт, знаходилась під впливом ряду взаємопов'язаних факторів економічного, політичного, соціокультурного, ментального рівнів. Проте, ключовим «двигуном» музеографічного процесу в Україні, в зазначений період, був світоглядний фактор – уміле використання українськими музеографами свого соціального положення, фінансового статку, адміністративного і політичного впливу на користь ідеї збереження та популяризації національно-культурної та природничо-ресурсної спадщини.

Аналіз сфер та галузей функціонування музейних видань, з огляду на дослідження процесу становлення музейного джерелознавства, показав, що уже перші фахові критичні відгуки на музейні видання демонструють наміри поставити музеографію на службу історичній науці, професіоналізувати музеографічний процес, позбавитись дилетантства в цій справі.

Важливим етапом даного дисертаційного дослідження було виявлення типових рис музейних видань різного виду та їх класифікація на підставі урахування формальних (матеріальна структура, періодичність) та суттєвих (особливості твору) ознак. Аналіз публікацій показав, що більшість видань носять змішаний характер: каталоги насичені фразами-орієнтирами, тяжіють до путівників; звіти з переліком предметів колекції – до каталогів; кількісно обдаровані ілюстраціями каталоги та описи схожі на альбоми. Враховуючи це, і беручи до уваги структуру, зміст, стиль музеографічних творів, вдалося виділити еталонні риси музейних видань певної категорії. Так було встановлено, що типовою рисою музейного «каталогу» та «опису» є наявність

переліку-опису музейних предметів, структурованого за видами історичних джерел (речові, писемні, образотворчі) та історичним принципом (хронологія, географічний або етнографічний показник). Для музейного «альбому» характерний акцент на ілюстрацію, яка служить відправним пунктом, переважає за об'ємом та грає лідируючу роль в презентації колекції. Відмінними особливостями музейного «вказівника» є залежність структури твору від експозиційної площі, топографічність (наявність фраз-орієнтирів), не обтяжена цифровими показниками інформація про пам'ятки. Визначальною рисою музейного «звіту» є цифровий вимір музейної роботи, представлений у вигляді таблиць. Музейну «програму» характеризує чітке окреслення спонукальної інформації для долучення громадськості до музейної практики.

Основу дисертаційного дослідження склало виявлення інформативного потенціалу музеографії для вивчення розвитку джерелознавчих студій протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Текстологічний аналіз музейних видань показав орієнтацію авторів на позитивістський стандарт історичного дослідження. Музеографічним творам притаманний фактографізм та культ об'єктивізму. Більшість робіт спрямовані на висвітлення соціально-економічного та соціокультурного розвитку спільнот, що населяли терени сучасної України від найдавніших часів. Встановлення історичних фактів охоплювало сфери виробництва та мистецтва. Свої висновки музеографи базували, спираючись на речові джерела та результати археологічних досліджень. Важливим ресурсом служили писемні свідчення на музейних пам'ятках (клейма, знаки, літери, написи), щоденники розкопок та експедицій, наративні джерела інформації (перекази, отримані від колишніх власників пам'яток або від осіб, які знайшли артефакт). Актуальне для позитивістської моделі історичного дослідження виявлення закономірностей соціальної еволюції та факторів історичного розвитку, представлене музеографами через презентацію музейних пам'яток в історико-хронологічному порядку з акцентом на якісні зміни матеріальної форми та орнаментики артефактів.

Можемо констатувати значний вплив ідеології позитивізму на процес

наукової обробки музейних пам'яток. Атрибуція предметів колекцій, їх інтерпретація та класифікація перебували на чуттєво-дослідному рівні, базувались на безпосередньому контакті з предметом. В дусі позитивізму, вивчення пам'яток проводилось індуктивним шляхом: до висновку приходили із сукупності зібраних про предмет даних. Основним методом дослідження було обрано порівняння. Музеографи застосовували просте порівняння зовнішніх ознак предметів; історико-порівняльний метод – для співставлення пам'яток різних епох, історико-генетичний – для виявлення сталих тенденцій розвитку форм та орнаментів на виробках. У підсумку, було встановлено, що український музеографічний доробок другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можна оцінити як інтелектуальний продукт доби позитивізму, найяскравішим проявом якого є уведення до наукового обігу значної кількості джерел різного типу, що перебували в збірках приватних колекціонерів, університетських та муніципальних музеїв України.

Ще одним напрямком дисертаційного дослідження було дослідження процесу становлення музейних джерелознавчих студій запорозької тематики. На підставі аналізу музейних видань встановлено, що музеографічні твори демонструють охоплення науковим інтересом пам'яток різного типу та видової приналежності, що свідчить про наміри вивчати історію запорозького козацтва комплексно, з точки зору матеріальної та духовної культури. Розміщення запорозьких старожитностей в групі з пам'ятками Гетьманської України, а також разом із предметами запорозької тематики ХІХ ст., говорить про намагання розглядати історичне Запорожжя невідривно від загальноукраїнських політичних та соціокультурних процесів, в контексті народної пам'яті про козацьку добу. Враховуючи поширену практику вивезення артефактів до центральних зібрань Москви та Санкт-Петербурга, музейні видання відображають зусилля музеографів подавати запорозькі старожитності у щомога повному складі, чим пояснюється уведення до каталожних списків значної кількості копій та новоробів.

Розкриття потенційних інформативних можливостей музеографії для

дослідження козацького періоду Півдня України показало, що музейні видання другої половини XIX – початку XX ст. можуть бути задіяні, в якості додаткового ресурсу, до вивчення різних аспектів історії запорозького козацтва, в тому числі притаманних запорозькому козацтву рис етосу.

В цілому можна відзначити вдалий старт практики музейного джерелознавства в Україні. Стандартний науковий підхід та творча обробка колекцій справили значний вклад у розвиток вітчизняного джерелознавства та приріст наукового знання про культуру населення України від найдавніших часів до XIX ст.

З урахуванням втрат частин колекцій та облікової музейної документації через нестабільну військово-політичну обстановку в Україні першої половини XX ст., зважаючи на військову агресію Російської Федерації 2014 – 2023 рр., музейні видання XIX – початку XX ст. відіграють роль першоджерел про первинний склад колекцій і таким чином залишають у науковому обігу навіть безповоротно втрачені артефакти та твори мистецтва.

Українські музейні видання XIX – початку XX ст. виявили свою життєздатність і продовжують гідно нести місію історичного джерела, історіографічного наукового доробку, популяризатора і зберігача культурної спадщини України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела: неопубліковані

1. Грінченко Б. Д. Духовний заповіт. 1911 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Спр. 31671. 2 арк.
2. Журнал для записи вступаючих на предварительную цензуру книг или рукописей за 1883 г. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 294. (Канцелярія Київського окремого цензора, м. Київ). Оп. 1. Спр. 173. 69 арк.
3. Журнал для записи вступаючих на предварительную цензуру книг или рукописей за 1885 г. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 294. (Канцелярія Київського окремого цензора, м. Київ). Оп. 1. Спр. 177. 71 арк.
4. Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской. Составил Зосимович А. П. Под редакцией Антоновича В. Б. Рукопись. Киев – Лубны. 1891 – 1892 // Державний архів Полтавської області. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 2. 125 арк.
5. Лист Дейча О. Й. до Штейнгеля Ф. Р. Київ. 12 червня 1912 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 109. Спр. 178. 1 арк.
6. Лист Тарновського В. В. до Біляшівського М. Ф. с. Парафієвка Борзенського повіту Чернігівської губернії. Головна контора Василя Васильовича Тарновського. 26 червня 1891 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 30. 2 арк.
7. Лист Тарновського В. В. (молодшого) до Біляшівського М. Ф. Качанівка. 5 жовтня 1892 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 1810. 2 арк.
8. Лист Ханенка Б. І. до Біляшівського М. Ф. Мюнхен. 10 лютого

1911 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 1999. 1 арк.

9. Лист Штейнгеля Ф. Р. до Біляшівського М. Ф. 26 лютого 1922 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXXI. Спр. 2196. 1 арк.

10. Опис справ Одеського товариства історії та старожитностей. 1839 – 1920 рр. // Одеський державний обласний архів. Ф. 93. Оп. 1. 15 с.

11. Опис справ Одеського товариства історії та старожитностей. 1847 – 1893 рр. // Одеський державний обласний архів. Ф. 93. Оп. 2. 2 с.

12. Указатель Феодосийского музея древностей. Издание 3-е дополненное. Одесса: в типографии Алексомати, 1880. // Российский государственный архив древних актов. Ф. 181. Дело 1011. Копия. Рукопись. 47 л. URL: <https://krym.rusarchives.ru/dokumenty/ukazatel-feodosiyskogo-muzeya-drevnostey> (останній перегляд 22.01.2022).

Опубліковані джерела

13. Акт перенесення могили-пам'ятника кошового отамана Війська Запорозького Івана Дмитровича Сірка. 24 листопада 1967 року. с. Капулівка / републікація, підготував С. Серета // Пам'ятки України. 1990. № 1. С. 18.

14. Лист Бурмейстера М. Ф. до Яворницького Д. І. с. Сужене – Катеринослав. 03 листопада 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укладачі: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова, та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Діпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 3. Лист № 127. С. 93–94.

15. Лист Ващинського В. Г. до Яворницького Д. І. с. Покровське Нікопольського пов. Катеринославської губ. – Санкт-Петербург. 27 лютого 1888 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / укладачі: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов, А. Перкова, та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Діпропетровськ: Арт-Прес, 2012. Випуск 6. Лист № 83. С. 94.

16. Лист Ващинського В. Г. до Яворницького Д. І. с. Покровське Нікопольського пов. Катеринославської губ. – Санкт-Петербург. 25 березня 1888 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / укладачі: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов, А. Перкова, та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. Випуск 6. Лист № 84. С. 94–95.

17. Лист Вержбицького А. до Яворницького Д. І. с. Гордіївка – Катеринослав. 05 вересня 1906 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова, та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Дніпропетровська книжкова друкарня, 1999. Випуск 2. Лист № 135-а. С. 111.

18. Лист Голубицького Г. до Яворницького Д. І. с. Таромське – Катеринослав. 24 квітня 1913 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького / укладачі: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов, А. Перкова, та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. Випуск 6. Лист № 105. С. 113.

19. Лист Грінченка Б. Д. до Яворницького Д. І. Чернігів – Москва. 12 лютого 1900 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 156. С. 122.

20. Лист Грінченка Б. Д. до Яворницького Д. І. Чернігів – Москва. 2 березня 1900 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 157. С. 123.

21. Лист Грінченка Б. Д. до Яворницького Д. І. Чернігів – Москва. 30 жовтня 1900 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи

вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 159. С. 125.

22. Лист Грінченка Б. Д. до Яворницького Д. І. Київ – Катеринослав. 11 березня 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 171. С. 134.

23. Лист Комарова М. Ф. до Яворницького Д. І. Одеса – Аджамка. 26 серпня 1898 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 313. С. 262–264.

24. Лист Куліша П. О. до Тарновського В. В. 29 травня 1891 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії Відділу Рукописів / упоряд.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. Київ: Наукова Думка, 1966. Лист № 258. С. 132.

25. Лист Куліша П. О. до Тарновського В. В. 12 листопада 1896 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії Відділу Рукописів / упоряд.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. Київ: Наукова Думка, 1966. Лист № 361. С. 175.

26. Лист Міллера О. Ф. до Яворницького Д. І. Петербург – Катеринослав. 15 травня 1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 435. С. 358.

27. Лист Міхеєва Ф. І. до Яворницького Д. І. с. Покровське – Москва. 27 січня 1900 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / укладачі: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ:

Арт-Прес, 2010. Випуск 5. Лист № 377. С. 387–388.

28. Лист Новицького Я. П. до Яворницького Д. І. Олександрівськ – Петербург. 14 січня 1888 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядники: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 485. С. 392–393.

29. Лист Новицького Я. П. до Яворницького Д. І. Олександрівськ – Катеринослав. 21 липня 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Діпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 495. С. 399–400.

30. Лист Новицького Я. П. до Яворницького Д. І. Олександрівськ – Катеринослав. 21 липня 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Діпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 497. С. 400–401.

31. Лист Новицького Я. П. до Яворницького Д. І. Олександрівськ – Катеринослав. 22 липня 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 498. С. 401.

32. Лист Новицького Я. П. до Яворницького Д. І. Олександрівськ – Катеринослав. 21 липня 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Діпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. Лист № 499. С. 402–403.

33. Лист Обручева К. М. до Житецького П. Г. 24 червня 1891 р. // Т. Г. Шевченко в епістолярії Відділу Рукописів / упоряд.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. Київ: Наукова Думка, 1966. Лист № 260. С. 132.

34. Лист Поспішила Ф. до Яворницького Д. І. Брно – Катеринослав. 6 лютого 1926 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія. 1997. Випуск 1. Лист № 555. С. 443.

35. Лист Репіна І. Ю. до Яворницького Д. І. Петербург. 14 квітня 1896 р. // И. Е. Репин. Избранные письма. 1867–1930: в 2 томах / составитель И. А. Бродский. Москва: Искусство, 1969. Том 2. С. 110–111.

36. Лист Репіна І. Ю. до Яворницького Д. І. Куоккала. 26 квітня 1925 р. // И. Е. Репин. Избранные письма. 1867–1930: в 2 томах / составитель И. А. Бродский. Москва: Искусство, 1969. Том 2. С. 359–360.

37. Лист Репіна І. Ю. до Яворницького Д. І. Куоккала. 30 листопада 1926 р. // И. Е. Репин. Избранные письма. 1867–1930: в 2 томах / составитель И. А. Бродский. Москва: Искусство, 1969. Том 2. С. 381.

38. Лист Репіна І. Ю. до Яворницького Д. І. Куоккала. 22 травня 1927 р. // И. Е. Репин. Избранные письма. 1867–1930: в 2 томах / составитель И. А. Бродский. Москва: Искусство, 1969. Том 2. С. 389–390.

39. Лист Скриленко А. А. до Яворницького Д. І. Катеринослав – Новомосковськ. 23 липня 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. Я. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. С. 492–494.

40. Лист Стебницького П. Я. до Яворницького Д. І. Петербург – Москва. 29 березня 1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ. 1999. Випуск 2. Лист № 418. С. 303–304.

41. Лист Федоровського О. С. до Яворницького Д. І. Харків – Дніпропетровськ. 30 вересня 1926 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.:

С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія. 1997. Випуск 1. Лист № 697. С. 554.

42. Лист Федоровського О. С. до Яворницького Д. І. Харків – Дніпропетровськ. 19 жовтня 1926 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія. 1997. Випуск 1. Лист № 698. С. 554–555.

43. Лист Ханенка Б. І. до Яворницького Д. І. Київ – Москва. 19 листопада 1899 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укладачі: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова, та ін., за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 3. Лист № 784. С. 598.

44. Лист Ханенка Б. І. до Яворницького Д. І. Київ – Москва. 19 грудня 1899 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укладачі: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова, та ін., за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 3. Лист № 785. С. 598.

45. Лист Харузіної В. М. до Яворницького Д. І. Кишинів – Катеринослав. 5 серпня 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія. 1997. Випуск 1. Лист № 751. С. 594.

46. Лист Харузіної В. М. до Яворницького Д. І. Москва – Катеринослав. 6 вересня 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. Дніпропетровськ: Гамалія. 1997. Випуск 1. Лист № 751а. С. 595.

47. Лист Яворницького Д. І. до Грінченка Б. Д. Москва – Чернігів. 17 лютого 1900 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова,

Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. Лист № 47. С. 48–49.

48. Лист Яворницького Д. І. до Комарова М. Ф. Москва – Одеса. 18 вересня 1898 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. Лист № 100. С. 80.

49. Лист Яворницького Д. І. до Лебединцева Ф. Г. Харків – Київ. 18 квітня 1884 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. Лист № 127. С. 94–95.

50. Лист Яворницького Д. І. до Мордовця Д. Л. Петербург – Петербург. 18 січня 1888 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. Лист № 184. С. 130.

51. Лист Яворницького Д. І. до Новицького Я. П. Петербург – Олександрівськ. 20 січня 1888 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. Лист № 255. С. 179.

52. Лист Яворницького Д. І. до Новицького Я. П. Петербург – Олександрівськ. 24 квітня 1888 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. В. Абросимова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. Лист № 256. С. 180–181.

53. Лист Яворницького Д. І. до Новицького Я. П. Катеринослав – Олександрівськ. 16 листопада 1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури /

упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. Лист № 259. С. 183.

54. Лист Яворницького Д. І. до Панківського К. Москва – Львів. 26 січня 1899 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. Лист № 263. С. 187–188.

55. Лист Яворницького Д. І. до Репіна І. Ю. Катеринослав – Куоккала. 3 квітня 1925 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. № 285. С. 201–202.

56. Лист Яворницького Д. І. до Репіна І. Ю. Дніпропетровськ – Куоккала. 2 березня 1928 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. № 295. С. 210.

Музеографія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

57. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Киев: фото-лито-типография С. В. Кульженко, 1915. Выход IV – V. 62 с., 1 табл.

58. Археологическо-библиографическая выставка Ставропигийского Института / Типом и накладом Ставропигийского Института перепечатано из «Червоной Руси». Львов: 1889. 64 с.

59. Болсуновский К. В. Древние гиры, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам / издание Лубенского музея К. Н. Скаржинской. Киев. 1898. 18 с.

60. Болсуновский К. В. Свинцовые пластины (пломбы) с условными знаками церковных праздников / издание Лубенского музея К. Н. Скаржинской. Киев. 1899. 22 с., 2 табл.

61. Бочкарев К. П. Очерки Лубенской старины. Со старинным планом и видами г. Лубен / Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Исторический отдел. Москва: типография т-ва скоропечатни А. А. Левенсон, 1901. Выпуск 1. 39 с., 2 табл.
62. Виставка артистичних творів Тараса Шевченка. Виставка художественных произведений Т. Г. Шевченка / Киевский художественно-промышленный и научный музей. Киев. 1911. 19 с.
63. Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Киев: типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1899. Выпуск I. 15 с., XII табл.
64. Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Киев: фототипия и типография С. В. Кульженко, 1899. Выпуск II. 44 с., XXXVII табл.
65. Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов. Часть II. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Киев: типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1900. Выпуск III. 22 с., LXIII табл.
66. Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Киев: фото-типография С. В. Кульженко, 1901. Выпуск IV. 30 с., XX табл.
67. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI – XIII в.). Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Киев: фото-типография С. В. Кульженко, 1902. Выпуск V. 64 с., XL табл.
68. Древности Приднепровья побережья Чёрного моря. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Киев: фото-типография С. В. Кульженко, 1907. Выпуск VI. 44 с., XLII табл.
69. Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Киев: фототипия и типография С. В. Кульженко, 1899. Выпуск 1. 25 с., XVI табл.
70. Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Киев: фототипия и типография С. В. Кульженко, 1900. Выпуск 2.

VI с., 25 с., XVII – XXXI табл.

71. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Составили профессора Университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции Василия Васильевича Тарновского. Выпуск 1. Киев: типография императорского университета св. Владимира, 1885. 118 с.

72. Каталог выставки Археологического съезда в Москве. Москва: типография Л. и А. Снегирёвых, 1890. 773 с.

73. Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). Киев: типо-литография товарищества И. И. Кушнерев и Ко в Москве. Киевское отделение, 1899. 288 с.

74. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Издан на средства, пожертвованные профессором Д. Я. Самоквасовым. Чернигов: типография губернского правления, 1908. 520 с.

75. Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: типография губернского земства, 1905. 297 с.: ил.

76. Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: типография губернского правления, 1910. 426 с., XVIII с.

77. Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в музее императорского Одесского общества истории и древностей. Составил Н. Н. М[урзакевич]. Одесса: франко-русская тип. Л. Даникана, 1881. III с., 56 с.

78. Каталог карт, планов, чертежей и рисунков, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей. Составил А. Л. Б.Д. [Бертье-Делагард]. Одесса: в типографии А. Шульце. 1888. 59 с.

79. Каталог коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе. Выпуск I. Составила К. Мельник. Киев: типография С. В. Кульженко, 1893. I–V с., 217 с., XIV табл.

80. Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. Том II. Составил Б. Д. Гринченко. Приложение к № 7 «Земского Сборника

Черниговской г.». Чернигов: типография губернского земства, 1900. XVI с., 367 с.

81. Каталог предметов малорусской старины и редкостей. Коллекции В. В. Тарновского. Выпуск I. Шевченко. Киев: типография К. Н. Милевского, 1893. 34 с.

82. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. Киев: типография К. Н. Милевского, 1898. 90 с., XVI табл.

83. Краткий указатель музея Одесского общества истории и древностей. Одесса: гор. тип. Х. Алексомати, 1867. 28 с.

84. Краткий указатель музея Одесского общества истории и древностей. Одесса: гор. тип. Х. Алексомати, 1868. 28 с.

85. Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей. Издание третье дополненное. Одесса: гор. тип. Х. Алексомати, 1873. 52 с.

86. Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса. гор. тип. Х. Алексомати, 1874. 53 с.

87. Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей. Издание восьмое дополненное. Одесса: франко-русская типография Л. Даникан, 1880. 56 с.

88. Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В. Юргевич. Одесса: типография А. Шульце, 1887. 96 с.

89. Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей. Составил А. Л. Б. Д [Бертье-Делагард]. Одесса: типография А. Шульце, 1888. 96 с.

90. Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В. Юргевич. Издание второе, дополненное и исправленное. Одесса: типография А. Шульце, 1890. 100 с.

91. Краткий указатель музея императорского Одесского общества

истории и древностей. Одесса: типография С. Мерка, бывшая А. Шульце, 1908. 131 с.

92. Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей. Издание 6-е, дополненное. Одесса: типография т-ва «Братья Кульберг», 1916. 112 с.

93. Кудь Л. Н. Костюм и украшения древнерусской женщины // Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве / под редакцией приват-доцента В. Е. Данилевича. Киев: типография А. И. Гросмана, 1914. Выпуск II. 71 с., VIII табл.

94. Кульжинский С. К. Программа для собирания народных писанок / Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Киев. 1895. 7 с.

95. Летопись музея за 1913 год. Херсонский городской музей древностей Херсонского края. Составил В. И. Гошкевич. Херсон: Издание Херсонского городского управления, 1915. Выпуск 5. 44 с.

96. Описание коллекции народных писанок. Выпуск 1. С альбомом из 33 хромолитографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С. К. Кульжинский, Действительный член Императорского Русского Географического Общества / Лубенский Музей Е. Н. Скаржинской, Этнографический отдел. Москва: поставщик Высочайшего Двора т-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1899. 176 с.

97. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира. Монеты древнего мира. Составил проф. В. Антонович. Киев: типография императорского университета св. Владимира В. И. Завадского, 1896. Выпуск I. 283 с.

98. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира. Монеты Римской республики. Составил проф. В. Антонович. Киев: типография императорского университета св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. Выпуск II. 118 с.

99. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира. Монеты Римской империи (От Юлия Цезаря до

Коммода). Составил проф. В. Антонович. Киев: типография императорского университета св. Владимира, Акц. о-ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1906. Выпуск III. 365 с.

100. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составил Н. Петров. Киев: тип. С. Т. Еремьева, 1875. Выпуск I. 4 с., 280 с., 2 с.

101. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составил Н. Петров. Киев: типография В. Давиденко, 1877. Выпуск II. 281–542 с.

102. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составил Н. Петров. Киев: типография В. Давиденко, 1879. Выпуск III. 543–783 с., CVI с.

103. Опись музея Ставропигийского института во Львове: по поручению Совета составил И. С. Свенцицкий. Львов: типография Ставропигийского института, 1908. XI с., 248 с.

104. Отдел археологии. Краткий указатель предметов / Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Киев: типография первой Киевской артели печатного дела, 1913. 57 с.

105. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за первый год, с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года. Составил Н. Беляшевский. Варшава: типография Ф. Чернака, 1898. VII с.; 62 с. с. VII.

106. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за второй год, с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 года. Составил Н. Беляшевский. Киев: типография Т. Г. Мейнандер. 1899. 62 с.

107. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. Киев. 1905. 82 с.

108. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. Киев:

типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1911. 37 с.

109. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1914 год. Киев: типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1914. 35 с.: ил.

110. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1915 год. Киев: типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1916. 37 с.

111. Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея. За 1913 год. Житомир: электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. 150 с.

112. Отчет по естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1907 год. Год VIII-ой. Симферополь: типография Таврического губернского земства, 1908. 19 с.

113. Отчет по естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1913 год. Год XIV-ой. Симферополь: типография Таврического губернского земства, 1914. 34 с.

114. Офорты Т. Г. Шевченка в коллекции В. В. Тарновского. Киев. 1891. 28 с.: ил.

115. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной Семинарии. Москва: университетская типография, 1891. Выпуск I. 322 с.

116. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Собрание рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубецкого и женского Флоровского, и Десятинной церкви. Москва: университетская типография, 1896. Выпуск II. 290 с.

117. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Библиотека Киево-Софиевского Собора. Москва:

университетская типография, 1904. Выпуск III. 363 с.

118. Программа отдела «Старый Киев» / Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Киев: типография С. В. Кульженко, 1912 (?). 22 с.

119. Систематический каталог предметам, хранящимся в Зоологическом кабинете императорского Харьковского университета по 1848 год. Харьков: унив. тип., 1854. 16 с., 286 с.

120. Трифильев Е. П. О Феодосийском музее древностей. Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелоса, 1916. 6 с.

121. Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2 – 22 августа. Киев: в типографии Е. Я. Федорова, 1874. 151 с.

122. Указатель Феодосийского музея древностей. Издание 3-е дополненное. Одесса: в типографии Алексомати, 1880. 23 с.

123. Указатель Феодосийского музея древностей. Составил хранитель музея Л. П. Колл. Издание 6-е дополненное и исправленное. Феодосия: типография А. В. Цвибака, 1912. 32 с.

124. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной фкадемии. Составил Н. И. Петров. 2-е издание, исправленное и дополненное. Киев: типография императорского университета св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. 1 с., 293 с.

125. Украинское народное творчество. Гончарные изделия. Типы украинской гончарной посуды / издание кустарного склада Полтавского губернского земства. Полтава. 1913. Серия IV. Выпуск 1. 26 с.

126. Украинское народное творчество. Резьба по дереву. Предметы домашнего и хозяйственного обихода / издание кустарного склада Полтавского губернского земства. Москва: поставщик Высочайшего Двора т-во А. А. Левенсона в Москве, 1912. Серия IV. Выпуск 2. 28 с.

127. Украинское народное творчество. Рукодельные работы. Хусточки, шитье цветной бумагой / издание кустарного склада Полтавского губернского земства. Полтава. 1913. Серия III. Выпуск 3. 28 с.

128. Украинские узоры XVIII века. Вид. П. Семенцова. Ред. Г. Павловича. Санкт-Петербург: Невская хромофотография, 1909. Выпуск I. 8 л.
129. Украинские узоры XVIII века / издание Киевского кустарного общества. Киев: лито-типография С. В. Кульженко, 1912. Выпуск II. 8 л.
130. Штерн Э. Р. Две хранящиеся в Одесском музее аттические вазы строгого краснофигурного стиля. Одесса: «Экономическая» типография, 1900. 28 с.
131. Штерн Э. Р. Несколько античных бронз из коллекции Одесского музея. Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелоса, 1911. 26 с.
132. Collection Khanenko. Tableaux des ecoles Néerlandaises. Kiew. 1912. Vol. II. Tab. 31 – 60.
133. Collection Khanenko. Tableaux des ecoles Néerlandaises. Kiew. 1912. Vol. III. Tab. 60 – 90.
134. Collection Khanenko. Tableaux des ecoles Néerlandaises. Kiew. 1912. Vol. IV. Tab. 91 – 120.

Музеографія другої половини XIX – початку XX ст.: репринти

135. Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Под редакцией и с объяснительным текстом Е. К. Редина. Харьков: Сага, 2011. 25 с., LVI арк. іл. (Репринтне відтворення видання 1903 р., Москва).
136. Бочкарев К. П. Очерки Лубенской старины. Со старинным планом и видами Лубен начала XX века. Выпуск I. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Исторический отдел. Миргород: Миргород, 2011. 120 с.: ил. (Репринтне відтворення видання 1901 р., Москва)
137. Каталог выставки XII Археологического съезда в Харькове: Отдел церковных древностей. Составил Е. К. Редин. Харьков: Сага, 2011. 20 с. (Репринтне відтворення видання 1902 р., Харків).
138. Каталог печатных книг Музея украинских древностей В. В. Тарновского. Составленный в 1901 году М. Н. и Б. Д. Гринченко / передмова Л. П. Линюк; ред. кол: О. Б. Коваленко, С. Л. Ласевський та ін. // Скарбниця української культури: збірник наукових праць. Чернігів: ФОП

Лозовий В. М., 2018. Випуск 19. Спецвипуск 2. Частина І. 291 с. (Репринт рукопису з колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, Інв. №-Вп 1474/1).

139. Каталог печатных книг Музея украинских древностей В. В. Тарновского. Составленный в 1901 году М. Н. и Б. Д. Гринченко / ред. кол: О. Б. Коваленко, С. Л. Лаєвський, Л. П. Линюк та ін. // Скарбниця української культури: збірник наукових праць. Чернігів: ФОП Лозовий В. М., 2018. Випуск 19. Спецвипуск 2. Частина ІІ. 225 с. (Репринт рукопису з колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, Інв. №-Вп 1474/2).

140. Кулжинский С. Описание коллекции народных писанок. Всего 2219 рис. На основе собрания Лубенского музея Е. Н. Скаржинской / предисл. В. А. Мокляк. Харьков: Изд-во «Сага», 2010. 8 с., 176 с., 2219 рис. (Репринтне відтворення видання 1899 р., Москва).

141. Шевченко Т. Г. Альбом малюнків. 1841 – 1843 рр. / передмова: М. Томенко, І. Гриценко, В. Набруско; коментарі С. А. Гальченка. Київ: Веселка, 2013. 62 с. (Факсимільне відтворення альбому з колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, Інв. №-143-III)

Речові джерела: предмети музейних колекцій

142. Козак-бандурист. Невідомий художник. І половина XVIII ст. Тиньк, олія. 40,7 x 33,6 см. // Колекція Національного художнього музею України. Інв. № Ж–431

143. Ківшик. 1714 р. «Хортиця водиця. Батурич вино. Січовик. Мен. Байдив. Одна шкура. 1714». Україна. Дерево. h – 3,5 см, d – 6 см. // Колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Інв. № И–3390.

144. Стела з барельєфним зображенням двобою. XVI–XVII ст. Східна Європа. Вапняк; висікання. h– 93 см., b–73 см., b– 91 см., h– 13–15 см. // Колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею. Інв. № ХКМ–И–346.

145. Стела «Бій запорожця зі шляхтичем» («Бій турка з європейцем»). Вапняк; висікання. h– 93 см., b– 78 см. // Колекція Національного заповідника «Хортиця». Інв. № НДФ–381.

Література

146. Абросимова С. В. Д. І. Яворницький в музейному співтоваристві свого часу. *Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі*: збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2009. Випуск 11. С. 146–156.
147. Абросимова С. В. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: каталог музейної колекції. 2-ге видання, доповнене. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. 222 с.
148. Адруг А. К. Писанки Чернігівщини: історія і сучасність. Чернігів: Чернігівські обереги, 2005. 59 с.
149. Алмейда М. Т. Постоянная экспозиция музея д'Орсе в Париже. *Museum. Постоянные экспозиции*. 1987. № 154. С. 65–71.
150. Альбом. *Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20 т. / под ред. С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: книгоиздательское т-во «Просвещение», 1900. Том 1. С. 425.
151. Альбом. *30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней*: 2-е издание, исправленное / изд. А. Д. Михельсон. Москва: типография Бахметева, 1869. С. 36.
152. Альбом. *Настольный энциклопедический словарь. Товарищество А. Гранат и Ко*: в 8 т. 4-е издание, переработанное. Москва: типография общества распространения полезных книг, 1900. Том 1. С. 116.
153. Альбом. *Объяснение всех иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней. По словарям Гейзе, Рейфа и других* / изд. А. Д. Михельсон. Москва: в типографии Мидриха, 1875. С. 36.
154. Альбом. *Объяснительный словарь 30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней*. Издание

второе исправленное / издатели: И. Ф.Бурдон, А. Д.Михельсон. Москва: в Университетской типографии, 1866. С. 33.

155. Альбом. *Толковый словарь живого великорусского языка. Даль В. И.:* в 4 т. Санкт-Петербург – Москва: тип. М. О. Вольфа, 1880. Том 1. С. 13.

156. Альбом. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля:* в 4 т. Санкт-Петербург – Москва: типография товарищества М. О. Вольфа, 1903. Том 1. С. 33.

157. Альбом. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона:* в 86 т. Санкт-Петербург: Семеновская типо-литография И. А. Ефрона, 1890. Том I-а. С. 508–509.

158. Ананьев В. Г. История зарубежной музеологии: учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2014. 136 с.

159. Анотований каталог. *Словник-довідник термінології музейництва / автори: Р. Б. Микульчик, П. В. Слободян, Є. А. Діденко, Т. О. Рак. Львів: видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2012. 128 с. (Термінологічна серія. Слово Світ. № 15). С. 15.*

160. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии: приложение к XV т. «Древности». Императорское Московское Археологическое Общество. Москва: тип. М. Г. Волчанинова, 1895. 4 с., 139 с., 20 с.

161. Арендар Г. П. Булави і перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць. Чернігів, 2013. Випуск 15. С. 177–182.*

162. Арендар Г. П. Срібний посуд XVII – XVIII ст. з колекції В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. Випуск 1. С. 34–36.*

163. Арендар Г. П. Церковні старожитності Василя Тарновського. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць. Чернігів, 2007. Випуск 8. С. 3–8.*

164. XII-й археологический съезд в Харькове. *Исторический вестник:*

историко-литературный журнал. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1902. Том XC. С. 365–383.

165. Археология. *Новый энциклопедический словарь* / издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург: типография акционерного общества «Брокгауз-Ефрон», 1911. Том III. С. 872–884.

166. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749 – 1750 і 1751 рр. / упорядники В. Грибовський, В. Мільчев. Київ, 2012. 98 с.

167. А. С. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Киев. 1889 – 1900. [Рецензія]. *Исторический вестник: историко-литературный журнал*. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1900. Том LXXXII. С. 1127–1128.

168. Аукционный каталог. *30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней: 2-е издание, исправленное* / издатель А. Д. Михельсон. Москва: типография Бахметева, 1869. С. 74.

169. Аукционный каталог. *Объяснение всех иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней. По словарям Гейзе, Рейфа и других* / издатель А. Д. Михельсон. Москва: в типографии Мидриха, 1875. С. 74.

170. Бедная Нелли. [Электронный ресурс]: Иркутский областной историко-мемориальный музей декабристов. URL: <https://imd38.ru/actions/vystavki-50/vystavki-arhiv-131/bednaya-nelli-023/> (останній перегляд 23.04.2021).

171. Бекетова В. М. Формування образу Дніпропетровського історичного музею в історіографії XIX – XXI ст. *Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі: збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького*. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2009. Випуск 11. С. 17–34.

172. Беляшевский Н. Ф. Отчет Городецкого музея Волынской губернии

барона Ф. Р Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. Автограф Н. Ф. Беляшевского. Лот: Код #15321913, код: 56462 [Электронный ресурс]: Антикварно-букинистический магазин г. Новосибирск «Сибирская Горница». URL: <http://www.gornitsa.ru/item.php?id=15321913> (останній перегляд 05.09.2022).

173. Белікова М. В., Зайцева В М. Основы музеезнaвства: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів: Запорізький національний технічний університет. Запоріжжя: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2015. 180 с.

174. Библиографический листок. *Киевская старина*: ежемесечный исторический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. Том XX. январь – март. С. 1–18.

175. Білоус Л. С. Українські порохівниці XVII – початку XX століть: каталог / автор-упорядник: Л. С. Білоус. Київ: Родовід, 2008. 88 с.: іл.

176. Біляшівський М. Ф. Українське народне мистецтво / передм. М. Р. Селівачов; переклад О. О. Старова; упоряд. О. О. Савчук. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 168 с., 6 с.: 229 іл. (репринт).

177. Блакитний М. М. Гармати з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*: збірник наукових праць. Чернігів, 2013. Випуск 15. С. 188–190.

178. Блок об'яв. *Рада*: газета політична, економічна і літературна. Київ. 4 января (17 січня). 1908. № 3. [4 с.]. С. 1.

179. Блок объявлений. *Утро*: общественно-политическая, литературная и экономическая газета. Харьков. Воскресенье. 16 марта. 1908. № 391. [8 с.]. С. 1.

180. Блок объявлений. *Утро*: общественно-политическая, литературная и экономическая газета. Харьков. Вторник. 18 марта. 1908. № 392. [6 с.]. С. 6.

181. Блок объявлений. *Утро*: общественно-политическая, литературная и экономическая газета. Харьков. Суббота. 21 января. 1912. № 1553. [6 с.]. С. 6.

182. Блок объявлений. *Утро*: общественно-политическая, литературная

и экономическая газета. Харьков. Пятница. 7 декабря. 1912. № 1819. [8 с.]. С. 8.

183. Блок объявлений. *Утро: общественно-политическая, литературная и экономическая газета*. Харьков. Пятница. 28 декабря. 1912. № 1835. [8 с.]. С. 1.

184. Богдашина Е. Н. Источниковедение истории Украины: вопросы теории, методики, истории: учебно-метод. пособие: авт. пер. с 3-го укр. изд. Харьков: «Издательство Сага», 2012. 234 с.

185. Богдашина Е. Н. Позитивизм в исторической науке на Украине (60-е гг. XIX – 20-е гг. XX вв.): монография. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 588 с.

186. Богдашина О. М. Роль В. Б. Антоновича у формуванні та поширенні української національної ідеї у Російській імперії. *Дриновський збірник*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. Том 11. С. 213–220.

187. Богуш П. М. «Тоді ще живі були січовики...». *Січеслав: спецвипуск «Шевченкіана Придніпров'я»*. 2008. № 2. С. 85–86.

188. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / пер. з фр. В. Косика. Львів: Мета, 1998. 179 с.: мал.

189. Борисенко В. Народна культура фінів у творчості художника-етнографа Юрія Павловича. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Випуск 55. С. 31–34.

190. Боровиковський Л. Байки й прибаутки Левка Боровиковського. Київ: в университетской типографии, 1852. 118 с.

191. Бочков Д. Профессор Н. Петров. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при киевской духовной академии. Выпуск I. Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского. Киев. 1912. Infolio. Стр. 17 и 21 таблица снимков. Цена 2 руб. 50 коп. [Рецензія]. *Исторический вестник: историко-литературный журнал*. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1913. Том СXXXIII. С. 1072–1073.

192. Брошюры за последние годы. *Киевская старина: ежемесячный исторический журнал*. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. Том LIX.

октябрь – декабрь. С. 88–92.

193. Бушак С. М. Сміхова культура українського народу у творах «Козак Мамай» та «Запорожцях» Іллі Репіна. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Чернігів, 2003. Випуск 3. С. 72–79.

194. Бушак С., Сахарук В., Сахарук І. Козак Мамай: феномен одного образу та спроба прочитання «ідентифікаційного» коду: альбом. 2-ге видання, доповнене. Київ: Родовід, 2008. 304 с.

195. Вановська І. М. Створення та діяльність Київського кустарного товариства у другій половині XIX – на початку XX століття. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків, 2010. Випуск 38. С. 53–60.

196. Васильев В. С. Полвека у печатного станка (15 августа 1854 – 1904). Киев. 1904. 62 с.

197. В. Б. Каталог коллекции А. Н. Поля в Екатеринославе. Составил К. Мельник. Киев. 1893. [Рецензія]. *Исторический вестник: историко-литературный журнал*. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1893. Том LIV. С. 930.

198. В. Г. Альбом офортов Шевченко. [Рецензія В. Г. Горленка]. *Киевская старина: ежемесечный исторический журнал*. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. Том XXXIII. апрель – июнь. С. 483–484.

199. Векленко В. О. Українська етніка регіональної ставрографії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби: збірник наукових статей*. Київ, 2016. Випуск 25. С. 137–142.

200. Векленко В. О. Запорозькі хрести з території Запорізької області в зібранні Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста. *INSULA: електронне видання Національного заповідника «Хортиця»*. Запоріжжя, 2020. Випуск 1. С. 110–135.

201. Величко Е. А., Полидович Ю. Б. Золотые находки из «Никопольских курганов» в коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археология і давня історія*

України. 2018. Випуск 2 (27). С. 138–154.

202. Величко Е. А. «Ольвийские» золотые украшения из коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко (по материалам Музея исторических драгоценностей Украины). *Етінак*: науковий щоквартальник, 2019. Випуск 1 (25). січень – березень С. 65–82.

203. Вертельяк Н. П. Надгробия кошевых атаманов Гордиенка и Ерофеева. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: в городской типографии, 1844. Том 1. С. 538–541.

204. Вертельяк Д. Ч. [Н. П.] Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: в городской типографии, 1884. Том 4. С. 823–824.

205. Вертоградов И. Ф. Памяти А. Н. Поля. По поводу 20-ти летия со дня его смерти. Екатеринослав: электрическая художественная типография Н. И. Бухмана, 1910. 27 с.

206. Вирський Д. С. Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ: Інститут історії України, 2021. 288 с.

207. Вказівник. *Словник-довідник термінології музейництва* / автори Р. Б. Микульчик, П. В. Слободян, Є. А. Діденко, Т. О. Рак. Львів: видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2012. 128 с. (Термінологічна серія. Слово Світ. № 15). С. 23.

208. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.: іл.

209. Возобновление переписки с Ильей Ефимовичем. [Электронный ресурс]: Илья Репин (1844 – 1930). URL: <http://ilyarepin.ru/memori265> (останній перегляд 03.10.2022).

210. Вольнское епархиальное древлехранилище. *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1900. Том 68. январь – март. Книга 2. Февраль. Отдел 3. С. 135.

211. Воспоминания Д. И. Яворницкого. [Электронный ресурс]: Илья Репин (1844 – 1930). URL: <http://ilyarepin.ru/memori26/?>

[fbclid=IwAR1PETLWTLV4](#) (останній перегляд 03.10.2022).

212. Гай-Нижник П. П. Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині. *Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична». Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. Київ, 2016. Випуск 13. С. 95–124.

213. Гальченко С. А. Альбом малюнків Тараса Шевченка. 1841 – 1843 рр.: наукове дослідження, коментарі до репринту. Київ: Веселка, 2013. 32 с.

214. Галян Г. І. Писанка у патріаршому музеї Полтавщини. *Старожитності Посуля. Пам'яті С. К. Кулжинського (1867 – 1943): збірник наукових праць*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. С. 46–51.

215. Галян Г. І. Творче довголіття Тані Осадци. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей*. Полтава: Арбуз, 2019. С. 237–269.

216. Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів: каталог / Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Київ: Державне видавництво України, трест «Київ-Друк», 1926. 168 с.

217. Головнин П. А. Бароны фон Штейнгель в истории России. *Немцы в Санкт-Петербурге: Биографический аспект. XVIII – XX вв.* Санкт-Петербург, 2014. Выпуск 8. С. 279–314.

218. Горбаненко С. А., Пуголовок Ю. О. Продукти землеробства у літописній Лтаві. *Древности*. 2015. Випуск 13–14. С. 166–180.

219. ГОСТ 7.60–2003. Межгосударственный стандарт. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Издания. Основные виды. Термины и определения. Минск. 2003. V с., 36 с.

220. Гоцуляк В. В. Музеєзнавство. *Всесвітня історія і історична наука, історія України, історіографія, архівознавство, музеєзнавство та бібліографія: термінологічний, понятійний словник-довідник: навчальний посібник*. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2015. С. 68–78, 325–326.

221. Грибовський В. В. Елементи структурної схожості устрою Запорозької Січі, забродчицьких ватаг морського узбережжя й рибальських кошів на Низу Дніпра: спроба типології та ретроспективного аналізу. *Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації*: збірник матеріалів науково-практичної конференції до 100-ї річниці перейменування міста Олександрівськ на Запоріжжя та до 50-ї річниці утворення історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя: АА Тандем, 2021. С. 85–136.

222. Грибовський В. В. Запорозькі промисли у Східному Приазов'ї в 40 – 60-х роках XVIII століття. *Наукові записки*: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2011. Том 22. С. 55–66.

223. Грибовський В. В. Картина «Козак Мамай»: витоки образу й ногайські паралелі. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України, 2021. Випуск 19–20. С. 285–334.

224. Грибовський В. В. Колективні та персональні нагороди запорозького козацтва російськими фалеристичними знаками. *Чорноморська минушина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*: збірник наукових праць. Одеса: СПД Бровкін О. В., 2012. Випуск 7. С. 38–52.

225. Грибовський В. В. Риболовецькі промисли запорожців у Східному Приазов'ї. *Січеславський альманах*. 2010. Випуск 5. С. 93–106.

226. Грицята О. О. Участь Історичного товариства Нестора-Літописця в організації Всеросійських археологічних з'їздів. *Емінак*: науковий щоквартальник. 2018. Випуск 3 (23). липень – вересень. Том 3. С. 135–139.

227. Грушевський М. С. В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии, додаток до XV т. Древностей моск. Археол. Товариства, Москва, 1895, 4°, ст. 139 + 20 + мапа; По вопросу об уничтожении Ярославова вала. (видбитка з газети: Киевское слово), К., 1895, ст. 40, 16°; По вопросу об уничтожении Ярославова вала. (видбитка з Чтений киев. историч. товар, т. IX), К., 1896, ст. 19; Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св[ятого] Владимира. Вып. I: Монеты древнего мира.

(видбитка з киевськ. Университетских Известій 1896 р.), К., 1896, ст. II + 286; Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П. Я. Армашевским и Вл. Б. Антоновичем в историческом обществе Нестора летописца. К., 1897. 87 с. + рис. [Рецензія]. *Записки товариства імені Шевченка*: вид-во, присвячене науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: накладом т-ва імені Шевченка, 1898. Том 25. Книга 5. С. 1–6.

228. Грушевський М. С. Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського, К., 1898, ст. 86 + 16 табл., 4°. [Рецензія]. *Записки товариства імені Шевченка*: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: накладом т-ва імені Шевченка. 1901. Том 40. Книга 2. С. 1–2.

229. Грушевський М. С. Мельник К. Каталог колекції древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе. Вып. I. Киев, 1893. V + 218 + 14 таблиц. [Рецензія]. *Записки товариства імені Шевченка*: вид-во, присвячене науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: накладом т-ва імені Шевченка, 1894. Том 4. С. 171–172.

230. Грушевський М. С. Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко. Collection В. Khanenko. Древности Приднепровья – Antiquites de la region du Dniepre, вып. I – III, К., 1899 – 1900, 4. [Рецензія]. *Записки товариства імені Шевченка*: вид-во, присвячене науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: накладом т-ва імені Шевченка, 1901. Том 42. Книга 4. С. 2–4.

231. Грушевський О. С. Музей Импер. Одесского Общества Истории и Древностей, вып. I–II. Терракоты. По поручению Общества издано А. А. Деревницким, А. А. Павловским и Э. Р. фон Штерном. Одесса, 1897 – 1898, мал. 4°, с. 46 + XVII табл, і с. 48 + XVIII т. Вып. III. Феодосія и её керамика. По поручению общества издано Э. Р. фон Штерном, хранителем Музея, 1906, стор. 91 + X табл. [Рецензія]. *Записки товариства імені Шевченка*: вид-во, присвячене науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: накладом т-ва імені Шевченка, 1907. Том 77. Книга 3. С. 204–205.

232. Гуральник Ю. У. Музееведение (музеоология). *Российская музейная энциклопедия*: в 2-х т. / ред. кол. В. Л. Янин, В. А. Лебедев, М. Б. Пиотровский,

Ю. П. Пищулин и др. Москва: Прогресс, «Рипол Классик», 2001. Том 1. А – М. С. 386–287.

233. Гуржій І. О. Бібліотечне зібрання барона Федора Рудольфовича Штейнгеля у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2015. Випуск 42. С. 400–415.

234. Гуржій І. О. До проблеми збереження історичних колекцій видатних постатей (особиста бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля та її доля). *Гуманітарний вісник: всеукраїнський збірник наукових праць*. Черкаси, 2014. Число 21. Випуск 5 (у 2-х частинах). Частина 2. (Серія: Історичні науки). С. 178–186.

235. Гуржій І. О. Особова бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля у фондах Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського: склад та значення. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2014. Випуск 18. С. 252–259.

236. Давидук В. Ф. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі): навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. 3-тє видання, виправл., доп. і перероб. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2014. 448 с.

237. Данилов В. В. Екатеринославский областной музей имени А. Н. Поля. *Исторический вестник: историко-литературный журнал*. Санкт-Петербург: типография А. С. Суворина, 1907. Том CVII. № 3. С. 1027–1030.

238. Данілов В. В. Катеринославський музей. *Рада: газета політична, економічна і літературна*. Київ. 23 жовтня. 1908. № 242. С. 2.

239. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія: підручник. 2-ге видання, доповнене і перероблене. Харків: Право, 2012. 312 с.

240. Дворкін І. В. Всупереч імперській політиці: українознавство в музеях Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Українознавчий альманах*. Київ, 2019. Випуск 23. С. 56–60.

241. Дворкін І. В. Джерела з історії музейної справи Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*: збірник наукових праць, тематичний

випуск: Актуальні проблеми історії України. Харків: НТУ «ХПІ», 2013. Випуск 25 (998). С. 17–22.

242. Дворкін І. В. Земське музейництво на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX століть. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. 2019. Випуск 1. С. 4–9.

243. Дворкін І. В. Музейництво в Києві (1830-ті – 1919 рр.): формування, розвиток, трансформація під час революції. *Місто: історія, культура, суспільство*: Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2020. № 8 (1). С. 24–35.

244. Дворкін І. В. Музейництво Наддніпрянщини періоду української революції (до 100-річчя революційних подій). *Гілея: науковий вісник*. 2018. Випуск 138 (1). С. 76–79.

245. Дворкін І. В. Музейні установи в українському національному русі Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. Випуск 3. С. 83–91.

246. Дворкін І. В. Наукова діяльність музеїв Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*: зб. наук. пр. Тематичний випуск: Актуальні проблеми історії України. Харків: НТУ «ХПІ», 2011. Випуск 37. С. 21–28.

247. Дворкін І. В. Українське музейництво Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. у процесі націотворення: постановка проблеми. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2013. Випуск 61 (1034). С. 20–24.

248. Дворкін І. В. Університетське музейництво Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.). *Гілея: збірник наукових праць*. 2017. Випуск 119. С. 53–55.

249. Дейч А. Й. Голос памяти: Театральные впечатления и встречи: монографія. Москва: Искусство, 1966. 214 с.

250. Дідух Л. В. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв

України. *Краєзнавство*. 2008. Випуск 1–4. С. 120–127.

251. Дідух Л. В. Суспільно-політична діяльність М. Ф. Біляшівського на початку ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Історичні науки*. Київ, 2002. Том 20. Частина 1. С. 66–70.

252. Днепропетровский исторический музей имени Д. И. Яворницкого: путеводитель. Днепропетровск: Промінь, 1979. 158 с.

253. Дніпропетровський державний історичний музей: путівник. Днепропетровск: Дніпропетровське книжкове видавництво, 1960. 111 с.

254. Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького: проспект-альбом / упоряд.: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова. Київ: Новий друк, 1999. 24 с.

255. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького: путівник по експозиції. Дніпропетровськ: Промінь, 1966. 97 с.

256. Довженок В. Й. До питання про техніку орного землеробства на Півдні Древньої Русі. *Археологія*. 1950. Випуск 4. С. 9–26.

257. Дукельский В. Ю. Музеография. *Российская музейная энциклопедия: в 2-х т.* / ред. кол. В. Л. Янин, В. А. Лебедев, М. Б. Пиотровский, Ю. П. Пищулин и др. Москва: Прогресс, «Рипол Классик», 2001. Том 1. А – М. С. 406.

258. Думи кобзарські. Видано під доглядом Б. Грінченко. Чернігів: з друкарні Губернського Земства, 1897. 107 с.

259. Дяченко Т. М. «Працівник духу» Лубенського краю. *Старожитності Посулля = Antiquities of the Sula Regions. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): збірник наукових праць*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. С. 22–30.

260. Еремін І. П. Драма-ігра «Царь Ирод». *Труды отдела древней русской литературы*. Москва – Ленинград, 1940. Том 10. С. 234–237.

261. Жаммот Д. Эффективность малых музеев. *Museum. Вопросы музейной практики*. 1984. № 141. С. 25–29.

262. Жауль М. Этнографические музеи сегодня. *Museum. Этнографические музеи и музеи под открытым небом*. 1993. № 175 (№ 1). С. 4.
263. Живкова О. В. Атрибуція п'яти творів живопису з колекції Музею Ханенків. *Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей*: колективна монографія. Київ: вид-во НАКККІМ, 2019. С. 36–42.
264. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. 249 с.
265. Життєпис К. М. Мельник-Антоновичевої. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1923. Книга II–III (1920 – 1922). С. 130–132.
266. Жуковський М. П. Поховання і цвинтарі запорозького козацтва на території Нікопольського краю. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: Часи козацькі, 2021. Випуск 30. С. 71–84.
267. Забелин И. Е. В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки? *Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. Киев: в типографии императорского университета св. Владимира, 1878. Том 1. С. 1–17.
268. Загоскин Н. П. История права русского народа. Лекции и исследования по истории русского права Казань: типо-литография Императорского Университета. 1899. Том 1. XVI с., 512 с., III с.
269. Зайченко В. В. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*: збірник наукових праць. Чернігів, 2013. Випуск 15. С. 191–194.
270. Зайченко В. В. Тканини з колекції В. В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (спроба віднайдення та атрибуції експонатів). *Скарбниця української культури*: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. Випуск 1. С. 31–133.
271. Закс А. Б. Источники по истории музейного дела в СССР (1917–1941 гг.). *Очерки истории музейного дела в СССР*. Москва. 1968. Випуск VI.

С. 5–53.

272. Записки княгини М. Н. Волконской / пер. с франц. оригинала А. Н. Кудрявцевой; биогр. очерк и примеч. П. Е. Щеголева. 2-е издание, дополненное. Санкт-Петербург: Прометей, [ок. 1913]. 215 с, 9 с.

273. Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста) с послесловием издателя, князя М. С. Волконского / 2-е издание исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1902. VII с, 548 с.

274. Затилюк Я. В. Документи і свідчення про депутата І державної думи Миколу Біляшівського 1906 р.: лист селян із чигиринського повіту «До нашого заступника і оборонця» з колекції НМІУ. *Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць*. Київ, 2020. Випуск 6. С. 1–14.

275. Затилюк Я. В., Осташевська Ю. В. Академік Микола Федотович Біляшівський та його персональний життєпис: публікація джерела і перспективи дослідження. *Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Випуск 4. С. 390–410.

276. Затилюк Я. В. «Пам'яті М. Біляшівського» – рукописний спомин із архіву Всеукраїнської академії наук та друковані некрологи 1926 року. *Науковий вісник Національного музею історії України: збірник наукових праць*. Київ, 2019. Випуск 5. С. 1–8.

277. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / пер. с нем. К. Д. Цивиной; примеч. Т. А. Бернштам, Т. В. Станюкович и К. В. Чистова; послеслов. К. В. Чистова. Москва: Наука, 1991. 511 с.: ил.

278. Зразюк З. О. З історії нумізматичної колекції Церковно-Археологічного музею при Київській духовній академії. *Український нумізматичний щорічник: часопис*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Випуск 1. С. 132–142.

279. Зразюк З. О. Київське нумізматичне товариство і мінц-кабінет університету Св. Володимира у ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Серія: Історичні науки*. Ізмаїл, 2021. Випуск 50 (2020). С. 211–222.

280. Зразюк З. О. Кіндрат Федорович Страшкевич – зберігач Мінц-кабінету університету Святого Володимира. 1865 – 1868 рр. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ, 2020. Випуск 62. С. 78–92.

281. Зразюк З. О. Мінц-кабінет Київського університету св. Володимира: становлення, діяльність та доля колекції (1834 – 1930-і рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав, 2021. 283 с.

282. Зразюк З. О. Мінц-кабінет університету св. Володимира у перші роки існування. 1834 – 1842 рр. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ, 2021. Випуск 63. С. 53–65.

283. Зразюк З. О. Мінц-кабінет університету св. Володимира у 20–30-х рр. ХХ ст. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2020. Випуск 145. С. 28–34.

284. Зуев В. Ф. Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. [Репринтное издание 1787 года, Санкт-Петербург: при Императорской Академии Наук] / подготовка текста, вступ. статья, комментарии М. Э. Кавуна; Ин-т укр. историографии и источниковедения им. С. М. Грушевского НАН Украины. Днепропетровск: Герда, 2011. XXVIII с., 394 с., ил., карт.

285. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Киев: типография императорского университета св. Владимира В. Завадского, 1891. Том 1. Книга 1. 882 с.

286. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах. Випуск 1-й. Составили профессора университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции В. В. Тарновского. Киев. Ц. 6 р., с перес. 6 р. 70 к. [Рецензія]. *Киевская старина: ежемесячный исторический журнал*. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Том V. январь – апрель. С. 878–882.

287. Исторические песни малорусского народа. С объяснениями

- Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: тип. М. П. Фрица, 1874. Том 1. 336 с.
288. Источниковедение истории СССР. Учебник / под ред. И. Д. Ковальченко. Москва: Высшая школа, 1973. 559 с.
289. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
290. Исаенко О. І. До історії упорядкування Б. Д. Грінченком Каталогу українських старожитностей В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*: збірник наукових праць. Чернігів, 2013. Випуск 15. С. 122–130.
291. Историчне джерелознавство: підручник / автори: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; гол. ред. С. В. Головки. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
292. Историчні пісні українського народу. Впорядкував Мирослав Січинський. Львів: з друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1908. 32 с.
293. К XI археологическому съезду. *Исторический вестник*: историко-литературный журнал. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1899. Том LXXV. С. 1092–1093.
294. Каковкіна О. М. Географія Всеросійських Археологічних з'їздів (1869 – 1914): на перетині особистих, наукових, політичних інтересів. *Вісник ХНУ: Серія «Історія»*. 2018. Випуск 54. С. 41–52.
295. Как создавалась картина «Запорожцы». [Электронный ресурс]: Илья Репин (1844 – 1930). URL: <http://ilyarepin.ru/zaporozhzi/> (останній перегляд 30.09.2022).
296. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
297. Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология: учеб. Пособие. 2-е издание. Москва: Высшая школа, 1975. 328 с.
298. Карелин И. Материалы для истории Запорожья. Никополь. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: в городской типографии Алексомати, 1867. Том 8. С. 523–538.

299. Карелин И. Надписи на надгробных крестах. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: в городской типографии Алексомати, 1867. Том 8. С. 538–541.

300. Карелин И. Старинные пушки. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: в городской типографии Алексомати, 1867. Том 8. С. 443–448.

301. Картина Ильи Репина «Гайдамаки на Умани готовят оружие» (1898–1917). [Электронный ресурс]: Альманах «Фамильные ценности». URL: http://family-values.ru/podlinnik/kartina_ili_repina_gaidamaki_na_2363.html (дата публікації 05.10.2011; останній перегляд 03.10.22).

302. Каталог. *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20-и т. / под редакцией С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: книгоиздательское т-во «Просвещение», 1902. Том 10. С. 618.

303. Каталог. *30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней* / издатель Михельсон А. Д. 2-е издание, исправленное. Москва: типография Бахметева, 1869. С. 246.

304. Каталог. *Настольный энциклопедический словарь*: в 8-и т. / товарищество А. Гранат и Ко. 3-е издание, стереотипное. Москва: тов-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1897. Том 4. С. 2095.

305. Каталог. *Объяснение всех иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней. По словарям Гейзе, Рейфа и других* / издатель А. Д. Михельсон. Москва: в типографии Мидриха, 1875. С. 246.

306. Каталог. *Объяснительный словарь 30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней*. / издатели: Бурдон И. Ф., Михельсон А. Д. 2-е издание, исправленное Москва: в университетской типографии, 1866. С. 272.

307. Каталог. *Словник-довідник термінології музейництва* / автори: Р. Б. Микульчик, П. В. Слободян, Є. А. Діденко, Т. О. Рак. Львів: видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2012. [128 с.]

(Термінологічна серія. Слово Світ. № 15). С. 48.

308. Каталог. *Толковый словарь живого великорусского языка. Даль В. И.:* в 4-х т. Санкт-Петербург – Москва: тип. М. О. Вольфа, 1881. Том 2. С. 96.

309. Каталог. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля:* в 4-х т. Санкт-Петербург – Москва: типография товарищества М. О. Вольфа, 1905. Том 2. С. 239.

310. Каталог. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона:* в 86-и т. Санкт-Петербург: Семеновская типолитография И. А. Ефрона, 1895. Том XIV-а. С. 710–712.

311. Каталог [експозиції] [виставки]. *Словник-довідник термінології музейництва* / автори: Р. Б. Микульчик, П. В. Слободян, Є. А. Діденко, Т. О. Рак. Львів: видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2012. [128 с.] (Термінологічна серія. Слово Світ. № 15). С. 48.

312. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872 – 1922 рр. / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; авт.-упоряд. Г. Белікова [та ін.]; відп. ред. В. Колпакова; ідея каталогу та заг. ред. С. Кролевець; вступ. ст. К. Крайній. Київ. 2002. 244 с.: іл.

313. Каталог картин. Музей мистецтв Всеукраїнської Академії Наук / склав С. О. Гіляров. Київ: 11-та друкарня УПО, 1931. XX с., 74 с., XLVIII табл.

314. Каталог книжного складу «Киевской Старины». *Киевская старина:* ежемісячний історический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1897. Том LIX. октябрь – декабрь. С. 1–6.

315. Каталог музейних колекцій. *Словник-довідник термінології музейництва* / автори: Р. Б. Микульчик, П. В. Слободян, Є. А. Діденко, Т. О. Рак. Львів: видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2012. [128 с.] (Термінологічна серія. Слово Світ. № 15). С. 48.

316. Каталог музейного зібрання. *Словник-довідник термінології музейництва* / автори: Р. Б. Микульчик, П. В. Слободян, Є. А. Діденко, Т. О. Рак. Львів: видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2012. [128 с.] (Термінологічна серія. Слово Світ. № 15). С. 48.

317. Кепін Д. В. Музейне джерелознавство. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2013. Том 11. С. 103–108.
318. Кириєнко О. Ю. Духовна цензура в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: метод перебору варіантів контролю за інформаційним простором. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Випуск 22. С. 303–316.
319. Кириєнко О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 83–98.
320. Кириєнко О. Ю. Цензура в Україні. *Енциклопедія історії України: у 10-ти т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наукова думка, 2013. Том 10: Т – Я. С. 448–455.
321. Китиченко Т. С. Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-і рр.): монографія. Харків: ТОВ «Діса Плюс», 2019. 239 с.
322. Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Міністерство освіти і науки України. Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2016. 274 с.
323. Клепак А. С. Громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого в Україні (1838 – 1899 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2018. 228 с.
324. Клепак А. С. Організаційно-видавничі аспекти діяльності В. В. Тарновського-молодшого. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 181–189.
325. Климишин О. С. Основи природничої музеології: монографія. Львів, 2017. 177 с.
326. Климишин О. С., Шидловський І. В. Природнича музеологія: начальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 208 с.
327. Книга в России. 1861 – 1881 / под ред. И. И. Фроловой. Москва: Книга, 1991. Том 3. 256 с.
328. Книга в России. 1881 – 1895 / под общей редакцией И. И. Фроловой. Санкт-Петербург: полиграфическое предприятие № 3, 1997. 430 с.

329. Книга в России. 1895 – 1917 / под ред. И. И. Фроловой. Санкт-Петербург: Издательство «Российская национальная библиотека», 2008. 720 с.

330. Книги, касающиеся юга России и вышедшие в конце 1892 г. и в начале 1893 г. (1 дек. 1892 г. – 1 окт. 1893 г.). *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Том XLIII. октябрь – декабрь. С. 519–536.

331. Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 204 с.

332. Ковалевська О. О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 119–128.

333. Ковалевська О. О. Зображення кризь віки. Іконографія козацької старшини XVII – XVIII ст.: монографія, в 2-х ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Частина 1. 314 с.

334. Коваленко О. В. Глиняні люльки XVII – XVIII століть (за матеріалами Полтавщини). Опішне: Українське народознавство, 2008. 144 с.: іл.

335. Коваль В. И. Мифологические верования восточных славян: пособие по курсу «Славянская мифология» / М-во образования Республики Беларусь, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. 270 с.

336. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования: монографія / Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., дополненное. Москва: Наука, 2003. 486 с.

337. Козак О. В. Внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток матеріальної і духовної культури українського народу. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Випуск 132. С. 22–27.

338. Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького: каталог / автори-упоряд.: Абросимова С. В., Бекетова В. М., Безіна Л. В. та ін.; за заг. ред. Капустіної Н. І. Дніпропетровськ: Арт-прес, 2016. 432 с.

339. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія:

монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

340. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Генеза, 2000. 256 с.

341. Колупаєва А. В. Українські кахлі XIV – початку ХХ століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть: монографія. Львів: ІН НАН України, 2006. 384 с., іл.

342. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки): монографія. Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.

343. Копанева Н. П. Петербургская Кунсткамера XVIII века: музей и наука. [Электронный ресурс] Наука из первых рук. Дата публткации: 2015. № 3 (август). С. 1–41. URL: <https://scfh.ru/papers/peterburgskaya-kunstkamera-xviii-veka-muzeu-i-nauka/> (останній перегляд 22.11.21)

344. Кордуба М. М. Лубенский Музей Е. Н. Скаржинской. Этнографический отдел. Описание коллекции народных писанок. Составил С. К. Кулжинский. Выпуск первый. Москва, 1899, ст. 176 і 45 табл. [Рецензія]. *Записки товариства імені Шевченка*: вид-во, присвячене науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка, 1904. Том 57. Книга 1, С. 46–50.

345. Корнилович А. К. Одиннадцатый археологический съезд в Киеве *Исторический вестник*: историко-литературный журнал. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1899. Том 78. С. 1117–1142.

346. Костенко А. В., Шевченко А. В. Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности: монографія. Херсон. 2017. 116 с.

347. Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В. Музейний маркетинг і стратегія формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / переклад з англійської. Київ: ВД «Стилос», 2010. 528 с.

348. Крайній К. К. Видання Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії як джерело до його історії. *Труди Київської Духовної Академії*. 2012. № 17. С. 38–46.

349. Крайній К. К. Діяльність Київського Церковно-археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. Київ: Логос, 2004. 19 с.

350. Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872 – 1920 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 265 с.

351. Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872– 1920. Лаврський альманах: збірник наукових праць. Випуск 4. Спецвипуск 1 / відповідальний редактор В. М. Колпакова. Київ: Університецьке видавництво «Пульсари», 2001. 104 с. :іл.

352. Кривецький І. І. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. Опись предметов старины. Составил прот[оирей] Е. Сецинский. Каменец-Подольский, 1909. 105 с. [Рецензія]. *Записки товариства імені Шевченка*: вид-во, присвячене науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: накладом т-ва імені Шевченка, 1911. Том 104. Книга 4. С. 203–204.

353. Кузьміна І. В. Українська гілка роду Штейнгелів: визначні постаті. Історико-просопографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.06. Інститут історії України НАН України. Київ, 2016. 240 с.

354. Кузьміна І. В. Городоцький музей як осередок науки та культури на Волині. *Український історичний збірник*. 2015. Випуск 18. С. 128–147.

355. Кузьмищев А. Г. Археологические исследования Э. Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены. *Археологія і давня історія України*, 2012. Випуск 9. С. 139–147.

356. Кузьмищев О. Г. Э. Р. фон Штерн и создание северопричерноморской школы античной археологии. *Археологія і давня історія України*: зб. наук. пр. Київ: ІА НАН України, 2019. Випуск 3 (32). С. 195–207.

357. Кузьмищев А. Г. Э. Р. Штерн – первый исследователь античной Тирры. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Випуск 35. С. 359–369.
358. Кузьмищев А. Г. Эпиграфика в трудах Э. Р. фон Штерна. *Stratum plus*. 2013. Випуск 6. С. 217–224.
359. Кузьмищев О. Г. Боспорські дослідження Е. Р. фон Штерна. *Археологія*. 2014. Випуск 4. С. 134–138.
360. Кузьмищев О. Г. Е. Р. фон Штерн – дослідник античної археології Північного Причорномор'я (кін. XIX – поч. XX ст.). *Археологія і давня історія України: OLBIO in memoriam V. V. Kravivina*. 2015. Випуск 1 (14). С. 430–437.
361. Кузьмищев О. Г. Е. Р. Штерн та становлення вітчизняної античної археології Північного Причорномор'я (кін. XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / НАН України, Інститут археології. Київ. 2017. 16 с.
362. Кузьмищев О. Г. Е. Р. фон Штерн у вітчизняній історіографії. *Археологія*. 2013. Випуск 4. С. 121–130.
363. Кузьмищев А. Г. Одесский период в научной биографии Э. Р. Штерна. *Древнее Причерноморье*. 2013. Випуск 10. С. 356–362.
364. Кузьмищев О. Г. Про розкопки Ольвії в *Archäologischer Anzeiger* (1891 – 1914 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*, 2019. Випуск 1 (25). С. 54–64.
365. Кушпетюк О. І. Волинське музейництво на сторінках періодики краю другої половини XIX – початку XX ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2 (5). С. 49–59.
366. Кушпетюк О. І. Добродійна ініціатива духовенства Волинської губернії щодо заснування та розгортання діяльності релігійних давньосховищ краю. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*. 2019. Випуск 4 (28). С. 46–55.
367. Кушпетюк О. І. Звіти Городоцького музею барона Ф. Штейнгеля – джерело вивчення історії одного з перших музеїв Волинської губернії. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 1998. Випуск 3. С. 77–79.

368. Кушпетюк О. І. Орест Левицький і волинське музейництво (до 170-річчя від дня народження). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 1 (21) (січень – березень). Том 3. С. 108–112.

369. Кушпетюк О. І. Популяризація краєзнавчої літератури музейними закладами Волинської губернії кінця XIX – початку XX ст. *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 154–162.

370. Кушпетюк О. І. 150 років із часу заснування першого музею Волині. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2015. № 7. С. 156–161.

371. Кушпетюк О. І. Старожитності музеїв Волинської губернії на виставках місцевого та загального рівня. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 3 (15) (липень – вересень). С. 98–102.

372. Лаєвський А. С. Шаблі XVII – XVIII століть з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Чернігів, 2013. Випуск 15. С. 183–187.

373. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Образовательная библиотека. Издание О. Н. Поповой. Серия 2 (1898 г.). Перевод с французского А. Серебряковой. Санкт-Петербург: типография И. Н. Скороходова; типография Б. М. Вольфа, 1899. № 3–4. 275 с.

374. Лассота фон Стеблау Эрих. Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / пер. и примеч. Ф. Бруна. Санкт-Петербург: типография П. П. Меркульева, 1873. 95 с.

375. Лассаль Э. Бобур – в прошлом и настоящем. Открытое пространство как выражение современной тенденции. *Museum. Постоянные экспозиции*. 1987. № 154. С. 9–16.

376. Лещенко А. Проблемы становления музееведческой терминологии на международном уровне. *Музей*. 2009. № 5. С. 42–46.

377. Линюк Л. П. Матеріали родини Тарновських в Державному архіві Чернігівської області. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*.

Чернігів: Сіверянська думка, 2002. Випуск 2. С. 16–19.

378. Литинова Т. Ф. «Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи. *Київські історичні студії. Науковий журнал*. 2021. № 1 (12). С. 44–57.

379. Лобанов Д. И. Новейшие приобретения музея Уральского общества любителей естествознания в Екатеринбурге. *Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском Императорском университете*. 1893. Казань: типо-литография Императорского университета, 1894. Том XI. Выпуски 1–6. С. 201–203.

380. Лях С. Р. Сучасні технології історичного дослідження: канони і імпровізації. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2020. Випуск 5 (57). С. 9–20.

381. Макагиансар М. Воспитательная и просветительная роль музеев сегодня и завтра. *Museum. Вопросы музейной практики*. 1984. № 141. С. 3–7.

382. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: навч. посіб. Львів: Світ, 2008. 512 с. іл.

383. Малина В. В. Георгіївські та якореподібні кам'яні хрести в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2007. Випуск 1. № 21. С. 412–419.

384. Маньковська Р. В. Музейна справа в Україні: теоретичні, практичні та антропологічні виміри історичного досвіду (1920-і рр. – початок ХХІ ст.): дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.01 / Національна академія наук України, Інститут історії України. Київ. 2017. 518 с.

385. Маньковська Р. В. Музеї України в суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть: монографія. Львів: Простір-М, 2016. 408 с.

386. Марион М. Экспонирование предметов традиционных ремесел: эксперимент в Мексике. *Museum. Этнографические музеи и музеи под открытым небом*. 1993. № 175 (№ 1). С. 18–22.

387. Мартьянов Н. Древности Минусинского края, поступившие в Минусинский музей с января 1892 года по декабрь 1893. *Известия общества*

археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. 1894. Казань: типография Императорского университета, 1895. Том XII. Выпуск 1. С. 90–95.

388. М. Б. Каталог собрания В. В. Тарновского в Киеве. [Рецензія]. *Киевская старина*: ежемесичный исторический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1899. Том LXIV (64). январь – март. С. 57.

389. Мельничук Л. Ю. Друковані каталоги XIX – початку XX ст. як джерело дослідження мистецьких колекцій Харківського університету. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2009. № 6. С. 605–615.

390. Мен [Электронный ресурс]: Stopudov. info. Конвертер величин, перевод единиц измерений. URL: <https://stopudov.info/units/mann/> (остання дата звернення 18.07.2022).

391. Миллер А. И. Украинский вопрос в Российской империи: монография. Киев: Laugus, 2013. 416 с. (Серия «Золотые ворота»; выпуск 3). с. 279–280.

392. Миронець Н. Р. Бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля як науково-дослідний відділ Городоцького музею Волинської губернії. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2003. Випуск 8. С. 190–200.

393. Миронець Н. Р. Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча барона Ф. Р. Штейнгеля. *Бібліотечний вісник*. 2003. № 3. С. 32–36.

394. Миронець Н. Р. Висвітлення етапів формування, змісту та долі книжково-рукописного зібрання барона Ф. Р. Штейнгеля у друкованих виданнях та на сторінках преси кінця XIX – початку XX ст. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2012. Випуск 2. С. 151–160.

395. Мильчев В. И. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз: монографія. Запоріжжя: АА Тандем, 2008. 369 с., іл.

396. Мильчев В. И., Сень Д. В. Клады и кладоискательство как социокультурный феномен в жизни казачества XVIII – XIX вв. *Stratum plus*.

Археология и культурная антропология. Санкт-петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2022. № 6. С. 239–258.

397. Міненко О. Антропологічний аналіз ранньомодернового поховання з-під смт. Гусятин на Тернопільщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наукових ст. Київ: ПП Лисенко М. М, 2016. Випуск 25. С. 171–176.

398. Мірущенко О. П. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі: монографія. Київ: Inter-M, 2015. 216 с.

399. М. К. Очерк науки древностей. *Библиотека для чтения. Журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод*. Санкт-Петербург: в типографии Карла Крайя, 1850. Том 104. С. 129–160.

400. Музей. *Энциклопедический словарь, начатый проф. И. Е. Андреевским, продолжается под редакцией К. К. Арсеньева и заслуженного профессора Ф. Ф. Петрушевского*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: Семеновская типо-литография И. А. Ефрона, 1897. Том XX. С. 112–126.

401. Музеография. *30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней* / составил А. Д. Михельсон по словарям Гейзе, Рейфа и др. 2-е издание, исправленное. Москва: типография Бахметева, 1869. С. 355.

402. Музеография (Музейная практика). *Ключевые понятия музеологии* / составители: Andre Desvallees и Francois Mairesse; перевод на русский язык: А. В. Урядникова. ICOM. brochure. 2012. 05. indd 6. Москва: ООО «Август Борг», 2012. С. 52–54.

403. Музеография. *Объяснение всех иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней* / составил А. Д. Михельсон по словарям Гейзе, Рейфа и др. Москва: в типографии Мидрих, 1875. С. 355.

404. Музеография. *Объяснительный словарь 30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней*. Составленный по словарям Французской Академии, Боаста, Гейзе, Рейора,

Брокгауза, Бешереля, Александра и других. 2-е издание, исправленное / издатели Бурдон И. Ф., Михельсон А. Д. Москва: в университетской типографии, 1866. С. 378.

405. Музеография. *Русский энциклопедический словарь, издаваемый профессором С.-Петербургского университета И. Н. Березиным.* Санкт-Петербург: типография товарищества «Общественная польза», 1875. Отдел III. Том II. С. 442.

406. Музеография. *Музей. Словарь актуальных музейных терминов /* авторы-составители: М. Е. Каулен, А. А. Сундиева, И. В. Чувилова и др. 2009. № 5. С. 57.

407. Музеография. *Энциклопедический словарь, начатый проф. И. Е. Андреевским, продолжается под редакцией К. К. Арсеньева и заслуженного профессора Ф. Ф. Петрушевскаго /* издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). Санкт-Петербург: типо-литография И. А. Ефрона, 1897. Том XX. С. 126.

408. Музеографія. *Музеєзнавство: словник базових термінів /* укладач-упорядник Л. М. Міненко; за заг. ред. В. В. Карпова. Київ: Фенікс, 2013. С. 60.

409. Музеографія. *Словник-довідник термінології музейництва /* автори: Р. Б. Микульчик, П. В. Слободян, Є. А. Діденко, Т. О. Рак. Львів: видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2012. С. 73.

410. Мурзакевич Н. Н. Запорожская старина. *Записки Одесского общества истории и древностей.* Одесса: в городской типографии, 1848. Том 2. С. 823–826.

411. Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Одесса: в городской Типографии, 1851. 92 с.

412. Назаренко Д. І. Володимир Бец: у медицині й поза нею. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць.* Чернігів, 2012. Випуск 14. С. 251–275.

413. Н. Б. [Біляшівський] Каталог коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе, вып. 1, составила К. Мельник, Киев, 1893 г., V + 217 стр., портрет и XIV табл. снимков. [Рецензія]. *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Том XLIII. октябрь – декабрь. С. 349–351.

414. Н.Б. [Біляшівський] Памятники казацкой старины в музее Одесского общества истории и древностей. *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. Том XXXV. № 11. С. 292–295.

415. Н. Б. [Біляшівський] Н. Леопардов и Н. Чернев. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках. Вып. I. К., 1890 г. 12 стр. + 7 табл. снимков. [Рецензія]. *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Том XXXI. октябрь – декабрь. С. 544–546.

416. Н. Б. [Біляшівський] Н. Леопардов и Н. Чернев. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках. Вып. II. Киев, 1891. VIII табл. + 17 стр. текста. [Рецензія]. *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. Том XXXII. январь – март. С. 538–540.

417. Н. Б. [Біляшівський] Н. Леопардов и Н. Чернев. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках. Вып. III и IV (в одном томе). К. 1891 г. XII табл. + III и 29 стр. текста. [Рецензія]. *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. Том XXXV. октябрь – декабрь. С. 496–502.

418. Н. Б. [Біляшівський] Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках, серия вторая, вып. I, К. 1891 г., Н. Леопардова и Н. Чернева, 4, 49 стр. + VI табл. снимков и карта. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках, серия вторая, вып. II, К. 1893 г., Н. Леопардова, 4, 33 стр.+10 табл. снимков. [Рецензія]. *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: тип.

Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. Том XLIV. январь – март. С. 583–585.

419. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Библиографическое исследование. Симферополь. 2000. 360 с.

420. Нестуля О. О., Нестуля С. І. Роль М. Ф. Біляшівського у створенні музею Ф. Р. Штейнгеля у с. Городок на Волині. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. Спец. вип. С. 257–264.

421. Никитин С. А. Источниковедение истории СССР. XIX век. Москва: Гос. соц.-экон. изд., 1940. Том 2. 226 с.

422. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине, 1875 – 1905 г. Екатеринослав: типография губернского земства, 1911. 116 с.

423. Н. Ш-въ. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского. Выпуск I. Шевченко. Киев. 1893. 80, 34 с. [Рецензія]. *Киевская старина*: ежемесячный исторический журнал. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Том XLI. апрель – июнь. С. 531–536.

424. Оксенич М. В. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб. *Скарбниця української культури*: збірник наукових праць. Чернігів, 2007. Випуск 8. С. 165–173.

425. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 – 1775): монографія. Запоріжжя: Дике поле, 2005. 255 с.

426. Омельченко Ю. Музеезнавство, музеологія. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*: навчальний посібник / автори: В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. С. 254–255.

427. Описание. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Даль В. И.: в 4-х т. Санкт-Петербург – Москва: тип. М. О. Вольфа, 1881. Том 2. С. 701.

428. Описание. *Толковый словарь живого великорусского языка* Владимира Даля: в 4-х т. Санкт-Петербург – Москва: типография товарищества

М. О. Вольфа, 1905. Том 2. С. 1756–1757.

429. *Опись. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: Семеновская типолитография И. А. Ефрона, 1897. Том XXII. С. 10–11.

430. *Опись имущества. Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20-ти т. / под редакцией С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: книгоиздательское т-во «Просвещение», 1904. Том 14. С. 416–417.

431. *Опись имущества. Настольный энциклопедический словарь*: в 8-и т. / товарищество А. Гранат и Ко. 3-е издание, стереотипное. Москва: тов-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1897. Том 6. С. 3623.

432. *Отсчитывать. Толковый словарь живого великорусского языка. Владимира Даля*: в 4-х т. / 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Санкт-Петербург – Москва: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1881. Том II. С. 786.

433. *Отчет Всеподданнейший. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типо-литография И. А. Ефрона, 1897. Том XXII. С. 477.

434. *Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1889 по 14 ноября 1890 года*. Одесса: типография Штаба войск Одесского военного округа, 1890. 54 с., IX с.

435. *Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 года*. Одесса: в городской типографии, 1861. 22 с.

436. *Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 года*. Одесса: в городской типографии Х. Алексомати, 1872. 32 с.

437. *Отчёт. Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. Под редакцией С. Н. Южакова*: в 20 томах. Санкт-Петербург: Книгоиздательское Т-во «Просвещение», 1904. Том 14. С. 567.

438. *Отчетность Государственная. Энциклопедический словарь Брокгауза*

и Ефрона: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типо-литография И. А. Ефрона, 1897. Том XXII. С. 476–477.

439. Отчетные листы. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типо-литография И. А. Ефрона, 1897. Том XXII. С. 477.

440. Отчётливость. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*: в 4-х т. / под редакцией проф. Бодуэна-де-Куртенэ И. А. 3-е издание, исправленное и значительно дополненное. Санкт-Петербург – Москва: типография товарищества М. О. Вольф, 1905. Том II. С. 1900.

441. Очерки Запорожца. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: в городской типографии Алексомати, 1867. Том 8. С. 543–546.

442. Паллас П-С. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. Санкт-Петербург: в Императорской типографии, 1795. 73 с.

443. Панчук О. В. Дитинство Миколи Петрова: на шляху до релігійного світогляду. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 2. С. 51–53.

444. Панчук О. В. Діяльність М. І. Петрова у контексті еволюції Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею на другому й третьому етапах їх існування. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2008. Випуск 94–95. С. 111–114.

445. Панчук О. В. Діяльність Миколи Петрова щодо організації роботи Церковно-археологічного товариства. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 2. С. 167–170.

446. Панчук О. В. Заснування церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і у епархіях в Україні: ідея, витоки, роль М. І. Петрова. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Випуск 4 (131). С. 41–44.

447. Панчук О. В. М. І. Петров в організації колекцій Церковно-

археологічного музею при Київській духовній академії. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія.* 2019. Випуск 2 (141). С. 61–65.

448. Патрушева Н. Г. Цензура в России во второй половине XIX – начале XX в.: закон и практика. *Цензура в России в конце XIX – начале XX века: сборник воспоминаний.* Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. С. 8–19.

449. Патрушева Н. Г. Цензура и печать в России в конце 1860-х– начале 1880-х гг.: (история цензурной контрреформы). *Solanus. New Series.* 1997. Vol. 11. P. 63–89.

450. Перкова А. І. Д. І. Яворницький і духовенство (за епістолярною спадщиною вченого). *Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі:* збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2009. Випуск 11. С. 165–175.

451. Петров С. С. Книжкова справа в Києві. 1861 – 1917: монографія. Київ: ЕксОб, 2002. 276 с.

452. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / упорядники В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. Київ: Видавництво, 2009. 432 с.

453. Пеховский О. Что такое филология? *Журнал министерства народного просвещения.* Санкт-Петербург: типография И. С. Балашева, 1872. Часть CLXIV. С. 1–56.

454. Подольська Є. А. Філософія: підручник. Київ: Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.

455. Полонська-Василенко Н. Д. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя. *Нариси з соціально-економічної історії України: Праці комісії соціальної історії України.* Київ. 1933. Том 1. С.44–206.

456. Попельницька О. О. Біляшівський М. Ф. – перший директор Національного музею історії України. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 100–118.

457. Потехіна І. До антропології козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наукових статей*. Київ: ПП Лисенко М. М, 2016. Випуск 25. С. 166–171.

458. Приймак Ю. О., Приймак О. М. Корекція об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипін. *Грані. Науково-теоретичний альманах*. 2019. Том 22. № 3. С. 77–84.

459. Программа. *Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания: в 20-ти т. / под редакцией С. Н. Южакова*. Санкт-Петербург: типолитография книгоиздательского товарищества «Просвещение», 1904. Том 15. С. 654.

460. Программа. *30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней / издатель Михельсон А. Д.* 2-е издание, исправленное. Москва: типография Бахметева, 1869. С. 431.

461. Программа. *Объяснение всех иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней. По словарям Гейзе, Рейфа и других / издатель Михельсон А. Д.* Москва: в типографии Мидриха, 1875. С. 431.

462. Программа. *Объяснительный словарь 30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней. Издание второе исправленное / издатели Бурдон И. Ф., Михельсон А. Д.* Москва: в Университетской Типографии, 1866. С. 444.

463. Программа. *Толковый словарь живого великорусского языка. Владимира Даля / 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора*. Санкт-Петербург – Москва: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. Том III. Часть II. С. 495.

464. Программа. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля: в 4-х т. / под редакцией проф. Бодуэна-де-Куртенэ И. А.* 3-е

издание, исправленное и значительно дополненное издание. Санкт-Петербург – Москва: типография товарищества М. О. Вольф, 1907. Том III. С. 1249–1250.

465. Программа. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типо-литография И. А. Ефрона, 1898. Том XXV. С. 346.

466. Программы для собирания поверий, песен, сказок, обрядов. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: Семеновская типолитография И. А. Ефрона, 1898. Том XXV. С. 346.

467. Пронштейн А. П. Методика исторического исследования. Ростов на Дону: издательство Ростовского университета, 1971. 486 с.

468. Протоколы заседания съезда. *Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. Киев: в типографии императорского университета св. Владимира, 1878. Том 1. С. XVIII–LXXIX.

469. Путевник. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Даль В. И.: в 4-х т. Санкт-Петербург – Москва: тип. М. О. Вольфа, 1882. Том 3. С. 565.

470. Путевник. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*: в 4-х т. Санкт-Петербург – Москва: типография товарищества М. О. Вольфа, 1907. Том 3. С. 1422–1423.

471. Путеводитель. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типо-литография И. А. Ефрона, 1898. Том XXV-а. С. 811–812.

472. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва: Наука, 1975. 281 с.

473. Пчілка О. Українські узори. Київ: типо-литография С. В. Кульженко, 1912. Видання IV. 2 с.; 12 табл.

474. Равикович Д. А. Музеи местного края во второй половине XIX – начале XX века. *Очерки истории музейного дела в России*. Москва: Советская Россия, 1960. Выпуск II. С. 145–223.

475. Разгон А. М. Археологические музеи России (1861 – 1917). *Очерки*

истории музейного дела в России. Москва: Советская Россия, 1961. Выпуск III. С. 190–230.

476. Разгон А. М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861 – 1917 гг.). *История музейного дела в СССР. Труды научно-исследовательского института музееведения*: сборник статей. Москва: Государственное издательство культурно-просветительской литературы, 1957. С. 73–128.

477. 120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею. 120 rarities of the Kherson museum / автори текстів: Братченко Т. Г., Абікулова М. Й., Акказієва Т. А. та ін. Херсон. 2010. 126 с., 1 с.: іл.

478. Руденко Г. Г. Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*: науковий щорічник. Дніпропетровськ, 2009. Випуск 6. С. 121–129.

479. Руденко С. Б. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей: монографія. Київ: НАКККиМ, 2012. 120 с.

480. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського державного музею. Полтава: 1-ша Радд[р]укарня «Полтава-Поліграф», 1928. 36 с.

481. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я козацького часу. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наукових статей. Київ: ПП Лисенко М. М., 2016. Випуск 25. С. 160–165.

482. Рудченко И.Я. Чумацкие народные песни. Киев: тип. М. П. Фрица, 1874. 257 с.

483. Савчинский В. Э. Валуевский циркуляр и «украинский вопрос». *Проблемы современной науки и образования*. 2015. № 6 (36). С. 66–70.

484. Савчинский В. Э. Из практики цензурной политики в отношении украиноязычных публикаций второй половины XIX века. *Проблемы современной науки и образования*. 2015. № 6 (36). С. 71–76.

485. Савчинский В. Э. Украинское книгоиздание между «Валуевским

циркуляром» и Эмским указом (1863 – 1876 гг.). *Вестник науки и образования*. 2015. Выпуск 8 (10). С. 51–54.

486. Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883 – 1945 гг.). *Очерки истории музейного дела в СССР*. Москва, 1963. Выпуск V. С. 373–405.

487. Салата О. О. Основи музеєзнавства: навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 164 с.

488. Сапожников І. В. Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці. *Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Півдня України ЗДУ*. Запоріжжя: РА Тандем-У, 2003. Випуск 7. С. 183–191.

489. Сапожников І. В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.) / Інститут археології НАН України; Буго-Дністровська експедиція. Одеса: ТПКП «Юг», 1997. 192 с.

490. Сапожников І. В., Кушнір В. Г., Островерхов А. С. Кам'яні хрести Одещини: за матеріалами розвідок. *Старожитності Причорномор'я*. Одеса: Одеський державний університет, 1995. Випуск 2. С. 48–63.

491. Сапожников І. В., Слюсар Ю. О., Шувало Р. О. Типологія кам'яних надмогильних хрестів Південно-Західної України. *Старожитності Причорномор'я*. Одеса: Одеський державний університет, 1995. Випуск 2. С. 16–47.

492. Сарбей В. Г. Національне відродження України. *Україна крізь віки: у 15-ти т. / за заг. ред. В. Смолія*. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. Том 9. 336 с.

493. Сас П. М. «Мушкет-сіромаха» і «шабля-сваха»: соціально-психологічні установки, соціально-культурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI – початок XVII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2002. Випуск 1. С. 55–76.

494. Сборник. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*: в 4-х т. / 2-е издание, исправленное и значительно умноженное

по рукописи автора. Санкт-Петербург – Москва: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. Том IV. С. 144.

495. Сборник. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*: в 4-х т. / под редакцией проф. Бодуэна-де-Куртенэ И. А. 3-е издание, исправленное и значительно дополненное. Санкт-Петербург – Москва: типография товарищества М. О. Вольф, 1909. Том IV. С. 43.

496. Сборник археологического института. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типолитография акционерного общества «Издательское Дело», Брокгауз – Ефрон, 1900. Том XXIX. С. 56.

497. Сборник Археологического Института. *Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. Под редакцией С. Н. Южакова*: в 20-ти т. Санкт-Петербург: типолитография книгоиздательского товарищества «Просвящение», 1904. Том 17. С. 119.

498. Сборник Императорского русского исторического общества. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типолитография акционерного общества «Издательское Дело», Брокгауз – Ефрон, 1900. Том XXIX. С. 57.

499. Сборник Императорского русского исторического общества. *Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20-ти т. / под редакцией С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: типолитография книгоиздательского товарищества «Просвящение», 1904. Том 17. С. 119–120.

500. Сборник харьковского историко-филологического общества. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типолитография акционерного общества «Издательское Дело», Брокгауз – Ефрон, 1900. Том XXIX. С. 58.

501. Сборник харьковского историко-филологического общества. *Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20-ти т. / под редакцией С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: типолитография книгоиздательского товарищества «Просвещение», 1904.

Том 17. С. 121.

502. Свенціцький І. С. Про музеї і музейництво: нариси і замітки. Львів: Діло, 1920. 79 с.

503. Світленко С. І. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка на Придніпров'ї в 1885 – 1914 роках. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2023. Том 26. Випуск 2. С. 90–105.

504. Світленко С. І. Ментальний простір запорозьких козаків в уявленнях Дмитра Яворницького. *Універсум історії та археології*. 2020. Випуск 28. Том 3. С. 163–177.

505. Світленко С. І. Увічнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2021. Том 24. № 3. С. 71–79.

506. Світленко С. І. Українознавство в Харківському університеті в процесі становлення української модерної нації ХІХ – початку ХХ ст. *Дриновський збірник*. 2018. Том 11. С. 227–237.

507. Синельник І. С. В. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей. *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 2004. Випуск 11 (2). С. 279–292.

508. Сита Л. Ф. Хрести-енколпіони з колекції В. В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Чернігів, 2013. Випуск 15. С. 199–201.

509. Ситий І. М. Документальні матеріали в колекції В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського*. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. Випуск 1. С. 46–48.

510. Ситий І. М. Колекція стародруків музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського*. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. Випуск 1. С. 39–45.

511. Сіренко С. Етнограф і художник Юрій Павлович. [Електронний ресурс]: Етнографія. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. URL: <http://ethnography.org.ua/content/etnograf-i-hudozhnyk-yuriy-pavlovych> (останній перегляд 23.04.2021).

512. Скрипник Г. Сторінка з життя та художньо-етнографічної творчості Юрія Павловича. [Електронний ресурс]: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. URL: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=147 (останній перегляд 23.04.2021).

513. Смайлова Ш. К. Музеология, музеи и межкультурный обмен. *Управление музеем: разработка политики и практическое регулирование*: сборник материалов регионального тематического тренинга ЮНЕСКО / ИКОМ в Казахстане, 1 – 4 ноября 2012 г. Алматы, 2013. С. 175–179.

514. Солодова В. В. Музейна справа в Одесі за часів Російської імперії (1825–2003 рр.). *Студії з архівівної справи та документознавства*. Київ, 2004. Том 12. С. 173–185.

515. Сорокіна С., Форманюк Т. 73 роковини смерті художника і етнографа Юрія Павловича. [Електронний ресурс]: Національний музей історії України. URL: <https://nmiu.org/tsoho-dnia/2076-73-rokovyny-smerti-khudozhnyka-i-etnohrafa-yurii-pavlovycha> (останній перегляд 23.04.2021).

516. Сохань С. В. Микола Петров: життя серед книг і рукописів: монографія / відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ: НБУВ, 2015. 412 с.

517. Сошніков А. О. Музеалізація як процес перетворення речі на музейний предмет. *Вісник Харківської державної академії культури*. Харків: ХДАК, 2019. Випуск 54. С. 181–168.

518. Сошніков А. О. Основні аспекти вивчення музейного джерела. *Культура України*. 2019. № 64. С. 40–46.

519. Специальные исторические дисциплины: учебное пособие / В. О. Землинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др. Киев: НМК ВО,

1992. 324 с.

520. Список ученых обществ и учреждений, с которыми Общество А. И. и Э. состояло в обмене изданиями. *Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете*. 1894. Казань: типография Императорского университета, 1895. Том XII. Выпуск 1–6. Приложение. С. 8–12.

521. Ставнюк О. В. Діяльність М. І. Петрова в наукових структурах Київської духовної академії : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2019. 258 с.

522. Ставнюк О. В. М. І. Петров і проблеми опрацювання фондів Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. Випуск 58. С. 130–136.

523. Ставнюк В. В., Ставнюк О. В. Микола Петров: українознавець, краєзнавець, киевознавець. Київ: Саміт-книга, 2020. 352 с.

524. Стельмах С. П. Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ століття. *Наукові записки. Історичні науки* / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2000. Том 18. С. 63–69.

525. Степаненко Н. О. Срібні нагрудні хрести із колекції Дніпропетровського історичного музею. *Музейні читання: матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»*. 9–11 листопада 2009 р. Київ, 2010. С. 202–214.

526. Степаненко Н. О., Тихонова М. Н., Векленко В. О. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей*. Київ, 2012. Випуск 21. Частина 1. С. 188–191.

527. Стоцький Я. В. Психологія релігії: курс лекцій. Тернопіль: видавництво Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, 2011. 144 с.

528. Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період

імперіалізму. Київ: Радянська школа, 1958. 480 с.

529. Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев: издательство Киевского университета, 1961. 136 с.

530. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської): монографія. Київ – Полтава: Археологія, 2000. 392 с.

531. Супруненко О. Б. Пам'яті С. К. Кульжинського. *Археологія*. 2018. № 1. С. 133–140.

532. Супруненко О. Б. Сергій Климентійович Кульжинський: музейник, етнограф і педагог (до 150-річчя від дня народження). *Старожитності Посулля = Antiquities of the Sula Regions. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943)*: збірник наукових праць. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, 2017. С. 5–21.

533. С. Ш. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах. Выпуск I. Составили профессора университета св. Владимира В. Антонович и В. Бец, по коллекции В. В. Тарновского. Киев 1883. [Рецензія]. *Исторический вестник: историко-литературный журнал*. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1883. Том XII. С. 693–694.

534. Таирова-Яковлева Т. Г. «Валуевский циркуляр» и запрет использования украинского языка. *Вестник СПбГУ*. 2013. Серия 2. Выпуск 4. С. 55–60.

535. Таїрова-Яковлева Т. Г. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: видавництво «Кліо», 2017. 184 с.

536. Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. Київ: ДКПП «Тираж», 1997. 206 с.

537. Темірова Н. Р. Історія історичного знання: від зародження до статусу науки. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 132 с.

538. Ткаченко В. М. Писанкарство в Україні: історіографічний дискурс кінця ХІХ – початку ХХІ століття: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси,

2020. 494 с.

539. Товарищество скоропечатни А. А. Левенсон. 1881 – 1903: исторический очерк и описание мастерских. Москва: А. А. Левенсон, 1903 (?). 111 с.: ил., табл.

540. Товстоляк Н. М. Каталоги музею українських старожитностей В. В. Тарновського як джерела з історії Придніпров'я. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*: збірник наукових статей. 2009. Випуск 7. С. 227–235.

541. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII – XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ: ВД «Стилос», 2007. 368 с.

542. Триста найкращих українських пісень / вид-во «Вік». 3-є видання. Київ: друкарня В. П. Бондаренка та П. Ф. Гнідовського, 1914. 240 с.

543. «Указатель...» [журнали]. *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20-ти т. / под редакцией С. Н. Южакова. Санкт-Петербург: книгоиздательское т-во «Просвещение», 1904. Том 18. С. 765–766.

544. Указатель. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Даль В. И.: в 4-х т. Санкт-Петербург – Москва: тип. М. О. Вольфа, 1882. Том 4. С. 493.

545. Указатель. *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*: в 4-х т. Санкт-Петербург – Москва: типография товарищества М. О. Вольфа, 1909. Том 4. С. 977.

546. «Указатель...» [журнали]. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-Петербург: типолитография акционерного общества «Издательское Дело», Брокгауз – Ефрон, 1902. Том XXXIV-а. С. 626.

547. «Указатель выставки изделий русской промышленности в Санкт-Петербурге». *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*: в 20-ти т. / под редакцией С. Н. Южакова Санкт-Петербург: книгоиздательское т-во «Просвещение», 1904. Том 18. С. 765.

548. «Указатель выставки изделий русской промышленности в Санкт-Петербурге». *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86-ти т. Санкт-

Петербург: типолитография акционерного общества «Издательское Дело», Брокгауз – Ефрон, 1902. Том XXXIV-а. С. 626.

549. Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / упорядник В. Недяк. Київ: Емма, 2007. 1215 с.

550. Українська література в Росії 1911 року. *Рада*: газета політична, економічна і літературна. Київ. 40 квітня. 1911. № 88. [4 с.] С.3

551. Українські думи та історичні пісні / упоряд. та примітки М. Пліцецького, редакція та передмова М. Рильського. Москва: Госенергоиздат, 1944. 184 с.

552. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та других / спорудив М. Номис. Санкт-Петербург: в друкарні Тиблена і П. Куліша, 1864. 304 с., XVII с.

553. Усадьба Е. С. Рахмановой-Волконской, с. Белоречица. [Электронный ресурс]: Путеводитель по Чернигово-Сиверщине. Информационно-туристический портал. URL: <http://siver.org.ua/?p=393> (останній перегляд 23.04.2021).

554. Федоренко М. О. Відображення в джерелах полеміки навколо перетворення Церковно-археологічного товариства в Церковно-історичне та археологічне при Київській духовній академії. *Гілея: науковий вісник*. Київ: ВІР УАН, 2012. Випуск 56. С. 220–223.

555. Федоренко М. О. Відомості про склад посадових осіб Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії. *Гуманітарний вісник НУК*. Миколаїв: Іліон, 2009. Випуск 2. С. 100–104.

556. Федоренко М. О. Джерела вивчення науково-дослідної та археографічної діяльності Церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання історії та методики*. 2003. Ч. 2. С. 68–82.

557. Федоренко М. О. Джерела з історії Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії 1872 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса

Шевченка. Київ. 2007. 252 с.

558. Федоренко М. О. Діяльність Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії зі створення фондів рукописів та стародруків Церковно-археологічного музею 1874 – 1877 рр. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2001. Том 7. С. 32–34.

559. Федоренко М. О. Дослідження джерел з історії Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії 1872 – 1920 рр.: історіографічний аспект. *Гілея: науковий вісник*. Київ: ВІР УАН, 2011. Випуск 50. С. 237–244.

560. Федоренко М. О. Писемні джерела з історії Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії. *Студії з архівної справи та документознавства*, 2003. Том 9. С. 88–90.

561. Федоренко М. О. Про підготовчу роботу зі створення першої редакції Статуту Церковно-археологічного музею та товариства при Київській духовній академії 1870 – 1871 рр. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. Випуск 1 (1). С. 127–138.

562. Федоренко М. О. Протоколи засідань Ради Київської духовної академії 1870 – 1871 рр. як джерело вивчення передумов створення Церковно-історичного і археологічного товариства. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2005. Том 13. С. 129–133.

563. Федоренко М. О. Протоколи засідань Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії. *Гілея: науковий вісник*. Київ: ВІР УАН, 2011. Випуск 51. С. 29–35.

564. Федоренко О. М. Статут Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії, першої редакції. *Гілея: науковий вісник*. Київ: ВІР УАН, 2011. Випуск 55. С. 53–58.

565. Федорук Я. О. Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ: Український письменник, 2012. Випуск 16/17. Том 19/20. С. 687–693.

566. Фецько І. М. Особливості вивчення термінних запозичень музейної

справи в курсі української мови за фаховим спрямуванням на історичному факультеті. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2019. Випуск 14. С. 215–226.

567. Фецько І. М. Терміни-грецизми, як невід’ємний компонент української фахової мови музейної справи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: вид-во НаУОА, 2018. Випуск 1 (69). Частина 2, березень. С. 203–206.

568. Фецько І. М. Термінологія музейництва: формування, системно-структурна організація, термінотворення: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 611 с.

569. Фецько І. М. Явище полісемії в сучасній українській терміносистемі музейництва. *Термінологічний вісник*. 2015. Випуск 3 (2). С. 272–278.

570. Філас В. М. Візуальне освоєння Північного Причорномор’я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз: монографія. Запоріжжя: вид-во Хортицької національної академії, 2018. 460 с.

571. Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). С приложением описания раскопок в ус. М. М. Петровского в г. Киеве и с. Белгородке Киевского у. Киев: в типографии тов-ва Е. А. Синкевич, 1913. 101 с.

572. Чергік Н. Ю. Видання українських музеїв у фокусі уваги науковців. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ. 2021. Випуск 7. С. 457–461.

573. Чергік Н. Ю. Запорозькі старожитності в українській музеографії другої половини XIX – початку XX століття. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2022. Випуск 6 (58). С. 59–67.

574. Чергік Н. Ю. Класифікаційні ознаки українських музейних видань кінця XIX – початку XX століття. *A prima facie: Студії з історії Європи: колективна монографія / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т. імені Павла Тичини; за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї*. Київ: КНТ, 2021. С. 85–95.

575. Чергік Н. Ю. Колекція кам’яних хрестів та надмогильних знаків

XVIII – XIX ст. фондової збірки Національного заповідника «Хортиця». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: збірник наукових статей. Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. Випуск 16. С. 116–126.

576. Чергік Н. Ю. Концепти позитивізму у вітчизняних музеографічних роботах XIX століття. *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації*: матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Хмельницький, 13 травня, 2022 р.). Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 556–558.

577. Чергік Н. Ю., Мільчев В. І. Методика підготовки музеографічних публікацій вітчизняними дослідниками другої половини XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2022. № 2 (47). С. 172–180.

578. Чергік Н. Ю., Мільчев В. І. Термін «музеографія» у вітчизняному науковому дискурсі XIX – початку XXI століття. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2020. Том 3. № 55. С. 190–195.

579. Чергік Н. Ю. Музейні видання другої половини XIX – початку XX століття в дослідженнях вітчизняних науковців. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: збірник наукових праць. Одеса: ФОП Бондаренко М. О, 2021. Випуск 16. С. 74–79.

580. Чергік Н. Ю. Музейні видання кінця XIX – початку XX століття як носій культурної спадщини: ціна та цінність. *Grail Of Science. Nternational Scientific Journal*: матеріали II Міжнародної конференції «Science of Post-Industrial Society: Globalization and Transformation Processes» (м. Вінниця – м. Відень, 9 листопада 2021 р.). Обухів: ФОП Гуляєва В. М., 2021. С. 544–551.

581. Чергік Н. Ю. Музейні видання кінця XIX століття як джерело мистецьких проектів. *Гуманітарний корпус*: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, історії, психології та педагогіки. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. Випуск 21. Том 2. С. 114–116.

582. Чергік Н. Ю. Музейні видання як аргумент проти військових злочинів. *Гуманітарний корпус*: збірник наукових статей з актуальних проблем

філософії, культурології, історії, психології та педагогіки. Київ: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2022. Випуск 45. С. 57–59.

583. Чергік Н. Ю. Музейні видання як біографічне джерело: мемуари, епістолярії. *Музей – платформа суспільного діалогу*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6 листопада 2020 р.). Львів, Дрогобич: Коло, 2020. С. 377–385.

584. Чергік Н. Ю. Музейні видання як джерело досліджень у площині біографістики. *INSULA*: наукове електронне видання Національного заповідника «Хортиця». Запоріжжя, 2020. № 1. С. 49–66.

585. Чергік Н. Ю. Музеографічна ілюстрація: види, призначення, джерельний багаж. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття*: матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції молодих учених (м. Харків, 22–23 квітня 2021 р.). Харків: Харківська державна академія культури, 2021. С. 31–34.

586. Чергік Н. Ю. Музеографічні видання кінця XIX – початку XX століття як історичне джерело: перші досвіди наукової критики. *Історія Степової України: стратегії дослідження та репрезентації*: збірник наукових матеріалів науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 15–16 жовтня 2021 р.). Запоріжжя: Тандем, 2021. С. 429–449.

587. Чергік Н. Ю. Музеографічні твори другої половини XIX – початку XX століття як джерело соціальної історії запорозького козацтва. *INSULA*: наукове електронне видання Національного заповідника «Хортиця»: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» (м. Запоріжжя, 15 – 16 грудня 2022 р.). Запоріжжя. 2022. № 4 (1). С. 48–66.

588. Чергік Н. Ю. Музеографія в системі наукового знання: український контекст. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку*: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26–27 листопада 2020 р.). Харків: Харківська державна академія культури, 2020. С. 62–63.

589. Чергік Н. Ю. «Опис колекції народних писанок лубенського музею К. М. Скаржинської» в дослідженнях вітчизняних науковців. *Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття*: матеріали II міжнародної наукової конференції (м. Рівне, 05 листопада 2021 р.). Вінниця: Європейська наукова платформа, 2021. Том 3. С. 95–97.

590. Чергік Н. Ю. Оформлення українських музейних видань як джерельний ресурс музеографії (кінець XIX – початок XX століття). *EMINAK*: науковий щоквартальник. 2021. № 4 (36) квітень – червень. С. 183–194.

591. Чергік Н. Ю. Пічні кахлі XVII – XX ст. з фондозбірки Національного заповідника Хортиця: каталог / упорядник та автор текстів Н. Ю. Чергік. Запоріжжя: Антіпов, 2010. 97 с., іл.

592. Чергік Н. Ю. Предмет музейної колекції як історичне джерело: номінації та інформативна роль. *Scientific progressive methods and tools*: збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Рига, 16–18 червня 2022 р.). С. 256–262.

593. Чергік Н. Ю. Становлення та розвиток терміну «музеографія» в європейському науковому дискурсі XVIII – початку XXI століття. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2020. № 54. Том 2.

594. Чергік Н. Ю. Термін «музеографія»: проблема дефініції. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку*: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Харків, 21–22 листопада 2019 р.). Харків: Харківська державна академія культури, 2019. С. 75–77.

595. Чергик Н. Ю. Традиционная культура на страницах музейного издания. *Аўтэнтычны фальклор: праблемы захавання, вывучэння, успрымання (памяці антраполага Зінаіды Мажэйкі)*: зб. навук. прац М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў. Мінск: ІВЦ; БДУКМ, 2020. Выпуск XIV. С. 99–100.

596. Чергік Н. Ю. Труд музеографа: підготовка музейного видання в Україні (кінець XIX – перша третина XX століття). *EMINAK*: науковий щоквартальник. 2021. № 2 (34) квітень – червень. С. 296–305.

597. Чергік Н. Ю. Українська музеографія на хвилях цензурних коливань (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2021. Випуск 32. С. 17–28.

598. Чергік Н. Ю. Українська музеографія початку XX століття на сторожі народних традицій. *Традиційна культура в умовах глобалізації: свята і святкування: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю* (м. Харків, 25–26 червня 2021 р.). Харків: друкарня Мадрид, 2021. С. 295–300.

599. Чергік Н. Ю. Українські музейні видання кінця XIX – першої третини XX століття: діалог з читачем. *INSULA: наукове електронне видання Національного заповідника «Хортиця»*. Запоріжжя, 2021. № 2 (1). С. 1–14.

600. Чернега П. М., Козак О. В. Колекційна діяльність та заснування родиною Богдана і Варвари Ханенків Музею зарубіжного мистецтва. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ, 2021. Випуск 65. С. 49–64.

601. Черненко О. Є. Археологічне зібрання Музею старожитностей ім. В. В. Тарновського (1902 – 1925). *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. Випуск 3. С. 80–85.

602. Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896 – 1948 рр.). *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Чернігів, 2007. Випуск 9 (Спецвипуск 1). 136 с.: іл.

603. Чуприн П. Список антропологических, археологических, исторических и этнографических предметов Барнаульского горного музея. *Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском Императорском университете, 1893*. Казань: типо-литография Императорского университета, 1894. Том XI. Выпуски 1–6. С. 396–398.

604. Шандра В. С. Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр. – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 46–60.

605. Шаповал І. М. В пошуках скарбів. Київ: Радянський письменник, 1963. 296 с.: іл.
606. Шевченко А. В. Рід Гошкевичів у соціокультурному житті України: дис ... доктор філософії: 032 Історія та археологія / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2021. 436 с.
607. Шевченко В. В., Ломачинська І. М. Музеезнавство: навчальний посібник для дистанційного навчання. Київ: університет «Україна», 2007. 288 с.
608. Щербань А. Л. Трансформації орнаментативної писанки і кераміки у Полтавській губернії: думки кінця ХІХ століття. *Старожитності Посулля = Antiquities of the Sula Regions. Пам'яті С. К. Кулжинського (1867 – 1943): збірник наукових праць*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. С. 61–65.
609. Шидловський І. В. Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України / за ред. Й. В. Царика. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. 112 с.
610. Щурина Е. Г. Каталогизація музейного зібрання. Система музейних каталогів. Підготовка к изданию каталогів музейних зібраній [Електронний ресурс]: Вестник Кирилло-Белозерского музея. 2011. Выпуск 21. Июнь. URL: <http://www.kirmuseum.ru/issue/guide/detail.php?ID=48699> (дата останнього звернення 27.10.2020).
611. Эварницкий Д. И. Археологическая справка. *Исторический вестник: историко-литературный журнал*. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1899. Том 78. С. 1302–1304.
612. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Санкт-Петербург: издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. Часть I. 294 с.
613. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Санкт-Петербург: издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. Часть II. 257 с.
614. Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. Санкт-Петербург: типография И. Н. Скороходова, 1892. Том 1. 542 с.
615. Юренева Т. Ю. Музееведение: учебник для высшей школы. 2-е

издание. Москва: Академический проспект, 2004. 560 с.

616. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні. Київ: Шлях, 2004. 44 с.

617. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги: альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Харків: 1-а друкарня Держ. вид-во України, 1928. 78 с.: іл.

618. Яворницький Д. І. Словник української мови. Катеринослав: видання видавництва Слово, 1919. 112 с.

619. Яковенко Н. М. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття: монографія. Київ: Laurus, 2012. 472 с.: іл.

620. Ясь О. В. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Випуск 20. С. 61–86.

621. Яцюк В. М. Про згадки шевченківської колекції В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського*. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. Випуск 1. С. 25–26.

622. Яцюк В. М. Шевченкіана Василя Тарновського: декілька спостережень. *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Чернігів: Сіверянська думка, Чернігівський ЦНТЕІ, 2003. Випуск 3. С. 57–61.

623. Almeida M. T. The display of permanent collections at the Musée d'Orsay, Paris. *Museum. Permanent exhibitions*. 1987. № 154 (Vol. XXXIX, № 2). P. 113–119.

624. Aubert M. The École Du Louvre. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 37–39.

625. Ausführliche Geographie: Von der Weltkugel und Europa überhaupt, von Portugall, Spanien, Frankreich, Großbritannien, Niederland, Schweiz und Italien insonderheit. Chemnitz. 1755. 1130 p.

626. Balassa I., Szabó L. The Hungarian Agricultural Museunz, its Izational role. *Museum. Museology in Hungary*. 1983. № 140 (Vol. XXXV, № 4.). P. 232–235.

627. Bazin G. An Experiment: The Impressionist Museum. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 40–45, 99–103.
628. Bizardel Y. The Municipal Collections of Paris. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 81–85, 117–118.
629. Böttiger's C. A. Kleine schriften archäologischen und antiquarischen Inhalts, gesammelt and herausgegeben von Julius Sillig. Dresden und Leipzig. 1838. Zweiter Band. Mit sieben Kupfertafeln. 376 p.
630. Boylan P. J. Museum training: a central concern of ICOM for forty years. *Museum. Staff training*. 1987. № 156 (Vol. XXXIX, № 4). P. 225–230.
631. Des hausvaters inhalt: Des Hausvaters Botanische, Physikalische und Oekonomische Bibliothek. Hannove. 1774. 400 p.
632. Dictionnaire des sciences naturelles. Paris. 1819. Tome XV. Epa–Eüo. 543 p.
633. Elze C. F. System der Philologie. *Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft*. 1848. № 76. Sechster Jahrgang. Juli. P. 606–608.
634. Elze C. F. System der Philologie. *Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft*. 1848. № 77. Sechster Jahrgang. Juli. P. 609–616.
635. Elze C. F. System der Philologie. *Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft*. 1848. № 78. Sechster Jahrgang. P. 617–622.
636. Fedi F. Postgraduate coarse in museography and museology in the Faculty of Architecture of Milan. *Museum. Staff training*. 1987. № 156 (Vol. XXXIX, № 4). P. 261–264.
637. Grosses universal lexicon kaysertümern, königreichen, fürstentümern, republikuen. Anno. 1747. Ein und funfzigster band Vri–Vz. 1356 p.
638. Grousset R. The Musee Cernuschi. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 89–91, 118–120
639. Haase. Philologie. *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*. Leipzig: Broekhaus, 1847. Dritte Section. O–Z. Dreiundzwanzigster theil. Philipp (Weltliche Kurfürsten) Philosophiana. P. 374–422.
640. Hettner F. Westdeutschland (Hierzu Taf. 5–12). *Westdeutsche Zeitschrift*

für *Geschichte und Kunst*. Trier, 1899. Jahrgang XVIII. P. 370–421.

641. Huyghe R. Changes in the Department of Paintings and The Grande Galerie. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. No 1/2. P. 11–18, 92–96.

642. Ikvai N. Decentralized museum organization: the counties. *Museum. Museology in Hungary*. 1983. No 140 (Vol. XXXV, No 4). P. 224–227.

643. Inscriptiones vel tituli Theatri amplissimi, complectentis rerum universitatis singulas materiast imagines eximias, ut idem recte quoque dici possit: Promptuarium artificiosarum miraculosarumque rerum ac omnis rari thesauri et peciosae suppellectilis, structurae atque picturae, quae hic simul in theatro conquiri consulunter, ut eorum frequenti inspectione tractationeque singularis aliqua rerum cognitio et prudentia admiranda, cito, facile ac tuto comparari possit. Autore Samuelea Quiccheberga, Monachii. Ex Officina Adami Berg typographi. Anno MDLXV. Munich. 1565.61 p.

644. Jammot D. Cost-effectivmess and eflency in a small museum. *Museum. Issues in museum practice*. 1984. No 141 (Vol. XXXVI, No 1). P. 25–29.

645. Jaoul M. Ethnographic museums today. *Museum. Ethnographic and open-air museums*. 1992. No 175 (Vol. XLIV, No 3). P. 128.

646. Kahn S. The Petit Palais. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. No 1/2. P. 88, 118.

647. Krftger E. Museographie über das Jahr 1903/4. *Westdeutschland. (Hierzu Tafel 1 – 10). Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. Trier, 1904. Jahrgang XXIII. P. 335–390.

648. Kuzmishchev O. G. Archaeologists on the background of the revolution. E.R. von Stern and excavations on the island of Berezan in 1905 – 1906. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*. 2021. No 3 (35).P. 67–73.

649. Lassalle H. Beaubour: The old and the new. National Museum of Modern Art, 1977 – 81. *Museum. Permanent exhibitions*. 1987. No 154 (Vol. XXXIX, No 2). P. 61–67.

650. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et

politique de la Russie Ancienne. Paris, Versailles: Chez Froullé Libraire, Chez Blaizot Libraire, 1783. Tome II. 560 p., V pl.

651. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. Paris, Versailles: Chez Froullé Libraire, Chez Blaizot Libraire, 1784. Tome III. 748 p.

652. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. Paris, Versailles: Chez Froullé Libraire, Chez Blaizot Libraire, 1783. Tome I. 536+XIII p.

653. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. Paris, Versailles: Chez Froullé Libraire, Chez Blaizot Libraire, 1785. T. II. 619 p.

654. Lehner H. Westdeutschland und Holland. (Hierzu Taf. 5 – 7). *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. Trie, 1893. Jahrgang XII. P. 375–404.

655. Les Musees De Province. Rapport – Enquête – Legislation. Paris: Typographie Plon-Nourrit et. Co, 1908. 347 p.

656. Lessers F. C. Testaceo-theologia, oder: gründlicher beweis des daseyns und der vollkommensten eigenschaften eines göttlichen wesens, aus natürlicher und geistlicher betrachtung der schnecken und muscheln, zur gebührenden verherrlichung des grossen gottes, und beförderung des ihm schuldigen dienstes ausgefertigt. Leipzig. 1744. 984 p.

657. Lessers F. C. Testaceo-theologia, oder: gründlicher beweis des daseyns und der vollkommensten eigenschaften eines göttlichen wesens, aus natürlicher und geistlicher betrachtung der schnecken und muscheln, zur gebührenden verherrlichung des grossen gottes, und beförderung des ihm schuldigen dienstes ausgefertigt. Leipzig. 1756. 1120 p.

658. Lessers F. C. Testaceo-theologia, oder: gründlicher beweis des daseyns und der vollkommensten eigenschaften eines göttlichen wesens, aus natürlicher und geistlicher betrachtung der schnecken und muscheln, zur gebührenden verherrlichung des grossen gottes, und beförderung des ihm schuldigen dienstes ausgefertigt.

Leipzig. 1770. 1120 p.

659. Linnaei C. *Bibliotheca Botanica recensens libros: plus mille de plantis huc usque editos, secundum Systema auctorum naturale in classes, ordines, genera et species dispositos, additis editionis loco, tempore, forma, lingua etc. cum explicatione Fundamentorum botanicorum pars prima.* Amsterdam. 1736. 153 p.

660. Makagiansar M. Museums for today and tomorrow: a cultural and educational mission. *Museum. Issues in museum practice.* 1984. № 141 (Vol. XXXVI, № 1). P. 3–8.

661. Marion M. The museography of craft techniques: an experiment in Mexico. *Museum. Ethnographic and open-air museums.* 1992. № 175 (Vol. XLIV, № 3). P. 142–146.

662. Mittelitalien vor den Zeiten der römischen Herrschaft von Abeken. *Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft.* 1845. Dritter Jahrgang. № 29. März. P. 225–232.

663. Moll K. *Jahrbücher der Berg und Hüttenkunde.* Salzburg. 1801. Fünfter Band. 456 p.

664. Museograph. *Larousse Universel En 2 Volumes Nouveau Dictionnaire Encyclopédique Nouveau Dictionnaire Encyclopédique Publié Sous La Direction De Claude Augé.* Paris: Librairie Larousse, 1923. Tome Second. 1294 p. P. 324.

665. Museograph. *Neuestes und vollständigstes Fremdwörterbuch zur Erklärung aller aus fremden Sprachen entlehnten Wörter und Ausdrücke, welche in den Künsten und Wissenschaften, im Handel und Verkehr vorkommen: nebst einem Anhang von Eigennamen, mit Bezeichnung der Aussprache bearbeitet Jacob Heinrich Kaltschmidt.* Leipzig: Brockhaus, 1856. P. 477.

666. Museographie. *Larousse Universel En 2 Volumes Nouveau Dictionnaire Encyclopédique Nouveau Dictionnaire Encyclopédique Publié Sous La Direction De Claude Augé.* Paris: Librairie Larousse, 1923. Tome Second. 1294 p. P. 324.

667. Museographie. *Neuestes und vollständigstes Fremdwörterbuch zur Erklärung aller aus fremden Sprachen entlehnten Wörter und Ausdrücke, welche in den Künsten und Wissenschaften, im Handel und Verkehr vorkommen: nebst einem*

Anhänge von Eigennamen, mit Bezeichnung der Aussprache bearbeitet Jacob Heinrich Kaltschmidt. Leipzig: Brockhaus, 1856. P. 478.

668. Museographie für das Jahr 1907/8. *Kaiserliches Archäologisches Institut. Bericht Der Römisch-Germanischen Kommission 1908*. Frankfurt Am Main: Joseph Baer & Co, 1910. № IV. P.4–59.

669. Museographie für das Jahr 1908/9. *Kaiserliches Archäologisches Institut. Bericht Der Römisch-Germanischen Kommission 1909*. Frankfurt Am Main: Joseph Baer & Co, 1911. № V. P. 3–71.

670. Museum and Museums. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 2–3.

671. Museum des Lateran. *Archäologischer Anzeiger. Zur Archäologischen Zeiltniff*. 1867. Jahrgang XXV. № 226, 227, 228. October bis December. P. 125–140.

672. Museum museorum, oder, Vollständige Schau-Bühne aller Materialien und Specereyen: nebst deren natürlichen Beschreibung, Election, Nutzen und Gebrauch, aus andern Material-, Kunst- und Naturalien-Kammern, oost-und-west-indischen Reiss-Beschreibungen, wie auch selbst-eigenen Erfahrung, zum Vorschub der Studirenden Jugend, Materialisten. u.s.w. also verfasset, und mit etlich hundert sauberen Kupfferstücken unter Augen gelegt / von D. Michael Bernhard Valentini. Frankfurt am Main, 1714. 798 p.

673. Neickelio C. F. *Museographia, oder, Anleitung zum rechten Begriff und nützlicher Anlegung der Museorum oder Raritäten-Kammern*. Leipzig und Breslau: bey Michael Hubert, 1727. 464 p.

674. Neues Europäisches historisches reise-lexicon worinnen die merkwürdigen länder und städte nach deren lage, alter, benennung, erbauung, bef beschaffenheit, geist und weltlichen gbauden, gewerbe, wahrzeichen und anderen sehenswürdigkeiten, in alphabetischer ordnung das genaueste beschrieben werden. Leipzig. 1744. 2510 p.

675. Parrot A. The Departmen of Oriental antiquities. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 25–28, 98–99.

676. Pryimak O., Pryimak Y. Dmytro Stolypin's social experement

repercussion in the agrarian reform of 1906 – 1917. *East European historical bulletin*. 2021. № 19. P. 96–106.

677. Salles G. The Museums of France. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 7–10, 92.

678. Schuermans H. Decouvertes d'antiquites en Belgique. *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. Trier, 1893. Jahrgang XII. P. 404–409.

679. Schuermans H. Decouvertes d'antiquites en Belgique. *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. Trier, 1899. Jahrgang XVIII. P. 422–430.

680. Stainmetz. Museographie über das Jahr 1903/4. Bayrische Sammlungen. *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. Trier, 1904. Jahrgang XXIII. P. 391–394.

681. Stern P. Museography at the Musée Guimet. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol I. № 1/2. P. 51–56, 104–105.

682. Systematisches Verzeichniss aller derjenigen Schriften welche die Naturgeschichte betreffen, von dem ältesten bis auf die neuesten Zeiten. Halle. 1784. 446 p.

683. Szikossy F. Muceography and historiography of the recent past. *Museum. Museology in Hungary*. 1983. № 140 (Vol. XXXV, № 4). P. 249–254.

684. Ueber die wissenschaftliche Behandlung der Archäologie. *Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft*. 1845. Dritter Jahrg. № 14. 2 Supplementheft. P. 105–112.

685. Vandier J. The New Arrangement of the Egyptian Collections. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 33–37, 99.

686. Vergnet-Ruiz J. General Organization of the Provincial Museums. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 56–60, 105–108.

687. Vergnet-Ruiz J. Chateau De Compiègne. *Museum. The Museums of France. Les Musées de France*. 1948. Vol. I. № 1/2. P. 60–64, 108–109.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Українські музейні видання другої половини ХІХ – початку ХХ століття

№ п/п	Рік	Назва видання Примітки: бібліотека, шифр URL електронної версії
Київський університет Святого Володимира		
1	1896	Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. Выпуск I. Монеты древнего мира. Составил проф. В. Антонович. Киев: 1896. Harvard College Library URL: https://archive.org/details/libgen_00297026
2	1900	Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. Монеты Римской республики. Выпуск II. Составил проф. В. Антонович. Киев. 1900. Harvard College Library URL: https://books.google.com.ua/books?id=bPwMAAAAYAAJ&redir_esc=y
3	1906	Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета Св. Владимира. Монеты Римской империи (От Юлия Цезаря до Коммода). Выпуск III. 3 Составил проф. В. Антонович. Киев. 1906. НБУ ім. В. Вернадського шифр: 1906/О-611/3
4	1914	Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве. Выпуск I-й. Под редакцией приват-доцента В. Е. Данилевича. Киев. 1914.
5	1914	Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве. Выпуск II-й. Под редакцией приват-доцента

		<p>В. Е. Данилевича. Киев. 1914.</p> <p>НБУ ім. Ярослава Мудрого</p> <p>шифр: Рк/Г4(2Укр)/С23</p> <p>URL: https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=1064</p> <p>URL [електронна копія]: https://www.prlib.ru/item/363566</p>
Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії		
6	1875	<p>Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составил Н. Петров. Выпуск I. Киев. 1875.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>шифр: 016.091сб/Київ/П-30</p> <p>URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002006</p>
7	1877	<p>Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составил Н. Петров. Выпуск II. Киев. 1877.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>шифр: 016.091сб/Київ/П-30</p> <p>URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002006</p>
8	1878	<p>Петров Н. И. Муравьевская коллекция святынь и древностей в Церковно-археологическом музее. Киев. 1878. (ТКДА. 1878. № 7. С. 193–216.)</p>
9	1879	<p>Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составил Н. Петров. Выпуск III. Киев. 1879.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>шифр: 016.091сб/Київ/П-30</p> <p>URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002006</p>
10	1881	<p>Березин В. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке Музея при Киевской духовной академии. Киев. 1881.</p>
11	1883	<p>Описание Филаретовской коллекции древних русских икон Церковно-археологического музея, приобретенной у г. Сорокина.</p>

		Профессора иеромонаха Христофора (Смирнова). Выпуск I. Киев. 1883.
12	1886	Петров Н. И. Коллекция древних восточных икон и образчиков древней книжной живописи, завещанные преосвященным Порфирием (Успенским) Церковно-археологическому Обществу при Киевской Духовной Академии. 1886. (ТКДА. 1886. № 9. С. 163–177; № 10. С. 294–320).
13	1888	Петров Н. И. Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии. Киев. 1888.
14	1891	Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Выпуск I. Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной Семинарии. Н. И. Петров. Москва. 1891. НБУ ім. В. Вернадського шифр: 016:091сб/Київ/П-30 URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002004
15	1895	Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Почетным членом Церковно-археологического общества при сей Академии, действительным статским советником Николаем Александровичем Леопардовым. Н. И. Петрова. Киев. 1895.
16	1896	Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Выпуск II. Собрание рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубецкого и женского Флоровского, и Десятинной церкви. Н. И. Петров. Москва. 1896. НБУ ім. В. Вернадського шифр:016:091сб/Київ/П-30 URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002005
17	1897	Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской

		<p>Духовной Академии. Составил Н. И. Петров. 2-е издание, исправленное и дополненное. Киев. 1897.</p> <p>РГБ</p> <p>URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003611116/</p>
18	1902	<p>Петров Н. И. Коллекция старообрядческих икон и других священных предметов из Стародубья, собранная В. Н. Фальковским. Киев. 1902. (ТКДА. 1902. № 1. С. 147–161).</p> <p>URL: https://azbyka.ru/otechnik/pravoslavnye-zhurnaly/trudy-kievskoj-duhovnoj-akademii/</p>
19	1904	<p>Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Выпуск III: Библиотека Киево-Софиевского Собора. Н. И. Петров. Москва. 1904.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>шифр:016:091сб/Київ/П-30</p> <p>URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002064</p>
20	1910	<p>Петров Н. И. Коллекция старых портретов и древних вещей, пожертвованных в 1909 г. в Церковно-археологический Музей при Киевской Духовной Академии из Киевского Митрополитанского Дома. Киев. 1910. (ТКДА. 1910. № 7/8. С. 529–541).</p> <p>URL: https://azbyka.ru/otechnik/pravoslavnye-zhurnaly/trudy-kievskoj-duhovnoj-akademii/</p>
21	1912	<p>Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Выпуск I. Коллекция Синайских и Афонских икон Преосвященного Порфирия Успенского. Составил Н. Петров. Киев. 1912.</p>
22	1913	<p>Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Выпуск II. Киев. 1913.</p>
23	1913	<p>Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Киев.</p>

		Выпуск III. 1913.
24	1915	Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Выпуск IV – V. Киев. 1915. НБУ ім. Ярослава Мудрого шифр: Рк/Т4/И54 URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=1024
25	1916	Лебедев А. И. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. Саратов, 1916.
Київський художньо-промисловий та науковий музей		
26	1905	Освящение и открытие Киевского Художественно-Промышленного и Научного музея имени Государя императора Николая Александровича. Киев. 1905.
27	1911	Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. Киев. 1911. НБУ ім. Ярослава Мудрого шифр: Рк273/К-38 URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=618
28	1911	Виставка артистичних творів Тараса Шевченка. Виставка художественных произведений Т. Г. Шевченка. Київ. 1911. ЛННБУ ім. В. Стефаника шифр: 75(47.71)(092Шевченко)(064)
29	1912 (?)	Программа отдела «Старый Киев». Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Киев. 1912 (?). НБУ ім. Ярослава Мудрого шифр: РкТЗ(2Ук)К38 URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=613
30	1912	Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1911 год. Киев. 1912.
31	1913	Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного

		музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1912 год. Киев. 1913.
32	1913	Отдел археологии. Краткий указатель предметов. Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Киев. 1913. НІБУ шифр: 902.6/К-38 (з автографом Д. Щербаківського) URL: https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-01000-00---off-0adminZz-1917--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-uk-50---20-about---00-3-1-00-0--4--0--0-0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=admin-1917&cl=CL2&d=HASHd11e266d6345355b5fb216
33	1914	Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1913 год. Киев. 1914.
34	1914	Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1914 год. Киев. 1914. ЦНБ ХНУ ім. В. М. Каразіна шифр: 71/О-881-к.х/408041 URL: http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/4269
35	1916	Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1915 год. Киев. 1916. ЦНБ ХНУ ім. В. М. Каразіна шифр: 71/О-881-к.х/408042 URL: http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/4270
Колекція Богдана Івановича та Варвари Миколаївни Ханенків		
36	1896	Собрание картин Итальянской, Испанской, Фламандской, Голландской и других школ. Б. И. и В. Н. Ханенко. Киев. 1896.
37	1899	Собрание картин Итальянской, Испанской, Фламандской, Голландской и других школ. Б. И. и В. Н. Ханенко. Издание 2-е

		исправленное и дополненное. Киев. 1899.
38	1899	Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б.И. и В. Н. Ханенко. Киев. 1899. РГБ шифр: А298/846/в1 URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003957104/ Додатковий режим доступу: http://kartolog.ru/2010/01/drevnosti-russkie-kresty-i-obrazki/
39	1899	Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск I. Киев. 1899. НБУ ім. В. Вернадського URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009650
40	1899	Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск II. Киев. 1899. НБУ ім. В. Вернадського URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001749
41	1900	Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск II. Киев. 1900. РГБ шифр: А298/846/в2 URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003957103/ Додатковий режим доступу: http://kartolog.ru/2010/01/drevnosti-russkie-kresty-i-obrazki/
42	1900	Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов. Часть II. Выпуск III. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Киев. 1900. НБУ ім. В. Вернадського URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009651
43	1901	Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск IV. Киев. 1901. НБУ ім. В. Вернадського

		URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009652
44	1902	Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI – XIII в.). Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск V. Киев. 1902. НБУ ім. В. Вернадського URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009648
45	1907	Древности Приднепровья побережья Чёрного моря. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск VI. Киев. 1907. НБУ ім. В. Вернадського URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009653
46	1912	Collection Khanenko. Vol. I. 1 – 10. Kiev. 1912.
47	1912	Collection Khanenko. Vol. II. 31 – 60. Tableaux des ecoles Néerlandaises. Kiev. 1912. НБУ ім. В. Вернадського шифр: С10368/. 2 Liv.31-60
48	1912	Collection Khanenko. Vol. III. 60 – 90. Tableaux des ecoles Néerlandaises. Kiev. 1912. НБУ ім. В. Вернадського шифр: С10368/3 Liv.61-90
49	1912	Collection Khanenko. Vol. IV. 91 – 120. Tableaux des ecoles Néerlandaises. Kiev. 1912. НБУ ім. В. Вернадського шифр: С10368/. 4 Liv.91-120
Музеографічний проєкт Миколи Олександровича Леопардова		
50	1890	Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках. Н. Леопардов и Н. Чернев. Выпуск I. Киев. 1890.
51	1891	Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках. Н. Леопардов и Н. Чернев. Выпуск II. Киев. 1891.
52	1891	Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках. Н. Леопардов и Н. Чернев. Выпуск III и IV. Киев. 1891.
53	1891	Сборник снимков с предметов древности, находящихся в

		г. Киеве, в частных руках. Н. Леопардов и Н. Чернев. Серия вторая. Выпуск I. Киев. 1891.
54	1893	Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве, в частных руках. Н. Леопардов. Серия вторая. Выпуск II. Киев 1893.
Музеографія інших приватних зіброк		
55	1872	Муравьев А. Н. Описание предметов древности и святынь, собранных путешественником по святым местам. Київ. 1872.
56	1887	Каталог выставки картин та старинных художественных предметов, оружия и археологических древностей. И. Хайновский. Киев. 1887.
Київське кустарне товариство		
57	1909	Українські взори XVIII віку. Вид. П. Семенцова. Ред. Г. Павловича. Выпуск I-й. Санкт-Петербург: Невская хромолитография, 1909. НБУ ім. В. Вернадського шифр: Ц126.97/4Укр інв.№: Ал302 URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001893
58	1912	Украинские узоры XVIII века. Издание Киевского кустарного общества. Выпуск II-й. Киев. 1912. НБУ ім. В. Вернадського шифр: Ц126.97/4Укр інв.№: Ал308 URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001894
Колекція Василя Васильовича Тарновського		
59	1883	Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Составили профессора Университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции Василя Васильевича Тарновского. Выпуск 1. Киев. 1885. Бібліотека ЧОІМ ім. В. В. Тарновського (з автографом В.О.Беца)
60	1885	Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и

		<p>портретах. Составили профессора Университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции Василя Васильевича Тарновского. Выпуск 1. Киев. 1885.</p> <p>Harvard College Library</p> <p>URL: https://books.google.com.ua/books?id=TkkEAAAAYAAJ&redir_esc=y&hl=ru</p>
61	1891	<p>Офорты Т. Г. Шевченка в коллекции В. В. Тарновского. Киев. 1891.</p> <p>ЛННБУ ім. В. Стефаника</p> <p>шифр: 761.2(477)"18"(084)</p>
62	1893	<p>Каталог предметов малорусской старины и редкостей. Коллекции В. В. Тарновского. Выпуск I. Шевченко. Киев. 1893.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>інв.№ 1096 ст.</p> <p>URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000514</p> <p>ОННБ</p> <p>шифр: V 21365/316242 Главный филиал</p>
63	1898	<p>Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. Киев. 1898.</p> <p>НБУ ім. Ярослава Мудрого</p> <p>шифр: РкТ4(45Укр)/Т21</p> <p>URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=113</p> <p>НАН України Інститут Історії України</p> <p>URL: http://resource.history.org.ua/item/0010392</p> <p>Бібліотека НЗХ</p> <p>шифр: 1849/78.5/К29</p> <p>ОННБ</p> <p>шифр: V 7086/252155 Главный филиал</p>
64	1900	<p>Музей украинских древностей В. В. Тарновского. Том II. Составил Б. Д. Гринченко. Приложение к № 7 «Земского</p>

		<p>сборника Черниг. г.». Чернигов. 1900.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008498</p> <p>НІБУ</p> <p>шифр: 902.6/Г85/т.2</p> <p>URL: https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-01000-00---off-0adminZz-co7--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-uk-50---20-about---00-3-1-00-0--4--0--0-0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=admin-co7&cl=CL2&d=HASH01cf3099c2b847cbb048d43f</p> <p>НАН України Інститут Історії України</p> <p>URL: http://resource.history.org.ua/item/0010393</p> <p>БУМ</p> <p>URL: https://uartlib.org/allbooks/istoriya-ukrayinskogo-mistetstva/katalog-ukrainskih-drevnostey-kollektsii-v-v-tarnovskogo/</p>
Музеографія музеїв Чернігівської губернії		
65	1902	Каталог музея Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов. 1902.
66	1915	Каталог. Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Чернигов. 1915.
Музей Федора Рудольфовича Штейнгеля		
67	1898	Отчёт Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г. Составил Н. Беяшевский. Варшава. 1898.
		<p>НБУ ім. Ярослава Мудрого</p> <p>шифр: Рк/Д89/Г70</p> <p>URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=11324</p>
68	1899	Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 года. Составил Н. Беяшевский. Киев. 1899.
69	1904	Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона

		Ф. Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. Киев. 1905.
Музей Товариство дослідників Волині		
70	1915	Отчёт о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея. За 1913 год. Житомир. 1915. НБУ ім. Ярослава Мудрого шифр: Рк/ТЗ(2Укр)/О-88 URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=5438
Музей Катерини Миколаївни Скаржинської		
71	1891	Горленко В. П. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Оттиск из Киевской Старины. Октябрь. 1890 г. Киев. 1891.
72	1895	Программа для собирания народных писанок. Составил Кульжинский С. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Киев. 1895.
73	1898	Болсуновский К. В. Древние гири, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам. Лубенский музей К. Н. Скаржинской. Киев. 1898.
74	1899	Болсуновский К. В. Свинцовые пластины (пломбы) с условными знаками церковных праздников. Лубенский музей К. Н. Скаржинской. Киев. 1899.
75	1899	Описание коллекции народных писанок. Выпуск 1. С альбомом из 33 хромолитографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С. К. Кулжинский, Действительный член Императорского Русского Географического Общества. Лубенский Музей Е. Н. Скаржинской, Этнографический отдел. Москва. 1899. НБУ ім. Я. Мудрого шифр: Рк/Т597/А82 URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=1040 НБУ ім. В. Вернадського інв№: 773167 (з автографом К. М. Скаржинської) URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005650

		ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 85.125Кр/К 906
76	1898 1899	Малороссийские типы. Types de Petite Russie. Фото А. Завадского. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Москва. 1898–1899. [Поштові картки № 1–35]
77	1899	Малороссия. La Petite-Russia. Фото А. Завадского. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Москва. 1899. [12 листівок]
78	1901	Очерки Лубенской старины К. П. Бочкарева. Выпуск I-й. Со старинным планом и видами г. Лубен. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской. Исторический отдел. Москва. 1901. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 902.6Кр/Б 866 Бочкарев К. П. Очерки Лубенской старины: со старинным планом и видами Лубен начала XX века. [Репринтне відтворення видання 1901 року]. Миргород. 2011. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 63.3(4УКР-4ПОЛ)/Б 866 НБУ ім. В. Вернадського шифр: СИ145/1
Музей Полтавського губернського земства		
79	1892	Полтавский земский Естественно-исторический музей (из Отчета Полтавской губернской земской управы за 1891 г.). Полтава. 1892.
80	1893	Полтавский земский Естественно-исторический музей (из Отчета Полтавской губернской земской управы за 1892 г.). Полтава. 1893. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)/П 528
81	1899	Естественно-Исторический Музей Полтавского Губернского Земства: Описание коллекций. Полтава. 1899. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)Кр/Е 86

82	1899	Отчет Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства за 1898 год. Полтава. 1899. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)/Е 86 шифр: 5(069)Кр/О-881
83	1904	Отчет о естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1903 год. Составил Олеховский М. А. Полтава. 1904. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)Кр/О-881
84	1907	Отчет о Естественно-Историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1906 год. Составил Олеховский М. А. Полтава. 1907. Бібліотека ПКМ інв.№ 13471/1 ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)Кр/О-881
85	1908	Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства. Полтава. 1908.
86	1908	Отчет о Естественно-Историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1907 год. Составил Олеховский М. А. Полтава. 1908. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр:5(069)Кр/О-881
87	1910	Отчет о Естественно-Историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1908 год. Составили Олеховский М. А., Зарецкий И.А. Полтава. 1910. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)Кр/О-881
88	1911	Отчет по Естественно-Историческому Музею Полтавского губернского Земства за 1910 год. Составил Николаев Н. Ф. Полтава. 1911.

		ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)Кр/О-881
89	1912	Украинское народное творчество: Резьба по дереву. Предметы домашнего и хозяйственного обихода. Серия IV. Выпуск 2. Издание кустарного склада Полтавского губернского земства. Москва. 1912. НБУ ім. Ярослава Мудрого шифр: Ц125/РкУ45 URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10911
90	1913	Украинское народное творчество. Рукодельные работы. Хусточки, шитье цветной бумагой. Серия III. Выпуск III. Издание кустарного склада Полтавского губернского земства Полтава. 1913. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 745/У 455
91	1913	Украинское народное творчество. Гончарные изделия. Типы украинской гончарной посуды. Серия IV. Выпуск I. Издание кустарного склада Полтавского губернского земства. Полтава. 1913. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 745/У 455
92	1913	Отчет по Естественно-историческому музею Полтавского губернского земства за 1911 год. Полтава. 1913. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)Кр/О-881
93	1913	Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского Губернского Земства. 1912 год. №1-й. Полтава. 1913. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(069)/Е 36
94	1913	Отчет по естественно-историческому музею Полтавского губернского земства за 1911 год. Полтава. 1913. ПОУНБ ім. І. Котляревського

		шифр: 5(069)Кр/О-881
95	1915	Путеводитель по музею Полтавского губернского земства: объяснение геологического отдела и исторический очерк музея. Полтава. 1915. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 379.4Кр/П 90
Приватний музей родини Кочубеєв в Диканці, Полтавська губернія		
96	1857	Кочубей Е.П. Музей князя Кочубея. Санкт-Петербург. Книга 1. 1857.
97	1857	Кочубей Е.П. Музей князя Кочубея. Санкт-Петербург. Книга 2. 1857.
Колекції Харківського університету		
98	1845	Каталог рисовальных образцов Императорского Харьковского университета. Харьков. 1845.
99	1854	Систематический каталог предметам, хранящимся в Зоологическом кабинете Императорского Харьковского университета по 1848 год. Харьков. 1854. Бібліотека РГТ URL: https://elib.rgo.ru/handle/123456789/227763
100	1858	Каталог картинной галереи Императорского Харьковского университета. Харьков, 1858.
101	1870	Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. Выпуск I. Скульптура. Харьков. 1870.
102	1877	Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. Выпуск II. Живопись. Масляные краски. Акварели и рисунки. Составил Г. С. Чириков. Харьков. 1877.
103	1883	Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. Выпуск III. Гравюры, офорты, хромолитографии и проч. Отдел I. Коллекция эстампов Фридриха Аделунга. Составил Г. С. Чириков. Харьков. 1883.

104	1890	Каталог книг и художественных собраний, находящихся в музее изящных искусств и древностей при Императорском Харьковском университете (до 1890 года). Харьков. 1890.
105	1904	Редин Е. К. Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805 – 1905). К истории Императорского Харьковского университета. Харьков. 1904.
106	1911	Данилевич В. Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества. Харьков. 1911.
107	1911	Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета. Коллекция гравюр А. Н. Алферова. Общий обзор, оценка и каталог её, составленные Н. И. Черноволотом. Харьков. 1911.
Харківський міський художньо-промисловий музей		
108	1902	Путеводитель по Харьковскому городскому художественно-промышленному музею и этнографическому отделу. Харьков. 1902.
Колекція Олександра Миколайовича Поля		
109	1893	<p>Каталог коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе. Выпуск I. Составила К. Мельник. Киев. 1893.</p> <p>НІБУ</p> <p>шифр: 902.6(017)/М48 (з автографом та екслібрисом Ф. К. Вовка)</p> <p>URL: https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-01000-00---off-0adminZz-1917--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-uk-50---20-about---00-3-1-00-0--4--0--0-0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=admin-1917&cl=CL1&d=HASH0103a68ea364b4b7f2bef294</p> <p>URL: https://nibu.kyiv.ua/elfond/Katalog_kollekc%D1%96j_drevnostej_A_N_Pol/Katalog_kollekc%D1%96j_drevnostej_A_N_Pol.pdf</p> <p>ДОУНБ</p>

		<p>шифр: 902.6/К-29</p> <p>URL: https://old.lib.dp.ua/fullkr/?pbr=184</p> <p>НБУ ім. Ярослава Мудрого</p> <p>шифр: Рк/Т4/К29</p> <p>URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=1034</p> <p>ОННБ</p> <p>шифр: V 21368/316245 Главный филиал</p> <p>Бібліотека ДНІМ ім. Д. І. Яворницького</p>
Катеринославський обласний музей імені О. М. Поля		
110	1905	<p>Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Екатеринослав. 1905.</p> <p>НІБУ</p> <p>шифр: 5019 (видання подане одним електронним файлом разом із Каталог коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе. Выпуск I. Составила К. Мельник. Киев. 1893. шифр: 902.6(017)/М48) (з екслібрисом Ф. К. Вовка)</p> <p>URL: https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-01000-00---off-0adminZz-1917--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-uk-50---20-about---00-3-1-00-0--4--0--0-0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=admin-1917&cl=CL1&d=HASH0103a68ea364b4b7f2bef294</p> <p>URL: https://nibu.kyiv.ua/elfond/Katalog_kollekc%D1%96j_drevnostej_A_N_Pol/Katalog_kollekc%D1%96j_drevnostej_A_N_Pol.pdf</p> <p>Бібліотека ДНІМ ім. Д. І. Яворницького</p>
111	1905	<p>Екатеринославский областной музей имени А. Н. Поля. История создания и задачи учреждения. Екатеринослав. 1905.</p> <p>ДОУНБ</p> <p>шифр: 798013 край цф/9(С2)17/Е-45</p> <p>Бібліотека ДНІМ ім. Д. І. Яворницького</p>
112	1905	<p>Устав Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля.</p>

		Екатеринослав. 1905. Бібліотека ДНІМ ім. Д. І. Яворницького
113	1907	Эварницкий Д. И. Отчет Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля 1905 – 1906 гг. Екатеринослав. 1907. ОННБ шифр: V 16068/296508 Головний філіал Бібліотека ДНІМ ім. Д. І. Яворницького
114	1910	Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав. 1910. ДОУНБ шифр:1540562кп край /63.3(4УКР-4ДНІ)/К 29 шифр: 1302468 край цф/902.6/К-29 URL: https://old.libr.dp.ua/fullkr/?pbp=183#javascript:void(0 ОННБ шифр: V 16070/296510 Головний філіал Бібліотека ДНІМ ім. Д. І. Яворницького
Музей Одеського товариства історії та старожитностей		
115	1835	Descriptio numorum veterum graecorum atq̄ Romanorum, qui inveniuntur in museo. Odessae, 1835.
116	1941	Murzakewicz N. Descriptio Musei Publici Odessani. Ps. 1. Numophylacium OOdessanum: Sumptibus Societatis Historiae et Antiquitatum Odessanae. Odessae. 1841. ОННБ
117	1851	Указатель по музею. Про його випуск йдеться у «Звіті» ОТІС. Дивись: Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1864 по 14 ноября 1865 года. Одесса: в городской типографии Сод. Х. Алексомати, 1865. 28 с.
118	1867	Краткий указатель Музея Одесского общества Истории и Древностей. Одесса. 1867. Бібліотека ОНУ ім. Мечнікова шифр: Строганов/2276 (з колекції О. Г. Строганова)

		URL: http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/8695
119	1868	Краткий указатель Музея Одесского общества Истории и Древностей. Одесса. 1868. Бібліотека НЗХ шифр: 8010/79.1/К78
120	1871	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Составил Н. Мурзакевич. Одесса. 1871.
121	1873	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Одесса. 1873. Бібліотека ОНУ ім. Мечнікова шифр: Строганов/2276 (з колекції О. Г. Строганова) URL: http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/8706
122	1874	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Одесса. 1874. НІБУ шифр: 9(С2)(069) / О-41
123	1876	Blau O. Die orientalischen Munzen des Museums der Keiserlichen historisch-archaologischen gesellschaft in Odessa. Одесса. 1876.
124	1876	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Составил Н. Мурзакевич. Одесса. 1876.
125	1878	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Составил Н. Мурзакевич. Одесса. 1878.
126	1879	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Составил Н. Мурзакевич. Одесса. 1879.
127	1880	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Составил Н. Мурзакевич. Одесса. 1880. Бібліотека НЗХ шифр: 8011/79.1/К78
128	1881	Каталог картам, планам, чертежам и видам, хранящимся в музее императорского Одесского общества истории и древностей. Составил Н. Н М. Одесса. 1881. Бібліотека ОНУ ім. Мечнікова шифр: Б/22173

		URL: http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2475
129	1887	<p>Краткий указатель Музея императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В. Юргевич. Одесса. 1887.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>інв. №: 990085</p> <p>URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001880 (з підписом В. Б. Антоновича)</p> <p>НБУ ім. Ярослава Мудрого</p> <p>URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=13136</p> <p>Бібліотека ОНУ ім. Мечнікова</p> <p>шифр: Строганов 2276-а (з колекції О. Г. Строганова)</p> <p>URL: http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/9441</p>
130	1888	<p>Каталог карт, планов, чертежей и рисунков, хранящихся в музее императорского Одесского общества истории и древностей. Составил А. Л. Б. Д. [Бертъе-Делагард]. Одесса. 1888.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>шифр: ВИ23941</p> <p>НІБУ</p> <p>шифр: 9С/041</p> <p>URL: https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=q-01000-00---off-0adminZz-1917--00-1----0-10-0---0---0direct-10-DT--4-----0-11--11-uk-50---20-about-%D0%94%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B5+%D0%B3%D0%B8%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%B8%2c+%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5+%D0%B2+K%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B5--00-3-41-00-0--4--0--0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=admin-1917&srp=0&srn=0&cl=search&d=HASH01a27b154e85f3e41c4ccf</p>

		<p>d9</p> <p>URL: https://nibu.kyiv.ua/elfond/Katalog_kart_planov_chertezhej_risunkov_imperatorskogo_odesskogo_obshestva_istorii_i_drevnostej/Katalog_kart_planov_chertezhej_risunkov_imperatorskogo_odesskogo_obshestva_istorii_i_drevnostej.pdf</p>
131	1890	<p>Краткий указатель музея Императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В. Юргевич. Одесса. 1890.</p> <p>Бібліотека ОНУ ім. Мечнікова</p> <p>шифр: Петрунь/2477 (з колекції Ф. Є. Петруня)</p> <p>http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/8421</p> <p>Бібліотека РГТ</p> <p>шифр: Е5 4/69</p> <p>URL: https://elib.rgo.ru/handle/123456789/233501</p>
132	1892	<p>Краткий указатель музея Императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В. Юргевич. Одесса. 1892.</p>
133	1897	<p>Музей императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск I. Терракоты. Одесса. 1897.</p>
134	1898	<p>Музей императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск II. Терракоты. Одесса. 1898.</p>
135	1900	<p>Штерн Э. Р. Две хранящиеся в Одесском музее аттические вазы строгого краснофигурного стиля. Одесса. 1900.</p> <p>НБУ ім. В. Вернадського</p> <p>інв.№ 235731</p> <p>URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001947</p>
136	1906	<p>Музей императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск III. Феодосия и ее керамика. Одесса. 1906.</p>
137	1908	<p>Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса. 1908.</p> <p>ЗОУНБ</p> <p>шифр: 256233/63.3(4Укр-4Оде)/К77</p>
138	1911	<p>Штерн Э. Р. Несколько античных бронз из коллекции Одесского</p>

		музея. Одесса. 1911. НБУ ім. В. Вернадського інв.№: 2684202 URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001949
139	1912	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Одесса. 1912.
140	1912	Меликсет-Беков Л. М. Старинные армянские надписи в музее Одесского общества истории и древностей. Тифлис. 1912.
141	1915	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Одесса. 1915.
142	1916	Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Издание 6-е, дополненное. Составил Э. Р. Фон Штерн. Одесса. 1916. Бібліотека ОНУ ім. Мечнікова шифр: Пет.2209 (з колекції Ф. Є. Петруня) URL: http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2503
Феодосійський музей старожитностей		
143	1816	Описи Феодосийского музеума. Одесса. 1816.
144	1869	Указатель Феодосийского музея древностей. Составил И. Безкровный. Феодосия. 1869.
145	1874	Указатель Феодосийского музея древностей. Составил С. Веребрюсов. 2-е издание. Феодосия. 1874.
146	1880	Указатель Феодосийского музея древностей. Составил О. Ретовский. 3-е издание. Одесса. 1880. Бібліотека НЗХ шифр:7993/79.1/У42 РДАДА Фонд 181. Справа 1011. Копія. Рукопис. (з примітками автора і чиновника) URL: https://krym.rusarchives.ru/dokumenty/ukazatel-feodosiyskogo-muzeya-drevnostey
147	1891	Указатель Феодосийского музея древностей. Составил О. Ретовский. 4-е издание. Одесса, 1891.

148	1897	Деревицкий А., Павловский А., Штерн Э. Музей императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск 1. Одесса. 1897.
149	1903	Указатель Феодосийского музея древностей. Составлен хранителем музея Л. П. Колли. 5-е издание. Феодосия. 1903.
150	1904	Отчет о состоянии Феодосийского музея древностей за 1903 г. Феодосия. 1904.
151	1912	Указатель Феодосийского Музея Древностей. Составил хранитель музея Л. П. Колли. Издание 6-е дополненное и исправленное. Феодосия. 1912. Бібліотека РГТ Шифр: 650463 URL: https://elib.rgo.ru/handle/123456789/212180
152	1916	Трифильев Е. П. О Феодосийском музее древностей. Одесса. 1916. НБУ ім. Ярослава Мудрого шифр: РкТ4(2)/Т69 (з автографом автора) URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=1067
Музей старожитностей Херсонського краю		
153	1910	Херсонский городской Музей. Летопись музея. Выпуск 1. Монеты и медали. Херсон. 1910.
154	1912	Херсонский городской музей древностей. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 годы. Выпуск 2. Составил В. И. Гошкевич. Херсон. 1912.
155	1913	Херсонский городской музей древностей. Летопись музея. Выпуск 3. Древние городища по берегам низового Днепра. Составил В. И. Гошкевич. Херсон. 1913.
156	1914	Херсонский городской музей древностей. Летопись музея за 1912 год. Выпуск 4. Составил В. И. Гошкевич. Херсон. 1914.
157	1915	Херсонский городской музей древностей. Летопись музея за 1913 год. Выпуск 5. Составил В. И. Гошкевич. Херсон. 1915.
158	1916	Херсонский городской музей древностей. Летопись музея за 1914 год. Выпуск 6. Составил В. И. Гошкевич. Херсон. 1916.

159	1916	Херсонский городской музей древностей. Летопись музея. Выпуск 7. Где был древний Одесс? Херсон. 1916.
Музей Севастопольської оборони		
160	1897	Литвинов А. П. Каталог музея Севастопольской обороны с кратким описанием Малахова кургана, памятника Вице-Адмиралу Корнилову, франко-русской братской могилы, 4-го бастиона, Девичьей батареи, Братского кладбища и храма на этом кладбище. Севастополь. 1897.
161	1901	Исторический каталог Музея Севастопольской обороны. Санкт-Петербург. 1901.
162	1904	Исторический каталог Музея Севастопольской обороны. 2-е издание. Санкт-Петербург. 1904.
163	1911	Исторический каталог Музея Севастопольской обороны. 3-е издание. Санкт-Петербург. 1911.
164	1914	Исторический каталог Музея Севастопольской обороны. 4-е издание. Санкт-Петербург. 1914.
Природничо-історичний музей Таврійського Губернського земства		
165	1906	Отчёт по естественно-историческому музею Таврического Губернского земства за 1905 год. Год VI-ой. Симферополь. 1906.
166	1907	Отчёт по естественно-историческому музею Таврического Губернского земства за 1906 год. Год VII-ой. Симферополь. 1907.
167	1908	Отчёт по естественно-историческому музею Таврического Губернского земства за 1907 год. Год VIII-ой. Симферополь. 1908. НБУ ім. Ярослава Мудрого шифр: Рк/Блб/О-88 URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=3749
168	1912	Труды естественно-исторического музея Таврического губернского земства. Том 1. Симферополь. 1912. ПОУНБ ім. І. Котляревського шифр: 5(074)/Т 782
169	1914	Отчёт по естественно-историческому музею Таврического Губернского земства за 1913 год. Год XIV-ой. Симферополь.

		1914. НБУ ім. Ярослава Мудрого шифр: Рк/Б/О-88 URL: https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=3750
Музеографія виставок Археологічних з'їздів		
170	1874	Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2 – 22 августа. Киев. 1874. The Libraries Columbia University URL: http://google.com/books?id=8iI-AAAAYAAJ
171	1885	Султанов Н. Художественный отдел VI археологического съезда в Одессе. Отчет. Санкт-Петербург. 1885. ОННБ шифр: XIV> 14904/669421 Головний філіал
172	1890	Каталог выставки Археологического съезда в Москве. Москва. 1890. Harvard College Library URL: http://books.google.com/books?id=kkUAAAAYAAJ
173	1899	Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). Киев. 1899. The Libraries Columbia University URL: http://google.com/books?id=wzRGAAAAYAAJ&hl=ru Бібліотека РГТ URL: https://elib.rgo.ru/handle/123456789/228367 URL: https://elib.rgo.ru/simple-search?query=%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3&sort_by=score&order=desc&rpp=10&etal=0&start=10
174	1902	Каталог выставки XII Археологического съезда в Харьков. Отдел церковных древностей. Составил Е. К. Редин. Харьков. 1902. ЛННБУ ім. В. Стефаніка шифр: 903(477.54) ХОУНБ шифр: 63.4/К29

175	1902	Добавление к каталогу этнографического отдела Археологической выставки в Харькове. Составил И. А. Зарецкий. Полтава. 1902.
176	1903	Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Под редакцией и с объяснительным текстом Е. К. Редина. Москва. 1903 ЛННБУ ім. В. Стефаника шифр: 903(477.54)
177	1905	Каталог выставки XIII археологического съезда. Екатеринослав. 1905. ДНІМ ім. Д. І. Яворницького ОННБ шифр: V 16196/296602 Головний філіал
178	1908	Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Издан на средства, пожертвованные профессором Д. Я. Самоквасовым. Чернигов. 1908. НІБУ шифр: 902.6/A-87 URL: https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=q-01000-00---off-0adminZz-1917--00-1----0-10-0---0---0direct-10-DT--4-----0-1l--11-uk-50---20-about-%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA+%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%BE%D0%B2+%D1%81+%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2+%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%2c+%D0%BD%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D1%8F%D1%89%D0%B8%D1%85%D1%81%D1%8F+%D0%B2+%D0%B3%2e%C2%A0%D0%9A%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B5%2c+%D0%B2+

	<p><u>%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BD%D1%8B%D1%85+%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%85%2e+%D0%9D%2e%C2%A0%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%B2--00-3-1-00-0--4--0--0-0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=admin-1917&srp=0&srn=0&cl=search&d=HASH01f039caf7e0120943b80aa0</u></p> <p>URL:</p> <p><u>https://nibu.kyiv.ua/elfond/katalog_vystavki_xiv_arh_sezd/katalog_vystavki_xiv_arh_sezd.pdf</u></p>
--	--

Кількість типографських аркушів українських музейних видань другої половини XIX – початку XX століття¹

№	Назва видання мовою оригіналу	Формат	Кількість сторінок тексту та аркушів ілюстрацій	Кількість типографських аркушів (для цензури)
1	Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Составили профессор Университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции Василя Васильевича Тарновского. Выпуск 1. 1885.	<i>in folio</i> [71, с. 118]; типографський аркуш згинали один раз навпіл; виходило 2 аркуші на 4 сторінки по тексту, надрукованого з обох боків; одна сторінка складала ¼ долю аркуша	110 сторінок тексту 20 ілюстрацій	27 ½ типографських аркушів для тексту 10 аркушів для односторінкової ілюстрації
2	Каталог предметов малорусской старины и редкостей. Коллекции В. В. Тарновского. Выпуск I. Шевченко.	<i>in octavio</i> [423, с. 531]; типографський аркуш згинався чотири рази; виходило 16	34 сторінок тексту без ілюстрацій	1 ½ типографський аркуш для брошури

¹ за умови розміру аркушу 600 x 900 мм до фальцювання (згинання), двократність сторінок забезпечувалась аркушами авантитулу та форзацами

	1893.	аркушів на 32 сторінки тексту; одна сторінка складала $\frac{1}{32}$ долю аркуша		
3	Музей Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Выпуск I. Терракоты. По поручению Общества издано А. А. Деревницким, А. А. Павловским и Э. Р. ф. Штерном. 1897.	<i>in quarto</i> [231]; типографський аркуш згинався двічі; виходило 4 аркуші на 8 сторінок; одна сторінка складала $\frac{1}{8}$ долю аркуша	46 сторінок тексту 17 ілюстрацій	$5\frac{1}{2}$ типографських аркушів для тексту $4\frac{1}{2}$ типографських аркушів для односторінкової ілюстрації
4	Музей Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Выпуск II. Терракоты. По поручению Общества издано А. А. Деревницким, А. А. Павловским и Э. Р. ф. Штерном.	<i>in quarto</i> [231]	48 сторінок тексту 18 ілюстрацій	6 типографських аркушів для тексту 5 типографських аркушів для односторінкової ілюстрації

	1898.			
5	Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. 1898.	<i>in quarto</i> [227]	90 сторінок тексту 16 ілюстрацій	11 типографських аркушів для тексту 4 типографських аркушів для односторінкової ілюстрації
6	Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск I. 1899.	<i>in quarto</i> [167]	25 сторінок тексту 16 ілюстрацій	3 типографських аркушів для тексту 4 типографських аркушів для односторінкової ілюстрації
9	Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск II. 1900.	<i>in quarto</i> [167]	25 сторінок тексту 16 ілюстрацій	3 типографських аркушів для тексту 4 типографських аркушів для односторінкової ілюстрації
7	Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск I. 1899.	<i>in quarto</i> [230]	15 сторінок тексту 12 ілюстрацій	2 типографських аркушів для тексту 3 типографських аркушів для односторінкової ілюстрації
8	Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая	<i>in quarto</i> [230]	44 сторінок тексту 37 ілюстрацій	5 1/2 типографських аркушів для тексту 9 типографських аркушів для ілюстрації

	великому переселенню народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск II. 1899.		ілюстрацій	односторінкової ілюстрації
10	Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселенню народов. Часть II. Выпуск III. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. 1900.	<i>in quarto</i> [230]	22 сторінок тексту 26 ілюстрацій	2 1/2 типографських аркушів для тексту 4 1/2 типографських аркушів для односторінкової ілюстрації
11	Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск IV. 1901.	<i>in quarto</i>	30 сторінок тексту 20 ілюстрацій	3 1/2 типографських аркушів для тексту 3 типографських аркушів для односторінкової ілюстрації
12	Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI – XIII в.). Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск V. 1902.	<i>in quarto</i>	64 сторінок тексту 40 ілюстрацій	8 типографських аркушів для тексту 6 типографських аркушів для односторінкової ілюстрації
13	Древности Приднепровья побережья Чёрного	<i>in quarto</i>	44 сторінок тексту	5 1/2 типографських аркушів для тексту 6 1/2 типографських

	моря. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск VI. 1907.		42 ілюстрацій	аркушів для односторінкової ілюстрації
14	Виставка артистичних творів Тараса Шевченка. Выставка художественных произведений Т. Г. Шевченка. 1911.	<i>in quarto</i> [550]	19 сторінок тексту	2 ½ типографських аркушів для тексту
15	Альбом достопримечательнос тей церковно- археологического музея при киевской духовной академии. Выпуск I. Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского. 1912.	<i>in folio</i> [190]	17 сторінок тексту 21 таблиця знімків	4 типографських аркушів для тексту 11 аркушів для і односторінкової ілюстрацій

Додаток 4

Ціни, тираж, формальні характеристики українських музейних видань другої половини XIX – початку XX століття

Назва видання мовою оригіналу	Формальні характеристики	Ціна Тираж	Примітки Посилання
Отдел археологии. Краткий указатель предметов. Киевский художественно- промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. 1913.	Книга 57 сторінок тексту <i>Без ілюстрацій</i>	15 копійок	Додаток 1, № 32
Краткий указатель Музея Одесского общества истории и древностей. 1868.	Брошура 28 сторінок тексту <i>Без ілюстрацій</i>	20 копійок	Додаток 1, № 119.
Программа отдела «Старый Киев». Киевский художественно- промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. 1912 (?).	Брошура 22 сторінки тексту <i>Без ілюстрацій</i>	20 копійок	Додаток 1, № 29.
Виставка артистичних творів Тараса Шевченка. Выставка художественных	Брошура 19 сторінок тексту Форматом у 8 долю	25 копійок тираж: 1000 штук	Повідомлення в газеті Рада [550]

произведений Т. Г. Шевченка. 1911.	аркуша <i>Без ілюстрацій</i>		
Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Издание восьмое дополненное. 1880.	Книга 56 сторінок тексту <i>Без ілюстрацій</i>	30 копійок	Додаток 1, № 127.
Отчет о деятельности Общества исследователей Воляни и Волянского центрального музея. За 1913 год. 1915.	Книга 150 сторінок тексту <i>Без ілюстрацій</i>	30 копійок	Додаток 1, № 70. Книжковий склад Товариства дослідників Волині, Житомир
Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. 1874.	Книга 150 сторінок тексту <i>Без ілюстрацій</i>	50 копійок	Додаток 1, № 170
Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Составил Н. Петров. Выпуск I. 1875.	Книга 280 сторінок тексту <i>Без ілюстрацій</i>	1 рубль 50 копійок, 1 рубль 75 копійок з доставкою	Додаток 1, № 6, №7. Редакція «Праць Київської духовної академії»
Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии. Составил			

Н. Петров. Выпуск II. 1877.			
Мотиви малоросійського орнаменту гончарського виробництва. 1882.	Альбом 19 кольорових таблиць	Ціна у 1912 році: 2 рублі	Додаток 1, № 89. Склад Полтавського Губернського земства [126]
Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при киевской духовной академии. Выпуск I. Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского. 1912.	Альбом формат Infolio 17 сторінок тексту 21 таблиця знімків	Ціна у 1913 році: 2 рублі 50 копійок	Ціна указана в рецензії на видання [190]
Каталог коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе. Выпуск I. Составила К. Мельник. 1893.	Книга 218 сторінок тексту 14 таблиць фототипій	Ціна у 1897 році: 3 рублі 50 копійок	Книжковий склад «Київської старовини» [314]
Мотиви малоросійського орнаменту: ткацтво, килимарська справа, вишивка. 1907.	Альбом Формат in folio 20 кольорових таблиць	Ціна у 1912 році: 4 рублі	Додаток 1, № 89. Склад Полтавського Губернського земства [126]
Описание коллекции народных писанок.	Книга 170 сторінок тексту	Ціна у 1912 році:	Додаток 1, № 89. Склад

<p>Выпуск 1. С альбомом из 33 хромолитографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С. К. Кулжинский, Действительный член Императорского Русского Географического Общества. Лубенский Музей Е. Н. Скаржинской, Этнографический отдел. 1899.</p>	<p>12 чорно-білих таблиць 33 кольорові ілюстрації</p>	<p>4 рублі</p>	<p>Полтавського Губернського земства [126]</p>
<p>Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Составили профессора Университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по коллекции Василия Васильевича Тарновского. Выпуск 1. 1885.</p>	<p>Книга 110 сторінок тексту 20 ілюстрацій Розкішне видання 1883 та 1885 року на якісному папері форматом в 4 долі аркуша. Видання 1885 року на простому папері форматом у 8 долю аркуша</p>	<p>1883 рік: <i>розкішний</i> 6 рублів, 6 рублів 70 копійок з доставкою 1885 рік: <i>розкішний</i> 6 рублів, 6 рублів 50 копійок з доставкою <i>простий</i> 2 рублі, 2 рублі 50 копійок з доставкою</p>	<p>Додаток 1, № 60 Книжкова крамниця Л. В. Ільницького в Києві</p>

Додаток 5

Співвіднесення кількості сторінок тексту та ілюстрацій в музейних «каталогах», «описах», «альбомах» українського видавництва другої половини XIX – початку XX століття

Назва видання мовою оригіналу	Кількість сторінок текстової частини	Кількість таблиць (листів) ілюстрацій	Кількість зображених предметів або наборів	Відсоток об'єму ілюстрацій відносно об'єму тексту
Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновського, с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. 1898.	90	16	близько 200	17,7
Каталог коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе. Выпуск I. Составила К. Мельник. Киев. 1893.	218	14	близько 300	6,4
Описание коллекции народных писанок. Выпуск 1. С альбомом из 33 хромолитографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С. К. Кулжинский,	176	12 чорно-білих 33 кольорові	2114 528	25,5

<p>Действительный член Императорского Русского Географического Общества. Лубенский Музей Е. Н. Скаржинской, Этнографический отдел. 1899.</p>				
<p>Альбом достопримечательностей Церковно- археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Выпуск IV-V. 1915.</p>	61	40	292	65,5
<p>Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск I. 1899.</p>	25	16	158	64
<p>Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Выпуск II. 1900.</p>	25	16	179	64
<p>Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый</p>	15	12	169	80

века. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск I. 1899.				
Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск II. 1899.	44	37	433	84
Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов. Часть II. Выпуск III. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. 1900.	22	26	216	118
Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск IV. 1901.	30	20	205	66,6
Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI – XIII в.). Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск V. 1902.	64	40	475	62,5
Древности	44	42	508	95,4

Приднепровья побережья Чёрного моря. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко. Выпуск VI. 1907.				
--	--	--	--	--

Ступінь деталізації описів писемних пам'яток в музейних «вказівниках», «каталогах», «описах» українського видавництва другої половини ХІХ – початку ХХ століття

Тип видання	Цитата (мова оригіналу)
<p><i>Вказівники:</i> сукупна презентація предметів</p>	<p>«Ящик с древними греческими рукописными листами; здесь же полное греческое Св. Евангелие, писанное на пергаменте в Х веке и приобретенное покупкой еще в 1121 году. Привезено из Египта графом В. Ржевуским» [83, с. 15].</p> <p>«Витрины XVIII – XX. Палеография. Рукописи и отрывки из них: 137) отрывок из еврейского Пятикнижия, на пергаменте; 138–139) два экземпляра еврейского десятисловия, на пергаменте» [124, с. 204].</p> <p>«Две витрины (73 и 74) с древними рукописями, автографами и документами. Между ними: а) листы древних греческих евангелий, писанных на пергаменте; б) рукопись жития св. Иосафа, царевича Индийского, 1021 года, на пергаменте; в) Св. Четверо-Евангелие греческое на пергаменте, с уцелевшим изображением евангелистов Матфея и Марка и припиской о покупке его в 1211 году» [92, с. 87].</p>
<p><i>Каталоги:</i> попредметна презентація предметів однак не посторінкова</p>	<p>«784. Горленко Иосаф, святитель, епископ белгородский 1753 г. Петербург. Собственноручное письмо.</p> <p>788. Малицкий Иерофей, митрополит киевский. Приказ о передаче на сохранение старого антимины. 1797 года. Подпись» [82, с. 82].</p> <p>«317. Распоряжения архиепископа киевского и галицкого и Малой России Рафаила Заборовского по духовным делам с 12 января до конца ноября 1738 г. Копии, списанные в тетрадь формата в полулист, всего 26 полулистов, в конце девять отдельных исписанных кусков бумаги разного формата,</p>

	<p>полуистлевших; всего, с обёрткой, тридцать семь листков. На обёртке надпись, из которой видно, что рукопись эта из нехворощанской церкви Константиноградского уезда и получена от Неговского» [80, с. 280].</p> <p>«304. Письма преосвящ. Лазаря Барановича, вместе с другими статьями и документами – рукопись в лист, начала XVIII в., в пергаменте» [74, с. 33].</p>
<p><i>Описи:</i> попредметный та посторінковий детальний опис пам'яток</p>	<p>«№ 529 (о. 4. 63). Сборник XVIII в., писанный разными руками, в 4-ку, на 176 листках, поступ. в академич. библиотеку от Е. Барсова.</p> <p>– л. 1. Месяца сентября в 26 день житие и жизнь св. и всехвального апостола и евангелиста Иоанна Богослова. Нач.: Сей бяше сын Заведеев. Сн. печ. прол. 26 сент.</p> <p>– л. 2. Григория архиепископа Российского слово на всечестное успение преславной владычицы нашей Богородицы и преснодевы Марии. Нач.: Гавриила зрю чиноначальствующая земли. Григория Цимбалка. См. о нем истор. Р.ц. Макария, т. V, 422–268; Духовн. Вестн. 1862 г., стр. 171–194; Извест. А. Н., и др. <...> [далі в такому ж форматі описано полистовно – Ч. Н.]</p> <p>– л. 125. Месяца апреля в 17 день Филогона черноризца слово о пасце и о преподобном Зосиме новом чудотворце, иже на Соловецком острове, на полунощной стране, сущем понта Океана, евглосион пятеро. Нач.: Подадите нам, о муже, мало слуха. Сост. черноризцем Аникитой Львом, по прозванию Филологом, в первой половине XVI в., по заказу Соловецкого монастыря. Сведения о Филологе черноризце см. в 18 части прибав. к Твор. св. от., а похвалы его – в Православн. Собеседн., 1859 г., ч. 2 и 3» [101, с. 503 – 506].</p> <p>«№ 163 (40). Книга блаженного Симеона Солунского,</p>

XVIII в., в лист, на 700 листах, поступ. от м. Евгения. В ней заключаются:

– л. 1–417. Блаженного архиепископа Фессалоникийского Симеона разглагольство в Христе на все ереси и о единой вере Господа и Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, о священных службах же и таинствах всех церковных. <...>

[далі в такому ж форматі описано блоками – Ч. Н.]

– л. 627–698. Каталог на книгу блаженного Симеона архиепископа Фессалонического, составленный монахом Евфимием. См. Библиологический словарь и черновые к нему материалы П. М. Строева. изд. В. Ф. Бычкова, С. П. Бург, 1882 г., стр. 99–102. См. выше №№ 161 и 162.» [117, с. 42].

Додаток 7

Стела з барельєфним зображенням двобою. Східна Європа. XVI – XVII століття. Колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею.

Додаток 8

Ковшик. 1714 р. «Хортиця водиця. Батурин вино. Січовик. Мен. Байдив. Одна шкура. 1714». Україна. Колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

